KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 36.

Oheb Ger

Kaufmann

אוהב גר.

PHILOXENUS,

sive

de Onkelosi, chaldaica Pentateuchi versione,

Dissertatio hermeneutico-critica,

in qua

veteris Paraphrastae a textu hebraico crebrae deflexiones in XXXII classes distribuuntur,

et lucido, novoque ordine illustrantur;

atque CCCCL in locis, variae ejusdem versionis lectiones perpenduntur, et ex antiquioribus et rarioribus editionibus, codicibusque, emendantur.

Accedit Appendix,

ubi de Lingua Syriaca, ac de Syriasmis in chaldaicis Paraphrasibus, disseritur;

et CXXV ejusdem Linguae vocabula, in eisdem Paraphrasibus occurentia, vel in editionibus corrupta, vel in hebraeo-chaldaicis celebrioribus Lexicis aut omissa, aut minus recte interpretata, explicantur,

Et coronidis instar,

chaldaicae Psalterii versionis, ex perraro Psalterio octuplo Justiniani, emendatio adjungitur.

A

SAMUELE DAVIDE LUZZATTO

in Collegio Rabbinico Patavino, Professore.

Editio secunda

in qua

CMIX emendationes supradictae chaldaicae versionis ex duobus codicibus quos autor vidit post imperessionem libri sui, adjunctae sunt sumpaibus

ISAACI GRÄBER, JAROSLAVENSIS.

et cura

VICTORII CASTIGLIONI TERGESTINI.

CRACOVIAE

Typis Josephi Fischeri,

MDCCCXCV.

M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

אוהב גר

מאמר מחקרי

על תרגום אנקלוס הגר ע״ה,

עם **ביאור דרכיו ונתיבותיו בתרגומו**,

שלשים ושנים נתיבות חכמה,

ועם ארבע מאות וחמשים הגהות וחלופי נסחאות מלוקטות מספרים עתיקים יקרים ובלתי מצויים, מהם בדפוס ומהם כתיבת יד;

ואחריו

נוספות

בהודעת קצות דרכי לשון סורי הקרוב ללשון ארמית,

ומה שבא בתרגומים נוהג מנהג לשון סורי; עם ביאור קכ״ה מלות אשר לא התבארה אמתת הוראתן בערוך ובמתרגמן, ומתבארות על ידי לשון סורי

ועם קל״ב הגהות וחלופי נסחאות בתרגום תהלים,

לקוחות מנדפים קודם לדפוסי זומבירג:

יראו ישרים וישמחו

מלאכת עבודת

שמואל דוד לוצאטו

פראָפעססאר בקאללעגיום ראביניקום בעיר פאדובה.

הוצאה שניה

בה נוספו תתק״ט הגהות וחלופי נסחאות בתרגום אנקלוס לקוחות משני כ״י שהמחבר ראה אחר הדפסת ספרו, נדפסה בהוצאות כמ״ר

אייזיק גרעבער מיאראסלאוי

תחת השגחת הצ׳

יצחק חיים קסטיליוני איש טריאסטי.

קראקא

בדפוס של יוסף פישער (גראדגאססע 62).

שנת **בזמרות** נריע לו לפ״ק.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

דברים אחדים.

מאת

המו״ל.

טוב מדפיס דברים מועילים
ממחבר דברים בטלים
(ע״פ פתגם ידוע)

לא הרי הספרות העברית כהרי הספרות של כל עם ועם, שונה הִנֶּהָ מבית ומבחוץ.

„הספרות״ הלא היא מושג כללי לכל אשר נכתב בספר לכל מחשבות לב אנוש, ולכל אשר יהגה רוחו בנוגע להחיים ולהדעות; והדעות הלא שונות הנן, ואפני החיים הלא שונים המה גם הם. הסופרים הנם אנשים פרטים אשר לכל אחד ואחד כשרונות פרטיים, נטיה פרטית וחפץ פרטי אשר בו כל חיי רוחו, — ובכן יעסוק סופר וסופר בכל דבר אשר לפי נטית רוחו וכשרון מחשבותיו: יש אשר יעסוק בתולדות בני אדם לגוייהם וללשונותם בעבר, ויש אשר ישים עין פקוחה על דרכיהם ומעלליהם בהוה; האחד יפלפל בהלכה, והשני יעמיק הקר באגדה; פלוני הנהו דורש מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור וישים כל מעינו בפלוסופיאה, ובא רעהו ויחקור בסגנון הלשון ודקדוקה, בתולדות השפות והתפתחותן; זה ישים למדעים מגמת פניו והכמות-מחלטות תקחנה לבו, ומשנהו ישיר בשירים וימליץ מליצות; וכדומה לכל ענפי הדעת ומקצעות המדעים אשר רבו כמו רבו. והנה בספרות כל עם ועם, ישנם סופרים מיוחדים לכל מקצוע ומקצוע, הסופר יקח לו פנה אחת אשר יעסוק בה ויהי מומחה לאותו דבר ויבלה את כל שנותיו במקצוע האחד ההוא אשר בחר בו, וקהל קוראים מיוחד יִמָּצא לו אשר ימתקו לו דבריו, ימצא במו את אשר הוא מבקש, — ויהיו הסופר והקוראים נאחדים יחדו, אחוזים וקשורים בלולאות הענין המיוחד אשר בחרו בו, שניהם מלאים רצון ושבעי ענג.

לא כן היא הספרות העברית.

אין לנו קוראים מיוחדים, קוראים רק לענפים פרטיים. אצלנו היא גם הספרות החדשה, כעין „תלמוד-בבלי״ בלול בפרושי מקראות,

חקר לשון, שיר, מליצה חקירה ופלוסופיאה גם יחד; הנה שמענו מראש כי כל אלה בשם כללי נקראו בשם „ספרי השכלה" ויהיו גם לע-בענזאהן המשורר, וגם לעווינזאהן החוקר, גם שאצקעס המפרש וגם מאפו המספר. גם קראכמאל הפלוסוף וגם ערטער הלץ, גם יה"ש המבקר וגם בלאך המעתיק — כלם היו „משכילים" מחברים „ספרי השכלה", וקהל הקוראים קראו את כל ספרי המחברים השונים, אשר כללום יחד ולכלם בשם אחד קראו, והנה נחה רוח הקוראים גם על המחברים, ויהיו היה גם המה למחברים כוללים ויתעסקו בכל ענפי הספרות לכל מחלוקותיה וענפיה. ויהגו דעות בכל אשר נכתב בספר, וישירו בשירים, ויבארו מקראות, ויעמיקו חקר בפלוסופיאה, וידרשו בדברי ימינו, וימליצו מליצות אף בארו אגדות חז"ל, לאמר: „אשכולים" הם-שהכל בהם „האשכולים" האלה היו רב מנין ורב בנין של סופרינו והם מלאו את ספרותנו.

זאת היתה עצמותה של ספרותנו פנימה.

וחוצה?

הן צדק בפי הסופר „מכתבים ספרותים" כי חסרון ספרותנו היתה — חסרון סוחרי ספרים ולא מוכרי ספרים לפי מושג השם הזה בעמים אחרים*) בנוהג שבעולם יש לו לכל מחבר מוציא- לאור שלו, אשר ידפים את ספריו ויפיצם בין קהל הקוראים; המוציא-לאור הנהו סוחר בספרים, מבקש לו סחורה טובה לשבח את בית-מסחרו, מבקש לו קונים על סחורות (ספרים) בית ממכרו, ויהי היא הַמְּתַוֵּךְ בין הסופרים, ובין הקוראים, בין המחברים ובין הקונים; ומנהגו כמנהג כל הסוחרים והתגרים: הוא יאגור סחורות חדשות, יקנה לו כתבי-יד המחברים החדשים, ישתדל לעשות למו שם בארץ, ויתחרה עם הסוחרים רעיו בחדושיו ובהוצאותיו. — לא כן הוא המנהג בממכר ספרי ישראל החדשים. סוחרים בספרים לפי המובן הוא כמעט אין בקרבנו; לנו יש לנו מוכרי ספרים אשר רק ספרי חמ"ס (חומשים, מחזורים, סדורים וכדומה) ממכריהם, רק ספרים ישנים (תלמוד, ש"ע מפרשים ופוסקים) מסחר ידם, לא ישנו ממנהג אבותיהם וייראו לשלוח יד בכל ספר חדש מקרוב בא; המה יסתפקו בספרים אשר לדת ודין, ואשר כבר אתמחו בעם, — ואם המצא ימצא בבית-ממכרם ספרי השכלה אחדים, הם מונחים אחורי הדלת והמזוזה, כילד זר וכבן נכר יחשבום, כממזרים לא יבואו בקהל ספרים גדולי הגליון ועבי הגב אשר אותם ישימו לעקר ובם כל מעינם. — ובכן, לא נתפשטו ספרי השכלה כראוי בישראל, המון הקוראים לא בקשום אף לא מצאום, והמחברים לא ראו פרי בעמלם, ויהיו מוכרחים לחזור על הפתחים פתחי נדיבי עמנו, למכור את

---

*) „מגיד משנה" לשנת תרמ"א, מכתב ראשון מאת אס"ר.

פרי עטם, וישבעו עמל ותלאה ויקוצו מפני בני רוחם, והספרות היתה לבוז, הסופרים לכלימה והספרים לכלים אין חפץ במו.

כזאת וכזאת קרה את ספרותנו־ההשכלית עד השנים האחרונות. „חמרא למרא וטיבותא לשקיא" יאמר משל התלמוד. היין השמור במרתף אדונו באין איש אשר יעלהו וימזוג לנו את כוסינו לא יצליח לנו, לא נהנה ממנו אף לא נדע לערוך ערכו ולהתענג על טובו, עלינו להודות את „השקיא" אשר ימציא לנו את היין הטוב, אשר יעריך שולחנו וישביענו נעימותו; כן הוא גם יחוסנו להמחברים ולהמוציאים לאור את ספריהם: המחבר יעמול, יעמיק, אף יכתוב בספר את אשר הרה והגה ברוחו, — אולם אנו אין לנו ממנו ולא כלום. אם אין את נפש המחבר לבוא אל ביתנו להעמים עלינו את ספריו ולהלעיטנו מן פרי עטו הזה; אם אין כסף למחבר הזה להדפיס דבריו, אם לא יאבה לעשות תורתו קרדום בזויה לחפור בה, אם איננו בעל נפש היפה אשר ימחול על כבודו וכבוד הספרות ולחזור על הפתחים למכור „בכבודו ובעצמו" את עמלו הרוחני — כי אז אין לנו לא ספרים חדשים ולא ספרות חדשה. סוחרי ספרים המה המשקים את העם ולהם אנחנו חייבים תודה וברכה אם יביאו לנו ספרים טובים ומועילים, אם יפיצו המה את ספרי המחברים ואם ידאגו הם להגדיל את הספרות ולהאדירה.

והנה בשנים האחרונות נשתנה הדבר מעט לטובה. מוציאים לאור ספרים חדשים נתרבו בישראל. הממכר גדל והספרים החדשים היו גם לסחורה; אפס כי ספרי השכלה דוחו מאד ולא יוכלו קום.

הקוראים לא נתרבו, — אבל היו לקוראים מיוחדים, המקצוע האחד אשר לקח את לבם הוא מקצוע הספורים, ומוכרי הספרים ראו את הנטיה הזאת ונפלו עליה וילכו ויתעסקו רק באלה, מצאו פה כר נרחב וירחיבוהו עוד; הקוראים גם הם לא ידרשו אחרי ספרים אחרים, כאשר לא דרשו לפנים גם אחרי אלה. הן כאשר קצה נפש המחברים המומחים והסופרים המובהקים לסובב עיר ולדפוק על פתחי נדיבים למכור ספריהם, ככה קצה גם נפש הקונים והקוראים מפני כל עלג לשון, מפני כל חסר לב, ומגבב אמרים אשר היו למחברי ספרים, מחברות וקונטרסים, וילכו וישתבחו כי כן עשו ויעמיסו על הקונים משא לעיפה עד כי למורת רוח היו המחברים להקוראים, — וישמחו האחרונים לראות כי „מוציאים־לאור" קמו בישראל, „מוציאים־לאור" אשר רק את הטוב יקבלו ואת הרע לא ידפיסו, ובכן נהו רק אחריהם רב קוראי עברית וכל אשר המציאו להם קנו. „המוציאים" האלה לא ידאגו לספרות בכלל, המה לא יתנו אל לבם כי גם לענפים אחרים חלק ונחלה בספרותנו, וכי אם נשתדל להרחיב גם גבולם ולהרבות גם למו קוראים ישגשגו גם המה ויעשו פרי ישוה לנו, המה אך באחת: ספורים ידרוש העם ואותם נִתֵּן לפניו..

הוא הדבר אשר אמרתי כי בכל אשר נשתנה מצב ממכר ספרים עברים החדשים לטוב — נדחו ספרי השכלה והורע גורלם מאשר לפנים.

והספרות הלא לא תעמוד על רגל אחת! מקצוע אחד — יהיה אף היותר טוב ומועיל — לא יבנה ספרות שלמה, לא ימלא חורבנו של המקצוע האחר ולא ימנה את חסרונו. ספרי השכלה חסרים לנו כיום וחסרונם ניכר מאד! ספרי השכלה טובים, אשר יקיפו את כל עולם ספרותנו, ואשר יתנו לקוראיהם מושג ספרותי כללי.

ואנכי, הקטן במוציאים לאור, אם כי לא אוכל להתפאר כי אמלא את החסרון המרגש הזה, אבל תיתא לי כי אמצא בזה מקום להתגדר בו, וכי אסייע לידי המתעסקים בענין רב הערך הזה.

הן מיום עמדי על דעתי, מיום הייתי למוציא-לאור ספרים בשפתנו הקדושה, שמתי מעיני לספרי השכלה ממיטב הסופרים והמחברים. גם בהיותי מוצא לאור מכתבים-עתים שמתי לי את כל ענפי הספרות לקו, והשכלה עברית למשקלת. עוד בימי חרפי, לפני ארבע-עשר שנה, בבואי לערוך את מכ״ע „האוהב עמו וארץ מולדתו״ אשר מסבות שונות לא ארכו ימיו [1]) ראיתי ונתתי אל לבי לאחוז בזה ולא להניח ידי גם מזה; אבל קצר היה הגליון ההוא מהשתרע בו מאמרים בכל ענפי הספרות — ומלאתי חובתי זאת באמונה בספרי „אוצר הספרות״ אשר הנני מוציא לאור זה שנים חמש, [2]) שם תפגשנה חכמה עם בקורת, באורים וגם פירושים, דברי הימים וקורות העתים, שאלות הזמן וגם ספורים וגם שירים, וגם ספרים עתיקים לימים, טובי הסופרים, החוקרים והמבקרים, המשוררים והמספרים יתנו ידם לי, ומאמרי החכמים המובהקים והסופרים המומחים יאספו יד על יד, צמודים ילכו, ויהיו לאוצר הספרות אוצר כללי, לספרות כללית.

והנה גם מבלעדי אלה הוצאתי לאור ספרים רבים בכל מקצעות הספרות. ספרים אשר שם מחברם מעיד עליהם כי טובם בם, וכי תפארת הם לספרותנו העתיקה והחדשה גם יחד. לא חסתי על עמלי, ולא קפצתי ידי להוציאם לאור יפי תאר גם בתבניתם החיצוני: הדפוס והנייר אשר מידי המה למו. הנה כי כן הדפסתי את הספרים: „אגרות שי״ר ד״ח (1885) „הואיל משה״ על תרי עשר (1886) „אגודת פרחים„ (1887) „משא גליציה״ (1887) „בית המדרש״ (1888) „דור וחכמיו״ (1890) „שמחת הרגל״ (1891) „העבדות״ מאת הרה״ג צדוק הכהן מפאריז (1892) „בית אשר״ (הוא תולדות ד״ר אשער בלונדון) 1892, ועוד ספרים כהמה וכהמה.

---

[1]) יצא לאור בפשעמישל בשנת 1880.

[2]) שנה ראשונה 1887; שנה שניה 1888; שנה שלישית 1889-90; שנה רביעית 1892; שנה חמישית נדפסת כעת והופיע בעוד זמן קצר.

אולם בכל אלה לא גבה לבי ולא רמו עיני כאשר זכיתי להדפיס ולהוציא לאור ספרי האדם הגדול, משכיל דורש אלהים תפארת ישראל והדרו ר' שמואל דוד לוצאטו ז"ל המכונה שד"ל. הן על אלה אוכל ואומר בפה מלא: „טוב מדפיס דברים מועילים ממחבר דברים בטלים". שד"ל היה מאור בדורו, מאור גדול ליושבי חשכים אין נוגה הדעת למו, ומאור גדול גם להוגים מן המסלה ללכת ארחות עקלקלות, דרכים לא שערו אבותינו מעולם. עוד בחיים חייתו, היו עיני משכילי ישראל עליו וספריו אשר חבר היו לכלים מלאים כל טוב הספרות, כי אמנם היה שד"ל אשכל-שהכל בו: בשירים גברה ידו וישר לנו שירי ציון נחמדים ומתוקים מנופת צופים, ומי לנו גדול ממנו בחקירת לשוננו הקדושה ובאורי מקראי קדש; גם בחקרי קדמוניותינו ידיו לו רב וגם בכל חכמת ישראל, בכל השכלת הדורות שעברו ואת אשר לפנינו היום הראה נפלאות, בכל פנה ופנה העמיק חקר ובכל ענין וענין עשה חיל בלמודיו. — והנה ספריו נדפסו עוד בחייו ונמכרו כלם — כבכורה בטרם קיץ — ורבים מהם זכיתי אנכי להדפיסם [1]) אחרי כי חפצו הקוראים בם. אפס כי שש אנכי מאד על כי עלתה בידי להדפיס את כל אגרותיו המכילים תשעה כרכים גדולים [2]) הן איש כזה אשר מארבע כנפות הארץ הריצו כל החכמים את מכתביהם אליו והוא לא מנע מלענות לכל איש ואיש כפי שאלתו וכפי אשר שת עליו, לכלם בחכמה עשה, לא רק מליצות הבל שדופות קדים, רק תורה וחכמה בינה ודעת נטמן במו, ואת האוצר הגנוז הזה הוצאתי אני לאור מתוך כתב ידו ממש, ועל כגון דא ודאי יאמרו הקוראים „חמרא למרא וטיבותא לשקיא"!

אולם מה זה הארכתי לשון לשבח ולהלל את שד"ל אשר מהללו לא מפי יצא לא אנכי הנני האיש אשר עליו להרבות בשבחו. אנכי כי שם שד"ל אשא אביא גודל לו, יהמה לבי אתאפק לא אוכל.

והנה אנכי נותן לפניכם היום עוד אחד מספרי שד"ל, ספר אשר אם נדפס בחייו, הנה ספו תמו הספרים מרוב הדורשים ואינם עוד בבתי מוכרי ספרים, וחכמי ישראל משתוקקים אליו — ואמרתי לנפשי „המתחיל במצוה אומרים לו גמור" אף עלי מוטלת החובה להשתדל בהדפסת ספרי שד"ל אשר עד כה עבדתי בכרמו.

דברתי אף קיימתי, והספר „אוהב גר" הנהו לפניכם כלול בהדרו!

ובעמדי על פתח השער להשמיע קול דברי לא עשיתי זאת להתפאר כה נגד עמי ואחי, לא למען עטות מעיל גאוה, — חלילה לי מאלה, אולם המה לבי בראותי כי ספרי חכמינו מונחים בקרן זוית,

---

[1]) כמו: „יסודי התורה (לבוב 1880), „טל אורות" שירים ממשוררי ספרד עם הערות שד"ל (1881), „בית האוצר" לשכה ב' ולשכה ג', „פניני שד"ל" (1888), ועוד.

[2]) „אגרות שד"ל" ה"ח (1882) חלק ו' וז' (1891) חלק ח' (1892) חלק ט' (1893).

ואין איש ממוכרי-ספרים אשר ישים אל לבו להוציאם לאור, להפיצם בעם ולהרבות עליהם קופצים, אין אחד בהם אשר יאספם בית מסחרו ויעש ל ה ש כ ל ה נפשות, ובמקום שאין אנשים השתדלתי אנכי להיות האיש המזכה את הרבים בספרי שד״ל היקרים המסולאים בפז. — ואמרתי אגלה נא את אזני הקוראים על מה זה ולמה נהייתה כדבר הזה בין מוכרי ספרים האחרים ומה זה המריצני אני.

וכאשר היה ה׳ עמדי וזכני להוציא לאור את כל הספרים האלה, ככה אקוה כי יואיל בטובו להחייני ולהיות לי לעזר בהדפסת שאר ספרי שד״ל וספרים אחרים ספרי חכמה והשכלה לגדולי ישראל וחכמיו.

הן לא סוחר ספרים הנני גם אני אף לא מוכר ספרים במושגו היום, אנכי הנני רק מ ו צ י א ל א ו ר ס פ ר י ה ש כ ל ה א ל ה א ש ר י ש ר ו ב ע י נ י ו א ש ר א ח ש ו ב ל צ ד ק כ י ה מ ה ל ת ו ע ל ת ס פ ר ו ת נ ו ו ה ת פ ת ח ו ת ע מ נ ו. אנכי הנני „מדפיס דברים מועילים״, והנני מוצא-לאור לתאבון. כלומר: ת א ו ת הטוב והמועיל תעוררני להזיל זהב מכיסי על הדפסת ספרי השכלה אשר תועלתם בם. תאב אנכי להשכיל את אחי בני ישראל בהשכלה אמתית השכלת ישראל; הנני מתאוה להרחיב גבולות ספרותנו, להגדיל תורת היהדות ולהאדירה, להפיץ דעת בין הולכי חשכה ואור לִמְכֵּי סַנְוֵרִי הבערות; אלה הנה תאותי ובהן הגות רוחי, ותאותי אלה הביאוני עד-הלום להיות מוציא לאור בישראל.

הן הוצאתי רוחי לפניכם, הקוראים המשכילים על דבר אמת, שפכתי שיחי — ומה מידכם אדרוש, אם לא כי תשיתו לבכם להספרים אשר הוצאתי לאור כבר ואשר אני עתיד להוציא לאור, כי תדעו נאמנה כי כונתי רצויה, ובכל לבי אבקש רק את הטוב, הנעים והמועיל, ותדינו אותי לזכות אם גם על פי דעתכם ושטתכם החטאתי המטרה, אנכי בדרך זו אלך יען אשר חשבתי כי טובה אביא לספרותנו במעיש, וחכמים רבים וגדולים אשרוני ויאשרו פעלי; והנה כלנו אך אדם הננו אנשים עלולים לשגיאה, ואם דעתכם רחבה מדעתי — הורוני ואני אחריש, הבינוני דעת ומכל מלמדי אשכיל.

הנני יוצא מלפניכם, אדוני חובבי שפת עבר ומוקירי ספרותנו, בתפלה קצרה: יהי רצון כי יתאוננו המשכילים האמתים על כי המעטתי להוציא לאור, ואל יתאוננו כי הרביתי להדפיס.

מוקיר רבנן ואוהב חכמים

שאלתיאל אייזיק גרֶאבֶער.

יאראסלוי. טבת תרנ״ה.

אל עין הקורא

כאשר תמו הארבעה החלקים האחרונים מאגרות שד״ל לצאת לאור תחת השגחתי, כאשר הודעתי בסוף־דבר הנדפס בחלק התשיעי, פצרו בי בני שד״ל לשום על שכמי גם ההשגחה על ההוצאה השניה הזאת מספרו היקר „אוהב גר״ הבאה עתה לאור הדפוס בהוצאות כמ״ר איזיק גרעבער מיארוסלאוי, עם כמה מאות חלופי נוסחאות אחרים בתרגום אנקלוס משני כ״י שהמחבר ראה אחרי הדפסת ספרו. התוספות האלה כבר ראה ברשות בני שד״ל הח׳ המפורסם כמה״ר אברהם בערלינער, וגם השתמש בהן כנראה מספרו היקר תרגום אנקלוס חלק שני דף 194 (בערלין 1884 Gorzelanczyk & Co) עם כל דעתי מעוט ערכי בענף הלשון הארמי אשר על אופניו סובב החיבור היקר והחשוב הזה, לא יכלתי להשיב ידי מהעבודה הכבדה הזאת, כי גם בפעם הזאת השיאני חפצי לספח שמי פלאי לשם החכם שד״ל, וגם זה ידעתי כי מורי וכתר ראשי כמהר״ר משה יצחק אשכנזי יהיה בחכמתו הרבה בעוזרי. אך עם כל החרדה אשר חרדתי על הדפסת הספר הזה, אין תבניתו כחפצי, כי כתב יד התוספות אשר נעשה בפאדובה, נשלח לדרכו לידי המדפיס, ולא ראיתיו כי אם אחרי הדפסת הגליון השלישי, ואז לא היה עוד בידי לעשות כחפצי, לתת סימן או מספר לכל תוספת ותוספת, למען יוכל הקורא להבין תכף ומיד מה שנוסף בהוצאה השניה הזאת על מה שנכלל כבר בראשונה, ויען כי נשמרו גם כן מספרי חלופי נסחאות הראשונים, אודיע לקורא כי כל התוספות שנתחדשו בין הערה והערה מהראשונות נספחו תמיד להערה הבאה לפניהן, ונמצאות תחת מספרה, עד כי תחת מספר אחד (והוא מספר ההערות בהוצאה הראשונה) מצאו מקום כל התוספות השייכות לכל הפסוקים הנמצאים בין מספר ומספר מהראשונים.

ועתה אודיע עוד לקורא כי ההוספה [קע״א, =] הנמצאת פעמים רבות בספר הזה וסוף אגרת שד״ל שנדפסה בכרם חמד חמישי עמוד ע״ט פ״ג (כגון ועד הים האחרון, בשני כ״י מערבאה, וכן צ״ל) (עיין שם עמוד 82 שורה 15) מוכיחים ששד״ל, אחר הדפסת ספרו אוהב גר, ראה שני כתבי יד, והראשון מהם הוא Codex 1411 הנקרא כ״י קע״א, אשר עליו דבר שד״ל בכרם חמד רביעי עמוד 178 שורה 17 עד עמוד 179 שורה 3 והחכם ברלינער בספרו הנ״ל חלק ב׳ עמוד 250 שורה ג׳־י״א, והשני לא נודע לנו מה הוא, אך בודאי כ״י הוא, ושד״ל ציין אותו בציור כזה = בספרו אוהב גר אשר בו רשם בידו כל ההוספות החדשות הנדפסות בהוצאה השניה הזאת, וביניהן תמצא הציור הזה ר״ם פעמים לבדו, ופעמים רבות בלווי הוספות אחרות, אם כן הציור הזה מורה בכל הספר הזה על כ״י אחד בלתי נודע, אשר ממנו לקח שד״ל הרבה חלופי נוסחאות מתרגום אנקלוס.

ועתה אזהיר עוד הקורא על דבר שגיאות הדפוס הנמצאות בספר הזה עם כל השגחתי בו, ואודיעהו שהעקריות שבהן רשמתי על לוח הנמצא בסוף הספר, בעוד שאבקש ממנו להואיל להגיה הקטנות מעצמו, ולו תהיה צדקה עם החיים ועם המתים.

ובבואי בעה״ת אל תכלית המלאכה, אשיב תשואות חן חן למוציא לאור על אשר אזר מתניו להגיש אל מכבש הדפוס הספר היקר הזה, וגם לאחים לוצאטו אשים דברתי להחזיק להם טובה, על אשר נתנו בטחונם בי, ואקוה שלא יחשבו לי לעון החסרונות הנזכרות למעלה הבלתי באות מחסרון אהבתי למלאכתי מלאכת הקודש אשר קרבתי אליה בכל לבבי ובכל נפשי. ובהגותי עוד הפעם על החיבור החשוב הזה, שבתי ותמהתי על חכמת הגר המתרגם ועל עומק התבוננות מפרשו, ונטלית מתלי ואמרית:

שְׁדָ״ל ! נְהַר שַׂגִּיא דִּי נְהוֹרָא,
פּוּמָךְ יַקִּיר מְמַלֵּל רַבְרְבָן,
בָּתַר מוֹתָךְ לָא שְׁתֵק גּוֹ קִבְרָא,
וּמִמַּיָא דִּי לָךְ נִמְלֵא גוּבָּן.

שְׁדָ״ל ! אַנְתְּ דִּי כְּנַשְׁתָּ הֵיךְ עֲפָרָא,
מִלֵּי דְחָכְמְתָא לְרִיבְּבָן,
עַל כָּל־תֻּשְׁבְּחָתָא עַל יְקָרָא,
דִּי נַפְשָׁת חַכִּימִין לָךְ יָהֲבָן,

עִם גִּיוֹרָא, בְּחַנְתָּ עוֹבָדוֹהִי
דִּי חֲטַבְתְּ וּרְחֵמְתָּ כְּוָתָךְ,
בִּמְדוֹר אֵל עִלָּאָה, תְּחוֹת גַּפּוֹהִי

תֶּחֱדֵי תְּדוּץ אַמְטוּל קְשִׁיטוּתָךְ,
תִּתְפַּנַּק וְתִסְבַּע מִתַּגְמוּלוֹהִי,
תֵּיכֻל פֵּרֵי טוּבָךְ וּשְׁלִימוּתָךְ !

הכא טריאסטי יע״א
יום תליתאי ו׳ דירחא דחשון
שתא ואין תּוֹרְהַט לֹא תיתקל
למנינא זעירא.

יצ״ח״ק זעירא ס״ט.

הקדמה.

אמר הצעיר שמואל דוד בן חזקיה לוצאטו, כאשר שבו אבותינו מבבל אל הארץ אשר נתן ה׳ לאבותם, מקץ שבעים שנה אשר ישבו בקרב עובדי אלילים, מקום אשר לולי ה׳ צבאות הותיר להם שרידי סגלה, כמעט שכחו לשונם ותורתם, ויתערבו בגוים להיות לעם אחד, התחזקו השרידים ההם אשר הותיר ה׳ בתוכם להשיב התורה לאיתנה, ותהי ראשית מלאכתם לקרוא באזני העם בספר תורת האלהים; ואולם כי לא היו רוב העם מבינים דברי התורה, ככתבם וכלשונם, כי לא היו מכירים לדבר יהודית, גם זאת עשו להם מצדיקי הרבים אשר ביניהם, לפרוש להם את פי ה׳ בלשון אחרת אשר שפתיהם ברור מללו ולא כבדו אזניהם משמע, ויקראו בספר בתורת האלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא, מפורש זה תרגום.

ומאז והלאה גם כי ישבו על ארצם לבטח, רחוקים מבני בבל ודבר אין להם עמהם, וגם כי אבדה אבוד מלכות ששך, ויושבי לב קמי זרים משלו בהם, עוד לשון ארמית נותרה בקרב בת ציון, ועוד העם מדברים בה וכותבים בה איש אל רעהו, לא נשאר פלטה ללשון יהודה כי אם בקרב החכמים, אשר שמרו ידיעתה בתלמודם, ובה יסדו התפלות, ובה הודיעו את תלמידיהם את חקי האלהים ודרכי המוסר והמזמה, ככל אשר אנחנו רואים בפרקי אבות ובכל יתר המשנה. ומן העת ההיא החלה לשון יהודה לעטות מעיל תפארה, ולהקרא בשם הנכבד לשון הקדש, כי אז לא היתה עוד כימי קדם שפת ההמון, שפת העם והכהן, שפת העבד ואדוניו, שפת השפחה והגברת, רק הושם גבולה בקדש, לדבר בה לפני האלהים, וללמוד בה את חקותיו ואת תורותיו, וכן מצאנו שנקראה בשם לישן בית קודשא (תרגום ירושלמי המכונה ליונתן בראשית ל״א מ״ז ומ״ה י״ב) כלומר הלשון המדוברת בבית המקדש, אשר שם הכהנים והשופטים, ומשם תורה יוצאה לכל ישראל; וידוע הדבר כי בספרי הקדש לא נמצא זכר לשם זה לשון הקדש, רק זה שמה אשר יקראו לה שפת כנען (ישעי׳ י״ט י״ח) או יהודית (מלכים ב׳ י״ח כ״ו וכ״ח וישעי׳ ל״ו י״א וי״ג ונחמיה י״ג כ״ד).

וכי ישאל איש: לשון ארמית בארץ ישראל למה? ואיככה לא אבד זכרה מקרב בני ישראל בשבתם על אדמתם בימי הבית השני? — נשיבהו כי העולים בימי עזרא מתי מספר היו, וכל ימי הבית לא חדלו יום יום אנשים העוזבים ארץ בבל ועולים איש וביתו לשכון בארץ יהודה, והעולים האלה הם אשר המשיכו ממשלת לשון ארמית בקרב ישראל, וזו סבה נוספת על אחרת, אשר היא כי כל העולים הראשונים היו מדברים בלשון ההיא, ואינם מכירים לדבר יהודית.

והנה כל ימי הבית נמשך החק והמנהג לתרגם התורה באזני העם בלשון ארמית, הקורא קורא בספר, והמתרגם עומד על ידו ומתרגם על פה, אך לא היה התרגום כתוב על ספר, כי כמשפט תורה שבעל פה משפטו, כי גם הוא כמוה ביאור התורה, ולא ניתן להכתב.

כי אמנם ראוי לדעת כי חכמי בית שני, זכרונם לברכה, כל מאמצי כחם התאמצו, ובכל חכמתם התחכמו, להסיר מכשול הפירוד והמחלוקת מקרב עדת ה׳, ועל כן לא מסרו ההלכות והמשפטים בכתב (עיין פלאטון בספרו הנקרא פֿעדרוס קרוב לסופו מה שאמר תמוז לטיוט שהמציא הכתיבה .p. 315) כי אם על פה, לבל יוכל איש להתחכם מעצמו בקריאת הספרים, ומתוך כך יצא לפנות לו דרך לעצמו, ולעשות לו תורה חדשה ככל אשר יעלה על רוחו, וכאשר יקרה בדורות האלה בכל החכמות ובכל הלמודים, כי אחרי היות הלמודים כלם ערוכים כשלחן ביד כל אדם, כל החפץ ימלא את ידו, והתברך בלבבו לאמר חכם חכמים אני, ותקל החכמה בעיני העם, ואין אדם אשר יוכל לאמר לחברו אני גדול ממך, החולה בא במשפט את הרופא, ובעל הדין מְחַכֵּם את מליצו, ופני החכמות משתנים יום יום, אין מראיהן עומד בעיניו ירהבו הנער בזקן, ואשר גבלו ראשונים וקיימוהו וקבלוהו דור אחר דור, ישחקו עליו צעירים לימים, ושמוהו מרמס כחמר חוצות. ואם אמנם כל זה טוב ומועיל בכל החכמות ובכל המלאכות, כי ישוטטו רבים ותרבה הדעת, הלא רע ומר הוא בדברי התורה והאמונה, כי הוא גורם נתוק האחדות באומה, ופלוג הכתות השונאות זו את זו, על כן התחכמו חכמינו הראשונים, זכר צדיקים לברכה, להניח התורה כספר החתום לפני ההמון, בלי יוכל איש לדעת ממנה רק את אשר יראו הם טוב ויפה לגלות לו ממנה, כפי אשר יראוהו מוכשר לקבלו ולא יזיק לו; וכבר דרשו כצרור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד על המלמד תורה לתלמיד שאינו הגון.

והעד הנאמן המוכיח בבירור כי ההמון אשר לא למד היה מגורש בימים ההם מהסתפח בנחלת התורה בצל קורתו, אם לא יהיה יוצא מביתו וילך לשמוע דבר ה׳ מפי החכמים והסופרים מלמדי הנערים, העד הנאמן על זה היא אמרם בתלמוד (כריתות י״ג ושאר מקומות) זיל קרי בי רב הוא, שהמכוון בו הוא לאמר דבר זה פשוט הוא ומובן מלשון התורה עצמו, ואין לאדם כי אם לקרוא בתורה למען דעת אותו; והנה לא אמרו זיל קרי בספרא, או זיל קרי בתרגומא, רק זיל קרי בי רב, כלומר, אם שכחת או אם לא למדת, לך לך ביתה המלמד הקורא בתורה עם הילדים, ומתרגם ומפרש להם דבריה, ושם תלמד דבר זה; ואם היתה ביד עם הארץ התורה כתובה תרגום, כדעת בעל מאור עינים (פרק תשיעי), לא אמרו לך קרא בבית הרב, אבל קרא בביתך או בבית חברך בתורה הכתובה ארמית.

ומן הטעם הזה עצמו היה מה שלא עשו בדורות ההמה ציונים לקריאה, כמו הנקדות והטעמים אשר בידנו היום, אשר חודשו אחרי חתימת התלמוד, כאשר החלה תורה שבעל פה להכתב על ספר, כי גם המשנה והתלמוד על פה חוברו ועל פה נשמרו, כלשון רש״י (מציע׳ ל״ג) העוסקים במקרא מדה ואינה מדה, שהמשנה והתלמוד יפים ממנה, מפני שתלויים בגירסא ומשתכחין, שבימיהם לא היה תלמוד בכתב, וגם לא היה ניתן להכתב, אלא לפי שנתמעטו הלבבות התחילו דורותינו לכתבו עכ״ל. והחכם המעולה ר׳ עזריה בעל ס׳ מ״ע אחרי אשר הבין ממאמרם (נדרים ל״ז) מפורש זה תרגום, שכתבוהו על ספר, הביא מזה ראיה (בפרק תשעה וחמשים מספרו) כי גם מה שאמרו ושום שכל אלו הפסוקים ויבינו במקרא אלו פסקי טעמים, ואמרי לה אלו המסרות, המכוון להם שכתבו ציוני ההפסקות והנגינות על ספר, וכן המסרות.

ואנחנו בדרכנו נלך ובה נחזיק, ולא נטה ממנה ימין ושמאל, ונאמר כי כל ימי הבית השני נמשך המנהג בישראל להשמיע אל העם תרגום התורה בלשון ארמית, מבלי שיהיה לתרגום ההוא מטבע קביע, לא בכתב ולא על פה, רק כל מלמד היה מתרגם לתלמידיו כפי אשר תשיג יד הכרתו, וכל תורגמן היה מתרגם לרבים כפי חכמתו, המעט היא אם רבה, ואין ספק כי חלוף עצום היה נמצא בין תרגום תורגמן זה ובין תרגום תורגמן אחר, בין תרגום מלמד אחד ובין תרגום מלמד אחר, וכן נמשך הענין כל ימי הבית השני, עד ימי אנקלוס הגר.

האיש הנכבד הזה, אשר עזב עבודת אלהי נכר הארץ, לבא לחסות

תחת כנפי האמת, התגייר קרוב לשנת שלשת אלפים ושמונה מאות למנינו, כעשרים או שלשים שנה לפני החרבן, והוא אשר שרף שבעים מנה צורי על מות רבן גמליאל הזקן בן בנו של הלל ואביו של רבן שמעון הנהרג בחרבן; ואיננו המוזכר בפרק הניזקין אשר התגייר ימים אחר החרבן, (ובסוף החלק הראשון מן המאמר הזה אביא ראיה ברורה להוכיח כי בפני הבית נעשה תרגום אנקלוס); גם לא קבל מהלל, ומשמאי, כי הם קדמו לחרבן מאה שנה.

הצדיק הזה בחן ונסה כמה היתה התורה מפסדת מהודה והדרה בעיני ההמון, ועל הכל בעיני הגרים ובעיני הנכרים (כי גם נכרים היו באים ושומעים בבתי כנסת קריאת התורה ותרגומה) על ידי התרגומים המתחלפים, ואולי גם כן משובשים, ולא מכולכלים בתבונה ובדעת אשר היו התורגמנים משמיעים באזניהם; וינדבהו לבו לשום פניו לתקן המעוות הגדול הזה. כי אמנם אין להכחיש, כי רבים היו בימין בישראל החכמים והנבונים אשר היו כדי והותר לראות הקלקול הזה ולתקנו; אך גלוי הדבר וידוע, כי ההרגל מיפה כל דבר בעיני המורגלים בו, וכל הנגעים אדם רואה חוץ מנגעי עצמו, ומזה נמשך כי חלוף התרגומים, ושבושם גם כן, לא היה נרגש לחכמי ישראל. כאשר היה נרגש אל הנכרי, אשר בא מעם אחר ושומע דברי התורה אשר לא שמעה אזנו מעולם.

אשר על כן, אחרי אשר למד הצדיק הזה כמלאת שפקו תורה שבכתב ותורה שבעל פה מפי רבן גמליאל הזקן ורבן שמעון בנו ורבן יוחנן בן זכאי, התעורר מקץ ימים להעמיד בישראל תרגום מתוקן בחכמה בתבונה ובדעת, אשר יסיר כל מכשול מלפני העם ומלפני הגרים, ואשר ישים ישראל ותורתם לכבוד והדר בעיני הנכרים, לבלתי תתרחק נפשם אם ישא לבם אותם לבא לחסות תחת כנפי השכינה, וגם שיציל ישראל מהיות לקלס בעיני העמים; ואמר תרגומו לפני גדולי החכמים אשר היו בימים ההם, רבי אליעזר ורבי יהושע, והם סמכו את ידיהם על מלאכתו, כי ישרה בעיניהם, וישימוה לחק בישראל, מפיו ילמדו המתורגמנים והמלמדים, ויתרגמו כמהו.

ומאשר הסכימו הגדולים ההם על תרגומו וקיימוהו ואשרוהו, נמשך שאמרו עליו בתלמוד (מגלה ג׳) כי מפיהם אמר תרגומו, גם כי הוא בחכמתו יסדו ולא מפיהם, גם לא היה תלמידם, ואם אמת היה

שמפיהם אמרו, למה נקרא שמו עליו? אבל הכוונה שהסכימו עליו, והיו עמו בעצה אחת, ואולי בקצת המקומות לקח מהם עצה ומחכמתם הוסיף לקח.

תרגום של תורה אנקלוס הגר אמרו, אמרו ולא כתבו, כי בכלל תורה שבעל פה הוא, אשר לא הותרה להכתב עד דורות הרבה אחרי החרבן; וכן מצאנו בתלמוד ירושלמי (פרק הקורא עומד): רבי שמואל בר רב יצחק חמא חד סָפַר מושיט תרגומא מן גו ספרא, אמר ליה אסיר לך, דברים שנאמרו בפה בפה, ודברים שנאמרו בכתב בכתב, ואם היתה קריאת התרגום בספר אסורה בימי רבי שמואל בר רב יצחק, אשר היה אחרי רבי יוחנן, כמאתים וחמשים שנה אחרי החרבן, ראה ושפוט אם היתה מותרת בימי אנקלוס, או קודם לכן כל ימי הבית, כדעת רבי עזריה.

ולפי דרכנו יפה יובן איך היה כי שני גדולי הנוצרים (Origenes et Hieronymus) אשר ידעו לה״ק וכל עסקם בחקירת פשטי הכתובים, לא הזכירו בשום מקום לא תרגום אנקלוס ולא תרגום יב״ע, אשר מזה נמשכו קצת מחכמי העמים להכחיש קדמות התרגומים; ולפי שטתי הדבר פשוט, כי היו התרגומים בימיהם, אבל לא בכתב, על כן לא הזכירום.

ומאשר לא כתב אנקלוס את תרגומו על ספר, כי אם על פה אמרו, נמשך כי עם היות תרגומו מקובל בקרב ישראל, עוד לא בטלו חלופי התרגומים מכל וכל. הלא תראה במשנה (פרק הקורא עומד) המכנה בעריות משתקין אותו, האומר ומזרעך לא תתן להעביר למלך לא תתן לאעברא בארמיתא משתקין אותו בנזיפה, ופירשו בתלמוד המכנה בעריות תני רב יוסף קלון אביו וקלון אמו, ופירש״י במתרגם קלנא דאבוך וקלנא דאמך (ובמסכת סופרים פרק ט׳ הלכה א׳) פירוש אחר, שאומר עריתא דאבוה ועריתא דאמיה, שמכנה הלשון לנסתר ולא לנכח), ובירושלמי (שם) אלין דמתרגמין עמי בני ישראל, כמה דאנא רחמן בשמיא כן תהוון רחמנין בארעא, תורתא או רחלא יתה וית ברה לא תכסון תרויהון ביומא חד, לא עבדין טבאות, וכן בבראשית רבא (פרשה ס״א) ובני דדן היו אשורים ולטושים ולאומים, רבי שמואל בר נחמן אמר אף על גב דאינון מתרגמין ואמרין תגרין לפדין וראשי אומין כלהון ראשי אומות הן, ועוד שם (פרשה ע,) ועיני לאה רכות, אימוריה דרבי יוחנן תרגם קדמוהי ועיני לאה הוו רכיכן, אמר ליה עינהא דאמך

הוו רכיכן, ומהו רכות, רכות מכביה. אשר מכל אלה יתבאר, כי עדיין בימי חכמי המשנה והתלמוד לא היה לתורגמנים שפה אחת ודברים אחדים, ואין זאת רק כאשר אמרתי שהיה התרגום בעל פה, עד הדורות שאחר חתימת התלמוד, דורות אשר אין לנו מהם ספרים, והם הדורות אשר מהם קבלנו כל תורה שבעל פה, כי בהם נכתבו על ספר המשנה והתלמוד והמדרשים, ובהם החלו ספרי הקדש להנקד בנקודות ובטעמים.

והנה מימי קדם ועד היום לא חדלו יראי חטא שבישראל לקרוא הפרשה מדי שבת בשבתו שנים מקרא ואחד תרגום על פי מאמר רבי אמי (ברכות ח׳) לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום, ואפילו עטרות ודיבון. ועם כל הכבוד הזה הנעשה לתרגום אנקלוס, ראוי להפלא איך לא התעורר גם אחד מחכמי האומה לחבר עליו ספר לבאר דרכיו ונתיבותיו; והנה חכמי התוספות כבר העידו (שם) כי התרגום מפרש במה שאין ללמוד מן העברי, וגם כל האיש אשר ישים עינו על תרגום אנקלוס בעיניו יראה כי איננו פירוש המלות בלבד, כי במקומות הרבה הוא נוטה מלשון הכתוב, פעמים בשנוי הלשון עם שמירת הענין, ופעמים בשנוי הענין גם כן.

והלא זאת תמיהה רבה ועצומה על תופשי התורה, איך רבו ויעצמו הפירושים והחדושים אשר נכתבו על המשנה ועל התלמוד והמדרשים, ותרגום אנקלוס אשר הוא קודם לכלם בזמן, כי מפי רבי אליעזר ורבי יהושע נאמר, והמשנה נאמרה מפי תלמידי רבי עקיבא תלמידם, והוא נכבד בכל בית ישראל, עד היות הקריאה בו רק קבוע באומה, מה שאין כן המשנה והתלמוד, ועם כל זה לא חובר עליו גם פירוש אחד.

הן באמת כי רש״י ורמב״ן, שני נשיאי המפרשים, מרבים להזכיר בפירושיהם תרגום אנקלוס, אך אין זה מאתם רק במקרה, כדי להסתייע ממנו, או להלוק עליו ולדחות דבריו, וסוף סוף אין פירוש התרגום עקר אצלם, כי אם טפלה.

הרמב״ם במורה הנבוכים (פרק כ״ז ומ״ח) התחיל לספר בשבחו של אנקלוס, ולהגיד תהלתו בקרב ישראל, אך גם הוא לא עשה אלא כלאחר יד, כדי להסתייע ממנו בביטול הגשמות, ולא הזכיר מחכמתו של אנקלוס בתרגומו רק חלק קטן מאד, כי אמנם אין הרחקת הגשמות טעם מספיק לכל השנויים אשר שנה בתרגומו בחלוף מלשון המקרא.

אחר כן בא רעהו וחקרו, הוא הרמב״ן, הוא בפרשת ויגש (על

פסוק אנכי ארד מצרימה) הויכח בבירור כי לא היתה הרחקת הגשמות עקר כוונת אנקלוס בתרגומו, ואולם אם נבקש מאתו מה היתה אם כן תכלית כוונת המתרגם ההוא, את זאת סתם ולא פירש, רק הודיע דרך כלל שהם סודות ידועים למשכילים.

אחרי הגדולים האלה קם ר׳ יצחק עראמה, ובספרו החשוב עקדת יצחק (שער ל״א) כתב כחצי דף על אנקלוס ועל תרגומו, ונשפט את שני המאורות הגדולים אשר קדמוהו, ונטה מעל דרכם, וראה והבין כי לא על מרכז אחד לבד יסובו כל השנויים אשר שנה אנקלוס בלשונו ודבריו מלאים חן ושכל טוב, ראיתי להעתיק במקום הזה תחלתם וסופם.

אמר: „והנראה אלי בזה כי הנה אנקלוס לא תלה עצמו בכל „אלה הלשונות על יתד אחת, אבל כיון אל בחינות רבות מתחלפות; „יש להרחקת הגשמות, ויש להרחקת ההתפעלות, ויש לדרך כבוד, ויש „להאותות הענין והתיחדותו, ובכל אחד מהם יתחלף מצד מן הצדדים „אשר יאות לפי הפרשה״.

וסוף דבריו: „ואחשוב כי בזה וכזה יצדק בכל אלו הענינים, מבלי „שנצטרך להתלות בפילוסופיאה, גם לא בדברים סתומים וחתומים״ עכ״ל,

אמנם ימים ושנים לפני המחבר הזה כבר קם איש אשר התעורר לכתוב ביאורים על תרגום אנקלוס, אפס כי נשאר ספרו טמון בחשך ואיש לא ידעו, עד אשר הקרה ה׳ אלהי לפני, ומצאתיו מושלך בין בלויי הספרים הגנוזים בעליית בית הכנסת ועומדים לקבורה, ואראהו ואחמול עליו, ואחמדהו ואקחהו, ואביאהו אל ביתי, והנה הוא שלם מראש ועד סוף, איננו חסר דבר, רק שמו ושם כותבו איננו כתוב עליו, ואני אקראהו בשם ספר יא״ר, כי בשנת יא״ר לאלף הששי הועתק, כי כן כתוב בסופו. וזאת תחלת הספר: „חבור זה נעשה לבאר כמה מלות „וספקות בתרגום אנקלוס, וגם לבאר מקצת טעמי חלופי נסחאות שבתרגום „איזה חומש משאר נוסחאות הנמצאות.

„הן אלה קצות דרכי אנקלוס ע״ה, ולהרחיק הגשמות עקר כוונתו „ולפעמים ידבר לפי הענין ולא אחר לשון הקדש, כגון מלאתך ודמעך „בכורך, פן תקדש המלאה דמעת, וכמלאה מן היקב וכמלאתא; ולפעמים „לפי הנאות בלשון, ולא אחר דקדוק לשון המקרא, כמו רוקם ציור, „מקרא קדש אדמת קדש, אשר היה שם אהלה בתחלה דלך לך, ופרעה „חולם חלם; ולפעמים הפך משמעות הכתוב, כמו שאת עמקא; ולפעמים „יהיד במקום רבים, כמו את חטאי סורחני, את מכאוביו כיבהון, ורבים

„במקום יחיד כמו בטרם תבא אליהן המילדת עד דלא עלא לותהין חיתא,
„אם יהיה נדחך אם יהויין גלוותך, פשע אחיך חובי אחך; ולפעמים
„כמו פירוש, כגון ויעבור את הנהר דפרשת ויצא שתרגם פרת, לעשות
„מלאכתו דיוסף; ולפעמים כנגד פשט הכתוב, כגון לא אעלה בקרבך
„לא אסלק שכנתי מבינך, רגע אחד אעלה בקרבך אסלק שכנתי מבינך
„וכגון אורריך ארור ומברכיך ברוך ליטך ובריכך, ולא תרגם כן גבי
„ואברכה מברכיך שתרגם ואברך מברכך, וכן הזהוא אמר ולא יעשה
„ודבר ולא יקימנה, וכן לקראת נחשים שתרגם אלהין לקדמות נחשיא,
„וכן מקוצר רוח לאחת הנסחאות; ולפעמים כנוי, כגון ראו כי רעה
„נגד פניכם לפי מה שכתבנו, וכן ועיני לאה רכות, האשה הכ׳שית;
„ולפעמים המוקדם מאוחר, כגון לפרעה לחומש, וכן ואת שתי קצות שתי
„העבותות, כי לא המטיר ה׳, כי כמוך כפרעה שתרגם כפרעה כן את;
„ולפעמים לפי שמוש הלשון, כגון ביד רמה תרגום בריש גלי, כי דרך
„לשון הקדש על דבר שיעשה בפומבי לעין כל ובלי פחד אדם, לומר
„ביד רמה, ובלשון התרגום יאמר בריש גלי; ולפעמים ישתנה תרגום
„תבה אחת לפי פסוק הטעמים, כגון לנטות אחרי רבים להטות, כמו
„שכתבנו במקומו, וכן ולא תשבית מלח ברית, תקריב מלח, הראשון
„מלח והשני מלחא; ולפעמים לגנאי, כגון אלהי העמים טעוות עממיא
„וכן כל אלהים אחרים, חוץ משל עשרת הדברות, שתרגם אלה אחרן
„לטעם נכון ולכבוד מעלה, כי גדול ה׳ מכל האלהים שתרגם ולית אלה
„בר מניה; ועוד כנוי לגנאי ובחקותיהם לא תלכו; ולפעמים על דרך
„טכסיסי המוסר לחלוק כבוד למלכות או לאדם שראוי לחלוק לו כבוד,
„כגון למה תעשה כה לעבדיך למא מתעבד, וכגון איננו גדול, וכגון
„הוא היה עושה ממימריה הוה מתעבד, ואפשר שהוא על דרך האמת,
„לפי שלא היה עושה הוא בעצמו; ולפעמים על דרך עבר ועתיד, שידבר
„לה״ק עתיד במקום עבר, או בהפך, כגון אז ישיר בכן שבח; וכן בכל
„דבר ההווה, שידבר לה״ק לפעמים לשון עבר ולפעמים לשון עתיד,
„והתרגום יתרגם בכלם לשון הווה, כגון יקח את האהל וכל הפרשה,
„וכן כסה הענן את המשכן וכל הפרשה, וכן כלם; ולפעמים יהיה
„הדבר בלשון הקדש בלשון זכר ובלשון תרגום יהיה נקבה, או בהפך,
„כגון זאת הבהמה, ולאביו שלח כזאת דֵּן, בעבור זה, עלו זה בנגב דָּא,
„ואפשר בעבור זה שכוונת הפסוק להיותו מוסב לדבר שיהיה לשון
„בשתי הלשונות, וכוונת התרגום שיהיה מוסב לדבר אחד; ולפעמים

„להחזירו על דרך האמת, כגון למה תעשה כה למא מתעבד כדין, לפי „שהוא עצמו לא היה עושה, ובלשון הקדש נקרא עושה לפי שהוא „היה הסבה; ולפעמים בלשון הקדש חצי הפסוק בלשון יחיד וחצי „הפסוק לשון רבים, ובתרגום הכל בדרך אחד; ולפעמים יבא לה״ק „בארמית, כגון ומה הטאתי לך חטית, את אשה דוה טומאה, אבל וכי „יזיד, וכן כי תפגע, יש בהם טעם: ובשני מקומות לפי שנסתפקו לו, „מהאחד סמך על חברו, כדרך יגיד עליו רעו, האחד בסדר ואלה המשפטי׳ „כי תראה חמור שנאך שתרגם ארי תחזי, והיה לו לומר ארי תראה „כמו שתרגם כי תפגע ארי תפגע, לפי מה שכתבתי שם, והאחר בסדר „כי תשא ולא ילין לבקר זבח חג הפסח, שלא אמר בו בר ממדבחא. „ובשניהם מדבר על האימורין, שהרי בשניהם תרגם תרבי. ועתה אחל „לבאר המלות על הסדר, בעזרת העוזר ית׳. בראשית בקדמין, וצריך „עיון למה לא תרגם בקדמיתא, כמו ויירא ראשית לו, וכן ויסע לוט „מקדם, ויהי בנסעם מקדם, אבל לוז שם העיר לראשונה מלקדמין, אשר „עשה שם בראשונה בקדמיתא, וכן בתחלה פסוק שלמעלה ממנו; ונראה „שבא להורות שלא היו תחלת הבריאה, וכן כתב רבנו שלמה זצ״ל. „מרחפת מנשבא, על גווליו ירחף מתחופף״.

את כל זה ראיתי להעתיק מן הספר הזה, להודיע טיבו לרבים, כי אחשוב שאין עוד ממנו העתק אחר בעולם מלבד הנמצא אתי, אשר הצלתיו כאשר יציל איש מפי האריה; וגם כי כל משכיל יראה כי רחוק הספר הזה מאד מן השלמות, הנה נאוה תהלה למחברו (אשר העלים שמו), אשר נדבו לבו לקרבה אל המלאכה לעשות אותה, מה שלא עלה על לב איש לעשות לפניו, כאשר תמהתי למעלה.

ועוד תמיהה אחרת בענין תרגום אנקלוס, וגדולה היא על תופשי התורה, איך עם החוב המוטל לקרוא בו מדי שבת בשבתו, הניחו חכמי הדורות שיהיו נסחאות התרגום הולכות ומתחלפות חלופים עצומים בין נסח לנסח ולא היה אדם שיעמוד בפרץ להגיה התרגום, ולבאר הנסחאות הישרות מתוך המקולקלות, לבלתי יבוא אדם לקרוא הפרשה תרגום לרצון לפני ה׳, והוא לא ידע ואשם, בקראו בנסח מוטעה. וכבר אמרו ואל תשכן באהליך עולה, זה המשהה בתוך ביתו ספר שאינו מוגה.

אפס כי עתה רואה אנכי את פני הקורא והנם זועפים, והשב ישיב לאמר: ומי הגיד לך כי התרגום אשר בידנו מוטעה ומשובש? ואיה אפוא חלופי נסחאות הרבים והעצומים אשר אתה אומר? כי

הנה אנכי מימי לא חדלתי מקרוא תרגום הפרשה מדי שבת בשבתו, ולא ראיתי כאלה. — ועתה חכה לי, קורא משכיל, ואל יחר אפך בעבדך, ואשיבך קושט אמרי אמת, כאשר אהבתי וכאשר אהבת.

גם אנכי כאשר בלבבך כן היה בלבבי זה ימים לא כביר, ומימי לא התעורר בלבי ספק על נוסח התרגום. ולא האמנתי עד אשר ראיתי עוצם החלופים הנמצאים בנסחאותיו, ואשר העירני לדרוש ולחקור אחרי נסחאות התרגום, השאלה אשר ראיתי בבכורי העתים לשנת תקפ״ט עמוד ל״ט בהערה, אשר שם החכם המפרסם ר׳ יהודה ייטלס נר״ו לפני כל יודעי דת ודין, על אודות תרגום אנקלוס על פסוק אל מקום הדשן שתרגם לאתר דמוקדין קיטמא, מליצה אשר באמת אין לה ענין; ויהי אחרי שיתי לבי עליה להבין טעמה, ולא מצאתי דבר הגון שיהיה מתישב ומתקבל לדעתי, זכרתי ספר יאר אשר היה בידי זה כשתים עשרה שנה מבלי שאשים פני לקרוא בו, אם לזרות הכתיבה אשר לא נסיתי בה, ואם להיות ענינו בלתי מתיחס עם חכמת לשון הקדש והבנת המקראות על פי עומק פשוטן, אשר היו חלקי וכל עמלי מעודי עד היום הזה; ואקח הספר הישן ההוא, ואחפש, ולא מצאתי בו נוסח דמוקדין קיטמא, אבל מצאתי במקומו דמקרין או דמוקרין ברי״ש ולא בדל״ת, וראיתי בעל הספר מתאמץ למצוא לו הבנה, פותר היה אותו ולא היו דבריו נכנסין באזני. ודברתי מזה עם זקני עירי ועם חכמיה, כי את נועצים הכמה, ותהלות לאל עליון תוחלתי לא נכזבה, והנה לפני מבשר טוב, מורי ורבי אלופי ומיודעי, זה דודי וזה רעי, כמה״הר מאיר ראנדעגגר נר״ו, ויגד לי לאמר כי בדק בחומש ישן אשר אתו, דפוס לסבונא שנת רנ״א, ובמקום דמוקדין מצא דמושדין בשי״ן, שענינו ששופכים, אז אורו עיני ושמחתי כמוצא שלל רב, וגם רוב חכמי העיר הסכימו בדבר שהנסח הזה עקר.

אז לא אחרתי לבקש מאת החכם ר׳ מאיר הנזכר שישאילני החומש ההוא, ומאז והנה לא חדלתי מבדוק ומחקור אחר חלופי נסחאות התרגום, ומצאתי בחומש ההוא הרבה יותר מאלף חלופים מהנמצא בדפוסים האחרונים, גם חזרתי על ספר יאר מראשו לסופו, ומצאתי בו חלופים כמעט כמנין ימות החמה, וברובם מצאתיהו מתאים עם נוסח החומש הנזכר דפוס לסבונא; גם בדקתי בתנ״ך גדול דפוס בומבירג שנת ש״ח, וחומש עם שלשה תרגומים דפוס אמסטרדם ודפוס ווין, ובכולם מצאתי חלופים הרבה. ובאחרונה בדקתי בפירוש הרמב״ן על התורה,

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

וגם בו מצאתי כעשרים נסחאות משונות מנסחאותינו, וקצתן מתאימות עם נוסח רנ״א ויא״ר. גם בפירוש רש״י מצאתי לפעמים חלופי נסחאות בתרגום, וגם לפעמים מצאתי חלופים בנוסח פירוש רש״י עצמו בספר יא״ר ובדפוס רנ״א (כי גם פירוש רש״י בחומש ההוא).

ובכל זאת עדיין לא נתקררה דעתי עד שהלכתי אצל מורי ורבי החכם ר׳ אורי חי כאראוול, והראני את כל בית נכותו אשר אסף וקבץ מן הספרים היותר יקרים ובלתי נמצאים, ביגיעות רבות והוצאית עצומות, תהי משכורתו שלמה מעם ה׳ אלהי ישראל! והוא נתן בידי עוד תרגומים אחרים עתיקים ויקרים מאד, הן בדפוס הן בכתיבת יד ויהי מספר חלופי נסחאות התרגום מתרבה והולך בידי.

ובהיותי קורא ושונה פעם אחר פעם בתרגום אנקלוס, וגם בהיותי בספר יאר, נבקע כשחר לפני אור חכמת המתרגם הזה כי רבה היא, ונתתי את לבי לדרוש ולתור הסבות אשר הביאוהו לנטות פעמים רבות מעל לשון המקרא, ומצאתי נטיותיו על פנים שונים, לא כלו על דרך אחת ולא על שתים, וחלקתי אותו למחלקות, והצבתי כל פסוק ופסוק שתרגומו נוטה מן העברי איש איש על דגלו, והיו לאחדים בידי, כל אחד למינו ישכון, ואיש את רעהו יעזורו בהבנת טעמו ונמוקו של המתרגם ע״ה.

זה ספר תולדות המאמר הזה אשר אנכי נותן לפניך היום, והוא נחלק לשנים חלקים: בחלק הראשון אבאר דרכי אנקלוס בנטיותיו מעל לשון המקרא, בחילוק סעיפיהן וסעיפי סעיפיהן בסדר הגון ומדוקדק אשר אקוה יופיע אור גדול סביבות אנקלוס, אשר עד היום שכן בערפל; ואביא אצל כל דרך ודרך שאבאר, קצת מקראות למופת, ולא אביאם כלם, ליראת האריכות, גם במקום אשר אמצא דבר טוב בספר יאר אביאנו בישמו, כי במעיל גנוב לא אתכסה: ובחלק השני אביא חלופי נסחאות אשר מצאתי בספרים אשר היו לפני, וברובם אחוה דעי אף אני, איזה יכשר, הזה או זה, וזה אם על פי משפטי הלשון, ואם על פי שיורוני מן השמים ביושר הסברה ועומק החקירה.

והנה נא ידעתי כי כבר קדמני החכם המפורסם ר׳ יהודה ייטלס, וכתב על תרגום אנקלוס כפר, קראו כנפי יונה, ועתה פן יחסדני קורא, ויתנני כמשיג גבול אחרים הגדולים ממני בחכמה ובמנין, אומר ואצטדק כי זה שנים רבות שכתב החכם הזה ספרו הנ״ל, ועדיין לא הוציאו לאור, כי נראה שאחז בדרך ארוכה, לבקשת השלמות במלאכתו

ואני הלכתי בדרך קצרה ולמה אמנע טוב מבעליו בהיות לאל ידי לעשות אם מעט ואם הרבה? והשנית, כי ראיתי שלא הגיעו ליד החכם הזה לא ספר יא"ר ולא חומש רנ"א ושאר ספרים עתיקים אשר אזכיר בתחלת החלק השני מן המאמר הזה, אשר מהם הוצאתי רוב החלופים אשר אנכי נותן לפניך היום, והייתי בעיני כגוזל אביו זה הקב"ה, ואמו זו כנסת ישראל, אם אחרי אשר אנה ה' אותם לפני, לעמיה ישראל לא מגלינא. והשלישית, כי בביאור דרכי אנקלוס בנטיותיו מלשון המקרא, מסלה חדשה סלותי לפני, לא דרך בה החכם בעל כנפי יונה, כי לפי הנראה משאר כתביו, הוא מפרש התרגום כסדר הפרשיות, כאשר עשה גם כן בעל ספר יא"ה, ואני לא זה דרכי, כי חלקתי נטיות התרגום למחלקות, וקבצתי לאחדים כל הכתובים אשר נטיית תרגומם ממין אחד, כאשר רמזתי למעלה; וידעתי גם אני כי אין מלאכתי שלמה; כי לא הבאתי בזה כל המקראות אשר תרגומם נוטה מלשון הכתוב, כי לא חפצתי להגדיל כמות המאמר, עד שישוב ספר, ולא היתה כוונתי רק לפתוח פתח לאחרים, ישמע חכם ויוסף לקח.

ואני תפלה שיתעורר החכם הנזכר המכבדני באהבתו, להוציא לאור מלאכתו אשר עשה, כי לו משפט הגאולה, אחרי אשר החל במצוה תחלה, ולפי רוב הענוה אשר ידעתי לו מתוך אגרותיו אלי, מובטח אני שלא יבוזה פועל כפי זה, ויקח ממנו מה שימצא בו דבר טוב, ומני ומניה יתקלס עלאה. יהי אלהיו עמו, וחפץ ה' בידו יצלח, לכבודו ולכבוד התורה, ולכבוד המתרגם ע"ה, אמן.

חלק ראשון.

העקר הגדול שהכל תלוי בו בהבנת טעמי אנקלוס ע״ה בתרגומו, הוא דבר נכון וקיים בעצמו, לא ימוט לעולם, ועם כל זה אולי לא היה עדיין אדם שיתבונן בו וישיבהו אל לבו, וגם רבים מן הקוראים במאמרי זה ישרקו ויחרקו שן עליו, כשמעם ויתעצבו האנשים ויחר להם מאד; על כן בשפה רפה וכובד ראש, לאהבת האמת היקרה מכל, ולכבוד הגר הצדיק אשר נסתרה דרכו במשך הדורות, אגלה אותו ואומר: התרגום לא נעשה בעבור החכמים, אבל בעבור ההדיוטות. ועיין רש״י מגלה כ״א ב׳.

עקר כוונת אנקלוס בתרגומו להסיר כל מכשול מלפני המון העם ומלפני הגרים, למען תהיה שמיעת הקריאה בתורה לתועלת להם ולא לנזק חלילה, ולבלתי ימצאו קלי הדעת בתורה הקדושה דבר אשר יהיה להם לזרא, ולא יתישב על דעתם הקלה, ויגרום להם מכשול עון באיזה צד שיהיה, או שיגרום להקל כבוד התורה בעיניהם, ויניח לאנשי לצון מקום חלילה ללעוג עליה; וגם בעבור הנכרים, לבלתי תתרחק נפשם, אם ישא לבם אותם לבוא לחסות תחת כנפי השכינה; ועם זה גם כן לבלתי תהיה האומה ללעג ולקלס בעיני העמים, אם ימצאו בתורתנו ובספור קורות אבותינו דברים אשר לא לכבוד והדר יהיו בעיניהם: זה עקר כוונת אנקלוס בתרגומו.

ועל הכוונה הזאת היה כל מה שנטה במקומות מעל לשון הכתוב, ועשה זה על ארבעה דרכים: **א** שנוי הלשון עם שמירת הענין: **ב** שנוי הלשון עם שנוי הענין: **ג** תוספת לשון עם שמירת הענין: **ד** תוספת לשון עם שנוי הענין: אלה ארבעה אבות ומסתעפים לתולדות, והתולדות לתולדות, ובכללן אתה מוצא שלשים ושתים נתיבות חכמה, אשר על פיהם נטה אנקלוס בתרגומו מעל לשון המקרא, ואבארם אחד אחד, בעזרת המלמד לאדם דעת.

הנתיב הראשון שנויי הלשון מפני התחלף אופני הדבור בין לשון עברית ללשון ארמית, כגון יהי מאורות יהון נהורין, העברי אומר יהי בלשון יחיד אע״פ שהשם שאחריו לשון רבים, וכן לא יעשה בלשון ארמית, והוכרח המתרגם לומר יהון. וכן כי שמעת לקול אשתך ארי קבילת, העברי משמש בשרש שמע בענין קבלת דברי אחרים, ואין כן דרך לשון ארמית. וכן שבעה שבעה איש ואשתו דכר ונוקבא, הארמי לא ישמש בלשון איש ואשתו במיני בעלי חיים, בלתי באדם לבדו. וכן ויקח אברם את שרי אשתו ודבר, כי העברי ישמש בלשון לקיחה בדרך השאלה גם באדם, אע״פ שאין לקיחתו אלא בדברים, והארמי ישמש בענין זה בשרש דבר. וכן וינגע ה׳ את פרעה נגעים ואייתי ה׳ על פרעה מכתשין, כי הארמי לא יבנה פעל מן

השם הזה כאשר יעשה העברי. וכן קונה שמים וארץ דקניניה שמיא וארעא, כי העברי יאמר קונה על כל מי שהדבר תחת רשותו לעשות בו כחפצו, גם על מי שלא קנהו מיד אחרים, ואין כן בלשון ארמית. וכן התהלך לפני והיה תמים פלח קדמי, כי אין מליצת העברי נוהגת בלשון ארמית, ולא יבינוה השומעים. וכן הנוגע באיש הזה דינזק, וכן ביד רמה בריש גלי, וכן הנני ממטיר לכם לחם מן השמים הא אנא מחית לכון, כי הארמי לא ישמש בלשון המטרה חוץ מענין המטר עצמו. וכן אשה כי תזריע ארי תעדי שענינו כי תהר, כי אין לשון הזרעה נוהג בלשון ארמית. וכן ומה הארץ השמנה היא אם רזה העתירא היא אם מסכינא, כי העברי יקרא לארץ בדרך השאלה שמנה ורזה, ולא כן ידובר בארמית. וכן נתונים נתונים מסירין יהיבין, שאם היה אומר יהיבין יהיבין לא היה לו הבנה בארמי. וכן מעשה רוקם עובד ציור, מעשה רוקח עובד בוסמנו, העברי מזכיר שם האומן, והארמי שם האומנות. וכאלה רבים על פני כל התרגום.

הנתיב השני שנויי הלשון לכבוד מעלה, להרחיק כל מחשבת רבוי אלוהות.

מן המין הזה הוא מה שתרגם כל שם של אלהות ואדנות על ידי שם הויה תמיד, הרחיק רבוי השמות להרחיק כל ריח רבוי, ולא השאיר שם האלהות רק כשהוא כמו שם לווי אחר שם ההויה. ומן המין הזה הוא גם כן מה ששנה בכל מקום שמצא לשון אלהות אמור בעבודה זרה, שהרחיק ממנה לשון אלהות, כמו עם אשר תמצא את אלהיך ית דחלתך (ומפני זה הוצרך לשנות תרגום ופחד יצחק היה לי, שתרגם ודדחיל ליה יצחק, שאם היה אומר ודחלת יצחק היה משמע עבודה זרה); וכן כל אלהים אחרים תרגם טעוות עממיא, שאם היה אומר אלהין אחרנין, היה נראה לקלי הדעת כאלו יש שם אלוהות אחרים חוץ מאל יחיד. ולא מחכמה ישאל אדם: למה תרגם לא יהיה לך אלהים אחרים לא יהוי לך אלה אחרן, ולא תרגם כמנהגו טעוות עממיא? — כי איך יאמר לא יהוי לך טעוות עממיא בר מני? והלא נמצא מחרף ומגדף, כי נראה שגם האל המדבר והמזהיר הוא גם הוא טעות העמים. ואמנם לא ברח בזה מלתרגם אלהים אחרים כפשוטו אלה אחרן (אע״פ שאפשר היה לו לתרגם לא יהוין לך דחלן אחרניין בר מני), כי במקום הזה אין הכתוב מיחס להם א־הות, כי הוא אומר לא יהיה לך, לא תדמה להם במחשבתך אלהות; ואין זה כמו וילך ויעבוד אלהים אחרים, שיש במשמע היותם באמת בעלי אלהות, ועל כן הוצרך לתקן הלשון ולתרגם טעוות עממיא.

ומן המין הזה גם כן כי שמי בקרבו שתרגם הרי בשמי מימריה, ואין ספק שהענין אחד, ואנקלוס ביאר הענין להרחיק כל מחשבת רבוי. וכן אשריך ישראל מי כמוך תרגם לית דכוותך, הסיר לשון שאלה שיש במשמעו אפשריות הספק, לבלתי ידומה אפילו בספק היות הטועים אחרי אלוהות הרבה נערכים ומתדמים למכירי האמת. וזה קרוב למי כמוך באלים ה׳ שתרגם לית בר מנך, ואזכירהו למטה בנתיב הששה ועשרים.

הנתיב השלישי שנויי הלשון לכבוד מעלה, להרחיק התארים, הפעולות, וההתפעליות, אשר יתוסן אל הבורא יוכל למעט כבודו והדרתו בלב ההמון. וירח ה׳ את ריח הניחח תרגם וקביל ה׳ ברעוא ית קרבניה, וכן כל אשה ריח ניחח לה׳ תרגם קרבן דמתקבל ברעוא קדם ה׳, והרואה יראה כי הענין אחד הוא באמת, כי אין המכוון בהרחה כי אם הקבלה ברצון, ואנקלוס פירש הכוונה ושנה הלשון, להרחיק מליצת ההרחה, אשר לא תקובל לשכל ההמון. וכן וירד ה׳ לראות את העיר ואת המגדל ואתגלי ה׳ לאתפרעא, אין ספק כי אין עומק המכוון במליצת הכתוב הזה כי אם כתרגומו, ואם הלשון מתחלף; כי טעם לראות לעשות עצמו כרואה, כי החוטאים עושים עין של מעלה כאלו אינה רואה, וכשהפרענות מאחרת לבא, רבים אומרים אין ה׳ רואה אותנו עזב ה׳ את הארץ, ובבואה תתגל ההשגחה, וידעו כי ה׳ רואה. וכן מלה וירד אין עומק הוראתה אלא כתרגומה, כי בזמן שאין השגחת האל ניכרת וגלויה בעולם יאמר הנביא ה׳ רמה ידך בל יחזיון, דרך משל כאלו ידו מתנשאה למעלה למעלה מעל בני אדם ולא ייראו ממנה, וכאשר יגלה ה׳ השגחתו בקחתו מפושעים נקם, אז יאמר עליו דרך משל שירד כלומר שנקרב ונגלה לעינינו. וכן זבח פסח הוא לה׳ תרגם דבח חיים הוא קדם ה׳ דחס, וכן ופסחתי עליכם ואחוס עליכון, העברי משל ומליצה, כי המכה היא העוברת, ויוחסה לאל ית׳, להורות כי לא היה שם אמצעי, כלומר שלא היתה באחד מדרכי הטבע, רק כולה דרך נס, וזה לבדו המכוון במליצת אני ולא מלאך; וכן אני יוצא בתוך מצרים תרגומו אנא מתגלי, ועברתי בארץ מצרים תרגומו ואתגלי, כלומר אגלה מציאותי והשגחתי: והנה הפסיחה אין המכוון בה רק החמלה והחנינה, ואנקלוס פירש הכוונה ועזב הלשון. וכן ארדה נא ואראה אתגלי כען ואדון. ודע אמנם כי לא היה עקר כוונת אנקלוס להרחיק הגשמות, כי הנה הניח כתובים באצבע אלהים כמשמעו באצבעא דה׳, ותרגם מימינו אש דת למו כתב ימיניה מגו אשתא אורייתא יהב לנא, וכן נטית ימינך תבלעמו ארץ ארימת ימינך, ואין הגשמה גדולה מזו; אבל אמתת הענין כאשר אמרתי בתחלה, כי לא לחכמים נעשה התרגום כי אם לעם הארץ, על כן לא מכל הגשמה בכלל ברח אנקלוס, רק מכל הגשמה אשר תוכל להשפיל ולהקל כבוד הבורא בעיני העם; והנה מליצת כתובים באצבע אלהים אע״פ שיש בה הגשמה, היא מליצה נשגבת אשר תיטב בעיני השומע ולא תזיק לו, אבל תועילהו, בהגדיל בעיניו מעלת התורה; ושוה אליה רעותה מליצת כתב ימיניה מגו אשתא אורייתא יהב לנא, הוא מאמר נשגב הממלא נפש השומע יראה ורעד וחרדת קדש, מול האלהים הנותן לנו תורה כתב ימינו מתוך האש; וכן נטית ימינך תבלעמו ארץ, מליצה נשגבה בלא ספק. וכבר תפש הרמב״ן על הרמב״ם במה שחשב שלא כיון אנקלוס רק לסלק ההגשמה, והביא שלשת המקראות שהבאתי, ועוד הוסיף עליהם וירא ישראל את היד הגדולה שתרגם וחזא ישראל ית גבורת ידא רבתא, ימינך ה׳ תרעץ אויב ימינך ה׳ תברת שנאה, ואת ידך החזקה וית ידך תקיפתא, ביד חזקה ובזרוע נטויה בידא תקיפא

ובאדרעא מרממא, ותאחז במשפט ידי ותתקיף בדינא ידי, תמיד עיני ה׳ אלהיך בה תדירא עיני ה׳ אלהך בה, וכן הרבה לשונות של ראיה, ככל וירא אלהים כי טוב שבמעשה בראשית שתרגם וחזא ה׳ ארי טב, וכן וירא ה׳ כי רבה רעת האדם בארץ, וכן וירא אלהים את הארץ והנה נשחתה. וכן כי אותך ראיתי צדיק לפני, וזולתם.

אפס כי הוא רמב״ן מסב הדבר לדרך הסוד, ואנחנו בדרכנו דרך הפשט נלך, לא נטה ימין ושמאל, ונאמר כי בכל אלה לא הוצרך אנקלוס לסור מלשון המקרא, יען היות המליצות האלה, כל אחת במקומה, מרוממות ומגדילות כבוד הבורא ויכלתו והשגחתו, ולא משפילות אותו חלילה בעיני ההמון. ודרך כלל, כל לשון ראיה תרגמו כמשמעו כשהוא נאמר על דבר הנראה לעינים, כמו וירא ה׳ כי סר לראות, וראיתי את הדם, כי הראות, עם היותו התפעלות גשמית, איננו פחיתות בעיני העם, אבל שבח ומעלה; וכן וירא ה׳ כי שנואה לאה, תרגם וחזא, כי היה דבר הנראה לעין כל, שהיה יעקב אוהב את רחל מלאה. אבל במקומות תרגם מליצת ראה ה׳ במליצת גלי קדם ה׳, ואז כוונתו לכלול גם פנימיות הדברים וסתריהם הבלתי נראים; כי ראיתי את כל אשר לבן עושה לך תרגם גלי קדמי, כלומר הנגלות והנסתרות. וכן כי ראה ה׳ בעניי, וכי ראה את עניים, ראה ראיתי את עני עמי, ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא, באלה ובזולתם תרגם בלשון גלי קדמי, להורות על הצד הנסתר שבכל אחד ואחד לפי ענינו, והרואה יראה. והרמב״ן כתב שאנקלוס תרגם גלי קדם ה׳ בכל מקום שאין הענין מושג בראות בלבד, אבל בהשגחה והתבוננות, ומה יאמר בראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים, כי היה דבר הנראה לעינים? והרמב״ם חשב שרצה אנקלוס לסלק ראייתו ית׳ מכל אשר בו עול, ולפי זה קשו לו שלשה כתובים שתרגמם וחזא, ולפי שטתו היה ראוי לו לומר בהם וגלי קדם ה׳, והם וירא ה׳ כי רבה, וירא אלהים את הארץ, וירא ה׳ כי שנואה לאה, ולדעתו בשלשתם הספרים מוטעים, ולפי דרכנו הכל על מקומו יבא בשלום.

ומן המין הזה שנוי הלשון הנמצא לאנקלוס בכל לשון של זכירה או פקידה שבא בתורה, וזה לשון ספר **יאר**: בכל מקום שתמצא לשון זכירה או פקידה אצל הי״ת לא רצה לתרגם לא בלשון עתיד ולא בלשון עבר, אלא כלם בלשון הווה, כמו ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ אזכור אנא דכיר, ולא רצה לתרגמם אדכר, וכן פקוד יפקוד דוחי יעקב ושל ויהי בשלח מדכר דכיר, וכן כלם, לפי שאין שכחה לפני כסא כבודו. ותמיד הוא זוכר את הכל, ואע״פ שדברה תורה בלשון הקדש כלשון בני אדם בזה הענין, להזכיר בו לשון עתיד ולשון עבר, וגם בשאר ענינים הרבה, אבל התרגם לא דבר כן, וכן לזכור ברית עולם לדכרן, ולא תרגם למדכר, כפי דקדוק הלשון, לפי שהיה לשון עתיד עכ״ל ונכונים דבריו.

ובכלל הנתיב הזה גם כן פנים אל פנים שתרגם ממלל עם ממלל פני ילכו שכנתי תהך היד ה׳ תקצר המימרא דה׳ יתעכב, ולא תגעל נפשי

אתכם ולא ירחק מימרי יתכון, לקחתי אותם לי קריבית יההון קדמי, בכל אלה, ובביוצא בהם, פירש המכוון, ושנה הלשון לכבוד מעלה. וכן ואשא אתכם על כנפי נשרים תרגם ואטלית כלומר הסעתי אתכם כאלו הייתם על כנפי נשרים, וכתב עליו רש״י תקן את הדבור דרך כבוד של מעלה. וכן יצרנהו כאישון עינו נטרינון כבבת עיניהון, משמעות העברי שהאל שמר את עמו כמו שהיה שומר את אישון עינו אם היה הוא בעל גוף חלילה, ואנקלוס הסיר המשל ואמר שמר אותם, כמו שהם עצמם שומרים אישון עינם. וכן שחת לו לא בניו מומם תרגם בניא, ולא אמר בנוהי, וכן מכעס בניו ובנותיו תרגם בנין ובנן, ולא אמר בנוהי ובנתיה, אע״פ שתרגם בני בכורי ישראל, וכן בנים אתם לה׳ אלהיכם, וכן הלא הוא אביך, כמשמעות העברי; וזה כי המליצה הזאת מליצה נשגבת היא כאשר תבא על כלל האומה, כשהכוונה להגדיל כבודה ותהלתה, אבל כשהדבור בגנותה, מגונה הוא כלפי מעלה לומר שהחוטאים הם בניו.

הנתיב הרביעי גם הוא שניי הלשון לכבוד מעלה, והוא לתקן לשון אחרים דרך כבוד, כלומר כל מאמר המסופר בתורה, יהיה האומרו מי שיהיה, אנקלוס מתחכם לתקן לשונו דרך כבוד כלפי מע״ה, לבלתי תשמענה אזני עם הארץ לשון מגונה או לשון של טעות, ויוחק בזכרונם, בלי הבחנה בין טוב לרע, בין אמת לשקר, ובין דבור מחייב לדבור בתמיהה שהמכוון בו הפך הוראת מלותיו. הנה לבן אמר ליעקב למה גנבת את אלהי, ואנקלוס לא רצה להשמיע לשון אלהות אצל האלילים, אע״פ שהדבור מיוחס לאיש עובד אלילים, ואמר ית דחלתי. וכן החוטאים בעגל אמרו קום עשה לנו אלהים, כי כן דמו במחשבתם שיהיה בצורה הנעשית כח אלהי, ואנקלוס תרגם דחלן, לא רצה לשתף שם שמים עם דבר אחר. וכן ויקוב בן האשה הישראלית את השם ויקלל, ויקלל אינו אלא ספור דברי המגדף, ואעפ״כ לא רצה אנקלוס לתרגמו ולט כמשמעו, אבל תרגם וארגיז, שלא להוציא מפיו ולא להשמיע באזני עם הארץ לשון מגונה כלפי מעלה.

ומן הנתיב הזה גם כן, ואם הוא רחוק מן הנזכרים עד הנה כרחוק מזרח ממערב, הוא מה שאמר אברהם בדרך תמיהה השופט כל הארץ לא יעשה משפט, שענינו וכי אפשר שמי שהוא שופט כל הארץ לא יעשה משפט? לא, אלא ודאי השופט כל הארץ יעשה משפט; ואנקלוס הסיר התמיהה ופירש המכוון: דיין כל ארעא ברם יעבד דינא.

הנתיב החמישי שנוי הלשון בעבור כבוד האומה ואבותיה. ותגנוב רחל את התרפים ונסיבת, וכן כי רחל גנבתם נסיבתנון, וכן למה גנבת את אלהי למה נסיבת, וכן ויגנוב יעקב את לב לבן הארמי וכסי יעקב מן לבן ארמאה, וכן מה עשית ותגנוב את לבבי וכסית מני, בכל אלה לא רצה להזכיר לשון מגונה של גנבה, והמירו בלשון לקיחה, והענין אחד, וכן כי בורח הוא הרי אזיל הוא, כי ברח יעקב ארי אזל יעקב, וכן כי ברח העם הרי אזל עמא. החליף הבריחה בהליכה, דרך כבוד. וכן יהי לך אשר לך אצלח בדילך, שלא יהא נראה כאלו יעקב ומנחתו היו נבזים בעיני עשו. וכן

ויענו בני יעקב את שכם ואת חמור אביו במרמה תרגם בחוכמה, ואם היתה כוונתם לדחותו בלבד שלא יקח את אחותם (כי לא האמינו שיסכימו להמול) הנה היה דבורם בחכמה, והתרגום שנה הלשון ולא הענין, כי חכמה היא ולא מרמה להציל את שלו מיד גוזלו; אבל אם מתחלה נתכוונו לכוף המעשה, שימולו ויהרגום, הנה אז מרמה היתה ולא חכמה, ויהיה תרגום אנקלוס שנוי הלשון עם שנוי הענין, כמו בא אחיך במרמה שאזכיר למטה בנתיב השלשה עשר.

הנתיב הששי שנוי הלשון לכבוד התורה, לבאר הסתום, כי זה הוא כבוד התורה, שלא יהיו דבריה סתומים ותמוהים לשומעיהם. מן המין הזה הוא מה שתרגם ויראו בני האלהים את בנות האדם בני רברביא. וכן והיה ברכה ותהי מברך, כי כוונת הכתוב שיהיה מבירך, וכל כך יהיה מבורך עד שאחרים יתברכו בו. וכן כי פי המדבר אליכם בלישנכון, טעם העברי שאני מדבר אליכם בפי ובלא מליץ, והטעם בלשונכם. שבעת ימים תמלא ידם תקרב קרבנהון, וכן כל לשון מלוי יד תרגם כלשון הקרבת קרבן, כי לא היה אפשר לתרגם המליצה ההיא בשלמות הוראתה, ותרגם המכוון בה והיוצא ממנה, שהוא הקרבת קרבנות המלואים. וכן על אשר עשו את העגל דאשתעבדו לעגלא, כי העברי סתום שייחס המעשה לשני פועלים, לעם ולאהרן, והתרגום מפרש הענין, וייחס הפעולה החמרית לאהרן, והעבודה שהיא עקר החטא, אל העם. וכן ידעתיך בשם תרגם רביתך, פירש המכוון, שאינו אלא הגדלתיך והבדלתיך משאר בני אדם, בהשגחה פרטית עליך. וכן מים קדושים תרגם מי כיור, פירש הענין, והרחיק תאר קדושים שהוא זר אצל המים. וכן ונתת את הברכה על הר גריזים ית מברכיא, הוא פירוש.

הנתיב השביעי שנוי הלשון לכבוד התורה, לבאר כל לשון שהוא משל, וכל דרך של מליצה, כי המשל והמליצה ימתקו לחיך המשכיל המבין אותם על בוריים, והם לפח ולמוקש לעם הארץ אשר לא יבינם; שרצו בארץ ורבו בה תרגם אתילידו, וכן ובני ישראל פרו וישרצו ואתילדו, כי שרש שרץ בעברית מושאל על רבוי ההולדה כמו השרצים, ואנקלוס הסיר המשל ופירש הכוונה. וכן אשר אם יוכל איש למנות את עפר הארץ, כמא דלא אפשר לגבר לממני, העברי הוא מליצה, כי טעם אם יוכל כמו שלא יוכל, והמתרגם פירש הענין. וכן כי אם אשר יצא ממעיך הוא מליצה. כי אין הבן יוצא ממעי אביו, ואנקלוס פירש ואמר בר דתוליד. וכן ויפתח את רחמה ויהב לה עדוי. וכן ותלד על ברכי ותליד ואנא ארבי, וכמהו יולדו על ברכי יוסף אתילידו ורבי יוסף. וכן כי במקלי עברתי הרי יחידאי. וכן אכפרה פניו אנחיניה לרוגזיה. וכן נתתיך אלהים לפרעה ואהרן אחיך יהיה נביאך רב לפרעה ואהרן אחוך יהי מתרגמנך. וכן ואולך אתכם קוממיות בחירותא. וכן האנכי הריתי את כל העם הזה אם אנכי ילדתיהו האב אנא לכל עמא הדין אם בני אנון. וכן סר צלם מעליהם עדא תקפהון מנהון. וכן ומלתם את ערלת לבבכם ותעדון ית טפשות לבכון. וכן ונתנך ה׳ לראש ולא לזנב לתקיף ולא לחלש, וכמהו הוא יהיה לראש ואתה תהיה לזנב. וכן

שרש פורה ראש ולענה גבר מהרהר חטאיו או זדון. וכן וישמן ישרון ויבעט שמנת עבית כשית ועתר ישראל ובעט אצלה תקיף קנא נכסין. וכן וחרבי תאכל בשר תקטל בעממיא. וכן בהם עמים ינגח יחדו בגבורתיה עממיא יקטל כחדא. וכן האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו דעל אבוהי ועל אמיה לא רחים, ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע ואפי אחוהי ובנוהי לא נסיב.

הנתיב השמיני שנוי הלשון לכבוד התורה, לתקן הלשון דרך כבוד. הוא היה גבור ציד גבר תקיף. — בדורות הראשונים שהיתה הארץ רחבת ידים לפני יושביה ורבה עליהם חית השדה, היו גבורי הציד חשובים מאד במדינה, והם היו מלכי הארץ ושריה; אבל בדורות האחרונים שאין מלאכת הצידה הכרחית כל כך, שבה מלאכה פחותה, או מלאכת התענוג בלבד, ועל כן התחכם אנקלוס להחליף גבור ציד בגבור תקיף, לתפארת הלשון באזני עם הארץ. וכן וירד העיט על הפגרים על פלגיא, לא רצה להזכיר לשון פגרים בענין נכבד כמו שהוא ברית בין הבתרים, ותרגם הענין ולא הלשון. ובקצת חומשים כתוב כאן בפירוש רש״י: ס״א הפגרים מתרגמינן פגלייא, אלא מתוך שהורגלו לתרגם איש בתרו ויהיב פלגייא, נתחלף להם תבת פגלייא בפלגייא, ותרגמו הפגרים פלגייא, וכל המתרגם כן טועה, לפי שאין להקיש בתרים לפגרים, שבתרים תרגומו פלגייא, ופגרים תרגומו פגלייא, לשון פגול כמו פגול הוא, לשון פגר ע״כ, והלשון הזה פגול הוא לא ירצה, ואיננו לשון רש״י חלילה, ואיננו בדפוס רנ״א, וחלילה שיהיו בתרי הברית נקראים פגולים! ומה ענין פגול עם פגר? ובאמת אין הפגר פגול, ולא הפגול פגר; ואם היה בלב אנקלוס לתרגם לשון פגר, למה לא שמר לשון המקרא ויאמר על פגריא. כמו שתרגם ופגריכם אתם ופגריכון? והנכון כאשר אמרנו, כי לא רצה להזכיר לשון מגונה בענין נכבד וקדוש.

וכן וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל אחר נאחז בסבך בקרניו, וזקף אברהם ית עינוהי בתר אלין וחזא והא דכרא, סרס המקרא והקדים תרגם מלת אַחַר (שתרגומה בתר אלין), וזה עשה בחכמה, להפריד בין ענין לענין; כי ענין של מעלה הוא ספור המלאך שקרא לו ומנעו משחוט את בנו, ותכף סמוך לו כתוב וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל, ויוכל ההמון הנמהר להכשל בזה, כאלו המלאך הוא האיל; ובהוסיפו לשון בתר אלין בין הדבקים הודיע שהם שני דברים.

וכן ויאסור יוסף מרכבתו וכן ויאסור את רכבו תרגם רתיכוהי לשון רבים, לתפארת הלשון דרך כבוד. וכן אז ישיר בכן שבח, וירא כל העם וירנו ושבחו, שנה הלשון לתפארת המאמר. וכן נערמו מים חכימו מיא, לתפארת הלשון פירש לשון ערמה, שלא יהיה כפל לשון עם נצבו כמו נד. וכן שמן המשחה משחא דרבותא, ומשחת אותו ותרבי יתיה, וכן כל משיחה שבענין תרגם לשון רבוי וגדולה, פירש המכוון במשיחה, אשר איננו רק הגידול והרוממות, ולהיות המשיחה דבר נמאס למראה, בחר לו לשון נקיה, ופירש הכוונה והסתיר הפעולה. וכן מים לרחצה מיא לקידוש, ורחצו אהרן ובניו ממנו ויקדשון, לפאר הענין, כמזכיר שלא היתה הרחיצה להעביר הטנוף,

רק גזרת מלך לתוספת קדושה, וכמו ששנינו היה עומד ומקריב על גבי המזבח כל הלילה, לאורה טעון קדוש ידים ורגלים, וכמו שראינו בכהן גדול, שהיה מקדש ידים ורגלים מבגדים לבגדים.

וכן כתועפות ראם לו תוקפא ורומא דיליה, הגדיל הענין דרך כבוד, והמכוון אחד. וכן או אשת חיקך אתת קיימך, אשת חיקך בעברי טעמו שוכבת חיקך, ובאמרו אתת קיימך, אשת בריתך, דבר בלשון נקיה ומפוארה יותר.

הנתיב התשיעי שנוי הלשון בעבור תורה שבעל פה ופירוש החכמים, מן המין הזה וישלח את נערי בני ישראל, שתרגם בוכרי, כפי פירוש חכמינו ז״ל. וספרתם לכם ממחרת השבת מבתר יומא טבא, להוציא מלבם של צדוקים. וכן והיו לטוטפות בין עיניך תרגם לתפלין, להודיע כי הטוטפות המצוות בתורה אין מצותן ככל אשר יעלה על לב איש לעשותן, אלא כתבניתן הידועה בישראל, הנקראת תפלין.

הנתיב העשירי שנוי הלשון עם שנוי הענין, לכבוד מעלה, להרחיק כל מחשבת רבוי ודמיון. מן המין הזה הוא אלהי האלהים שתרגם אלה דיינין, לסלק הרבוי. וכן כי התחת אלהים אני שתרגם הרי דחלא דה׳ אנא כי מתוך העברי ידומה יחס דמיון בין האדם והאל, כי באמרך וכי במקום פלוני אני עומד? משמע שכבר היה אפשר שתהיה אתה במקומו, וזה מה שחתחכם אנקלוס להרחיק מן המחשבה, לא שהיה קורא ח ת ת במקום ת ח ת חלילה, אבל שנה הענין לגמרי בכוונה, בבינה ובהשכל.

הנתיב האחד עשר שנויי הענין לכבוד מעלה, לתקן התארים, הפעולות, וההתפעליות, המיוחסות אליו ית׳, אשר לא לכבוד והדר תהיין בעיני ההמון. וברות אפיך תרגם ובמימר פומך, אע״פ שהגשמות במקומה עומדת, אבל זו פחותה וזו נכבדת. וכן ושכותי כפי עליך ואגין במימרי עלך, וכן וראית את אחורי ית דבתרי, ופני לא יראו ודקדמי. וכן וימלא כבוד ה׳ את כל הארץ ומליא יקרא דה׳, העברי לשון עתיד וטעמו כי כן גזר להעניש החוטאים, למען ימלא כבודו את כל הארץ, בהתגלות השגחתו ויכלתו, והתרגום לשון הווה, שלא ידומה שנוי וחסרון בכבודו ית׳. וכמהו ועתה יגדל נא כח ה׳ שהוא לשון עתיד, והוא דרך בקשה, שיגלה גדלתו ויכלתו לעיני העמים, לבלתי יאמרו מבלתי יכלת ה׳, ואנקלוס תרגם וכען סגי כען חילא קדמך ה׳, עשאן לשון הווה, להורות שכחו וגדולתו לא תקבל שנוי. וכן לולא כעס אויב אגור תרגם כניש, הוציאו מפשוטו, שלא להשמיע אצלו ית׳ לשון מורא ופחד. וכן ובין כתפיו שכן שהוא משל כחברו חופף עליו כל היום, וטעמו שהוא בעזרו בכל שעה, אנקלוס תרגם ובארעיה תשרי שכנתא.

הנתיב השנים עשר שנוי הענין לכבוד מעלה, לתקן כל מאמר המסופר בתורה, שיהיה דרך כבוד כלפי מעלה. והייתם כאלהים הם דברי הנחש, דאין ספק שהיתה כונתו כאלהים ממש, אך אנקלוס ברח מלהשמיע באזני ההמון לשון כזה, ותרגם כרברביא. וכן בדברי הצדקת צחוק עשה לי אלהים, הכוונה עשה לי דבר שיצחקו שומעיו, כמו שמפרשת והולכת כל

השומע יצחק לי, אבל אנקלוס ברח מהזכיר לשון צחוק אצל פעולה אלהית ומעשה נסים, ואמר חדוא עבד לי כל דשמע יחדי לי.

הנתיב השלשה עשר שנויי הענין בעבור כבוד האומה ואבותיה. ויעקב איש תם יושב אהלים גבר שלים משמש בבית אולפנא. וכן כמעט שכב אחד העם את אשתך דמיחד בעמא, פשט הכתוב אחד העם מי שיהיה מהעם, והמתרגם הסב הלשון לכלול המלך לבדו, לבלתי ידומה שהיו אבותינו נקלים ונבזים בעיני האומות, עד כי כל החפץ לא היה נמנע מאנוס את בנותם; גם כי באמת הגנאי לעושי הרעה, ולא למקבלים אותה. וכן בא אחיך במרמה ויקח, בחוכמא וקביל, שני שנויים לכבוד יעקב; וכן ויעקבני והחכמני, והנה עתה לקח ברכתי קביל, לכסות על כבודו של צדיק. וכן עיני לאה רכות יאיין. וכן נפתולי אלהים נפתלתי עם אחותי, קבל בעותי ה׳ באתחננותי בצלותי חמידת דיהי לי ולד כאחתי, התחכם לפרש נפתולי ונפתלתי לשון תפלה, (כמו שכתב רש״י), כדי שלא ישמע ההמון שהיתה קטטה בין האחיות. וכן כי בן זקונים הוא לו ארי בר חכים הוא ליה, שלא ידמה כי בלא טעם הגון היה אביו אוהבו מכל בניו. וכן אשר לא ידע את יוסף דלא מקיים גזרת יוסף, שלא ידמה כי במעט דורות כבר נשכח זכרו של יוסף. וכן האשה הכשית אתתא שפירתא, לכבודו של משה, וגם כי באמת לקיחת האשה הכשית שבח היא לו אצל המשכילים, יותר מלקיחת האשה היפיפיה, אבל איננו כן אצל עם הארץ.

הנתיב הארבעה עשר שנויי הענין בעבור התורה, להסיר המשל אשר יתעו בו ההדיוטות. מן המין הזה הוא יזל מים מדליו וזרעו במים רבים שהוא משל לקוח מעץ שתול על פלגי מים, הסירו מפשטו, ופירש זרע לשון זרע אדם, ותרגם יסגי מלכא דיתרבא מבנוהי וישלוט בעממין סגיאין. וכן וטובל בשמן רגלו שהוא משל לרבוי השמן ולטוב הארץ, תרגם ויתרבא בתפנוקי מלכין, והרחיק המשל אשר אולי יהיה לעיני ההמון גרוע ונמאס.

הנתיב החמשה עשר שנוי הענין בעבור התורה, לתקן הלשון דרך כבוד ויהי האדם לנפש חיה והות באדם לרוח ממללא, שלא ידמה שווי בין האדם והבהמה, כי גם היא נקראת נפש חיה, ואם כן מה הועילה נפיחת נשמת חיים באפיו ? ואנקלוס התחכם להודיע שהנשמה ההיא נתנה באדם כח הדבור, אשר בו הוא עליון על כל החיים אשר על הארץ. וכן מה טבו אהליך יעקב תרגם מה טבא ארעך, שנה הענין מפחות לנכבד, בעבור ההמון, שלא יבינו מעלה באהלים.

הנתיב הששה עשר שנויי הענין בעבור תורה שבעל פה ופירושי החכמים. ולך לך אל ארץ המוריה לארע פולחנא, לרמוז דעת רבותינו שהמקום ההוא הוא מקום בית המקדש. וכן לשוח בשדה לצלאה, גם זה ידוע בדבריהם. וכן אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתי בצלותי ובבעותי, גם זה ידוע אצלם. וכן כל בן נכר לא יאכל בו כל בר ישראל דאשתמד, הוא כפירוש רבותינו, ואם איננו כן לפי הפשט. וכן בבית אחד יאכל בחבורא חדא, הוא לפי ההלכה. וכן אם יקום והתהלך בחוץ על

משענתו על בוריה, הוא לדעת קצת מרבותינו. וכן לא תבשל גדי בחלב אמו לא תיכלון בשר בחלב, התחכם אנקלוס לתרגם לפי ההלכה שלא לתת פתחון פה לעם הארץ לחלק בין גדי לשאר בהמות, או לומר שהאכילה בלא בשול מותרת; אבל לא חש לתרגם מלת תבשל, כי מאחר שהאכילה אסורה, אין מקום לבשול: ואם היה מזכיר אכילה, הנאה ובשול, היה יוצא מכלל מתרגם.

וכן ועשתה את צפרניה ותרבי, הוא על דעת קצת מרבותינו. וכן כי תבא בכרם רעך וכי תבא בקמת רעך תרגם בשניהם הרי תתגר, לפי ההלכה, שאין הכתוב מדבר אלא בפועל הבא בשכרו לעבוד עבודה בשדה, שאם איננו פועל מי הרשהו להכנס בשדה רעהו?

הנתיב השבעה עשר תוספת לשון עם שמירת הענין, בעבור השתנות אופני הדבור בשתי הלשונות. מן המין הזה ולמקוה המים קרא ימים ולבית כנישות מיא, כי במקום שהעברי אומר מקוה, הארמי יאמר בית כנישות. וכן מזריע זרע וכל זרע אשר איננו זרע אדם תרגומו בשתי מלות בר זרע, כי כן יאמר בלשון ההיא. וכן וכבשוה ותקופו עלה. וכן ונהר יוצא מעדן הוה נפיק. וכן כי השחית כל בשר את דרכו אינש ית ארחיה. וכן אנכי ממטיר על הארץ מחית מטרא על ארעא. וכן ויהי הגשם על הארץ והוה מטרא נחית על ארעא, שאם לא היה מוסיף מלת נחית אולי היה משמעו בארמי שהיו המים על פני הארץ ארבעים יום בלבד, וכוונת הכתוב שירדו בזעף ארבעים יום בלבד, והרבה יותר מכן שהו על הארץ. וכן ארץ ארבע מאות שקל כסף ארע שויא. וכן עשרה זהב משקלם מתקל עשר סלעין דדהב מתקלהון. וכן ויתהלך חנוך את האלהים ואת האלהים התהלך נח בדחלתא דה׳, כי ההליכה את האל מליצה ידועה בלשון עברית, ובארמית איננה נוהגת ולא מובנת. וכן כי אחי אביה הוא ארי בר אחת אבוה הוא, כי העברי יקרא אח לכל קרוב, ואין הלשון נוהג כן בארמית. וכן את אשר האלהים עושה הגיד לפרעה עתיד למעבד, וכמהו היושב על כסאו דעתיד למיתב, כי כן משפט הלשון בעברי לשמש בבינוני על הוראת עתיד קרוב, כאשר כתבתי בבכורי העתים לשנת התקפ״ז עמוד קע״ב, ואין מנהג זה בארמית. וכן וכלה הרעב את הארץ ית עמא דארעא, כי העברי נוהג כן לומר הארץ במקום יושבי הארץ, והארמי לא ינהג; וכמהו הארץ אשר הכה ה׳ לפני עדת ישראל ארעא די מחא ה׳ ית יתבהא. וכן כי יש שבר במצרים עיבור מזדבן, שבר בעברי כן הוראתו מזון נמכר או נקנה, והארמי לא יוכל להורות עליו במלה אחת. וכן וידבר על לבם ומלל תנחומין על לבהון. וכן והנה שבה כבשרו והא תבת הות כבשריה, כי לא יורה שרש תוב בארמית על התהפכות דבר לדבר, כאשר יורה שרש שוב בעברית, ואם היה אומר והא תבת כבשריה לא היה הלשון מובן, ובאמרו תבת הות כבשריה יובן שחזרה לאיתנה והיתה כשאר בשרו. וכן ה׳ ילחם לכם יגיח לכון קרב, וכן בכל פעל מלשון מלחמה הארמי משמש בשתי מלות אגח קרב. וכן לחם תנופה שתים תרתין גריצן, העברי משמיט מלת חלות, וכלשון רבותינו ע״ת

הלחם שענינו שתי חלות הלחם, והארמי אין דרכו להשמיטה. כי ה׳ דבר טוב על ישראל מליל לאיתאה טבא. וכן ארץ מקנה היא ארע כשרא לבית בעיר. וכן אל שעריך לתרע בית דינך, כי שער בעברי יאמר גם כן על מקום השופטים, כמו זקנים משער שבתו. וכן יומת המת יתקטיל דחייב קטול, כי העברי קורא לחייב מיתה מת, ואין כן דרך לשון ארמית.

הנתיב השמנה עשר תוספת לשון עם שמירת הענין, לכבוד מעלה, לבלתי יובן רבוי או דמיון. התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן המני את בעיא הלא מן קדם ה׳ תבעין די מנע ממך ולדא דמעין, הוסיף לשון לבאר הכוונה, בלי שיובן ריח דמיון בין האדם והאל, כאלו היה אפשר שיהיה אדם במקום האל חלילה. וכן מי כמכה באלים ה׳ לית בר מנך את הוא אלהא ה׳, שלא יובן רבוי. וכן יזבחו לשדים לא אלוה דלית בהון צרוך שאין בהם תועלת; התחכם שלא יובן שהם אינם אלוה, אבל יש אחרים שהם אלוה. בלעדי ה׳ לבדו, וכן אין כאל ישרון לית אלהא אלא אלהא ד׳ישראל, שאם היה אומר לית כאלהא, כבר שם ערך ודמיון בינו ובין זולתו.

הנתיב התשעה עשר תוספת לשון עם שמירת הענין. לכבוד מעלה, לתקן התארים, הפעולות, וההתפעליות, וכל הלשונות האמורים ביחוס אל האל, אשר לא לכבוד והדר יהיו בעיני ההמון. ורוח אלהים מרחפת ורוחא מן קדם ה׳, הרחיק הסמיכות, כי ההמון לא יבין ממנה אלא כמו שהיא הוראתה ברוב המקומות על חלק מן הכל, ופירש הכוונה בתוספת לשון. וכן ויבן נח מזבח לה׳ מדבחא קדם ה׳, כי רוב הוראת הלמד לצורך המקבל ולהנאתו ולתועלתו, ואנקלוס פירש המכוון, שהוא ליראת האל ולכבודו ולעבודתו. וכן ויהי אלהים את הנער ויגדל והוה מימרא דה׳ בסעדיה דרביא, הוסיף מלת בסעדיה לבאר המכוון עם הרחקת מליצת הקורבה בין האדם והאל. וכן אין זה כי אם בית אלהים אתר דרעוא ביה מן קדם ה׳. וכן ויבא אל הר האלהים חורבה לטורא דאתגלי עלוהי יקרא דה׳, הרחיק הסמיכות מההר אל האל, ופירש הכוונה. וכן ויקח משה את מטה האלהים בידו ית חוטרא דאתעבידו ביה נסין מן קדם ה׳. וכן אצבע אלהים היא מחא מן קדם ה׳ היא, הרחיק הגשמות וביאר הענין. וכן תהרוס קמיך לדקמו על עמך, הרחיק מליצת קמיך, אשר לא לכבוד תהיה כלפי מעלה אם תובן כפשטה, ופירש המכוון בה; וכיוצא בזה לתת נקמת ה׳ במדין למיתן פורענות דין עמא דה׳ במדין. וכן ותחת רגליו ותחות כרסא יקריה, החליף מליצה גשמית במליצה גשמית, כי גם הכסא הוא גוף, והיושב עליו בעל גוף גם כן, וזו ראיה נגד שטת הרמב״ם שדמה בלבי היות כוונת אנקלוס לסלק הגשמות; והיא עדות לשטתי, שלא היתה כוונתו אלא להשמיע לאזן ההמון מה שהיא יכולה לשמוע בלא נזק, כי הנה הדבר גלוי כי רגליו מליצה גרועה לעיני העם, וכרסא יקריה מליצה נכבדת.

וכן הודיעני נא את דרכיך תרגם ית ארח טובך, שלא יובן שדרכים הרבה יש לו, ושהוא מתהפך ממדה למדה; וכיוצא בזה ואדעך ואדע רחמך. וכן ללכת בכל דרכיו למהך בכל ארחן דתקנן קדמוהי.

וכן בפעולות החושים, אע״פ שתרגם לשון ראיה כמשמעו, לא עשה כן בלשון שמיעה, ותרגם וישמע ה׳ ושמיע קדם ה׳, לא ושמע ה׳ בשום מקום, והוא כאלו אמר וגלי קדם ה׳, אלא שבדבר הנראה יפול לשון גלוי, ובדבר הנשמע אי אפשר בלעדי לשון שמיעה, ואולם המכוון ממנו אחד הוא בזה ובזה, והוא לומר שהדבר היה שמוע, כלומר ידוע וגלוי לפני האל, והטעם שלא היה נסתר ממנו חלילה.

וכן לשון ידיעה תרגם בלשון גלי קדם ה׳, כמו כי ידעתיו ארי גלי קדמי, וכן ואדעה מה אעשה לך, כי ידעתי את יצרו; וגלוי וידוע אחד הוא, אלא שבאמרך עליו שידע, משמע שהתחדשה אצלו ידיעה, ובאמרך גלוי לפניו אין כאן התחדשות ידיעה, והשומע מבין כי אין דבר נעלם ממנו ולכן ג״כ התחכם בפסוק ואדעה מה אעשה לך להחליף העתיד בבינוני: גלי קדמי, וכן תרגם גם כן אראה מה אחריתם, גלי קדמי, והרחיק העתיד המורה על התחדשות ידיעה בזמן זולת זמן. ודע כי מלת קדם ישמשו בה בלשון ארמית במקום למד השמוש, כדרך שמצאנו בדניאל ואחרן לא איתי די יחוינה קדם מלכא, ופשרה נאמר קדם מלכא, על כן גלי קדם ה׳ כמו בלשון הקדש גלוי לה׳, ומלשון ארמית לקחו רבותינו המליצה הזאת והביאוה אל חדרי לשון הקדש, כאמרם גלוי וידוע לפניך, הכוונה גלוי וידוע לך.

והנראה שהיתה הנחת המליצה הזאת בלשון ארמית להורות על מעלה וחשיבות, כי נבוכדנצר היה אומר להן חלמא אמרו לי, תהודעונני, החווני; בלא מלת קדם, שלא לחלוק כבוד לעצמו, והחכמים היו משיבים לו במלת קדם. ואע״פ שמצאנו בנבוכדנצר עצמו וחלמא אמר אנא קדמיהון. והלמא קדמוהי אמרת; עם כל זה אולי רצה לחלוק כבוד לחכמים שלא בפניהם, וכן אנקלוס נראה כי דרך כבוד כלפי מעלה בחר להוסיף המלה הזאת במליצותיו וגלי קדם ה׳, ורוחא מן קדם ה׳, דאהי פלח עלה קדם ה׳, ווולתן וכן רבותינו באמרם גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, דרך כבוד דברו, ולא ידברו כן בהדיוט; גם כי פעם אחת כדי לזווג המלות אמרו אם לפניך גלוי לפניהם מי גלוי, כן נראה לי, והוא דבר הצריך בדיקה.

וכן במליצת ריח ניחוח להי׳ הוסיף אנקלוס מלת קדם, וכן אם חפץ בנו ה׳ אם רעוא בנא קדם ה׳, וכן כי מאן ה׳ לתתי להלוך עמכם רעוא קדם ה׳, וכן אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד דלית קדמוהי, וממנו מליצת רבותינו שאין לפניו עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ומקח שחד, וכן מכעס בניו ובנותיו דארגיזו קדמוהי.

ומלבד מלת קדם, הנה עוד שלש מלות שגורות בפי אנקלוס, נוספות על לשון המקרא כשהדבור כלפי מעלה, ואלו הן מימרא, יקרא, שכנתא, כמו וישמעו את קול ה׳ אלהים ית קל מימרא דה׳, וישכון באהלי שם וישרי שכנתיה במשכני דשם, ויעל אלהים מעל אברהם ואסתלק יקרא דה׳, ויבא אלהים אל אבימלך ואתא מימר מן קדם ה׳, והנה ה׳ נצב עליו והא יקרא דה׳, הר האלהים דאתגלי עלוהי יקרא דה׳, לקראת האלהים לקדמות מימרא דה׳, ויראו את אלהי ישראל וחזו ית יקר אלהא דישראל, ונועדתי

לך ואזמן מימרי, ושמרתם את משמרתי ית מטרת מימרי, והתהלכתי בתוככם ואשרי שכנתי ביניכון, ותמונת ה׳ יביט ודמות יקרא דה׳ מסתכל, אש אוכלה הוא מימריה אשא אכלא, וכאלה רבים.

וכבר דברו על הלשונות האלה אבות העולם הרמב״ם והרמב״ן, ומקום דבריהם הזכרתיו למעלה בהקדמה, ואני לא אשפוט שפוט בענין נכבד כזו, שהם רשאים ולא אני, ולכן אמלטה נא ואעתיק דברי החכם בעל העקדה (שער ל״א) על פסוק אנכי ארד עמך מצרימה, וזה לשונו: ואני אומר שאם „קבלה בידו (של הרמב״ן) מה שירמוז בהם נקבל, ולא נטה ימין ושמאל, „ואף על פי שלא יבין איש אשר כמוני, ואם יש רשות לדבר בשיקול הדעת „באלו הענינים. כבר נוכל לתת טוב טעם ודעת בתרגום הכתוב הזה והדומה „לו, מבלי שנתרחק משקול השכל וכיוצא בזה, כשנתבונן בשלשה הכנויים „הנוהגים אצלו תדיר, וזכר אותם הרב המורה שם, שהם יקרא דה׳, מימרא „דה׳, שכינתא דה׳, וטעמן מפורסם לפי שרשי הלשון ושמושו. בלי התלות „בסודות גדולים ונפלאים ממנו; וזה כי הנראה מכללם הוא להתיחס לו „יתעלה הענינים הנסמכים אליו לכבוד ותהלה, אמנם כל אחד לפי ענינו „והוא כשייחס הכתוב אליו ית׳, רצוני לעצמו, דבר מהדברים, כמו שבא „ונראה או נצב ועלה וכדומה, יכנה בהם יקרא דה׳, יקרא דה׳ מעתד עלוהי, „אתגלי יקרא דה׳, ואסתלק יקרא דה׳, ויראו את אלהי ישראל וחזו ית יקר „אלהא דישראל, וכן כלם, כי הם כנוי אל עצמו ית׳ בדרך כבוד, כנוהג בכל „הלשונות, בדבור עם הגדולים: יוודע לכבודך, או למעלתך, או לגדלתך, „הכל כפי מה שהוא איש שר או גדול, על דרך שאמר הכתוב וכבוד ה׳ „מלא, וישכון כבוד ה׳, וירא כבוד ה׳, וזה הכנוי לא ימצא בשום מקום „במדבר בעדו, ויהא יקרי בסעדך, או יקרי יחות עמך, וכיוצא, כי לא יתכן „מדרך המוסר; ומאמר והיה בעבור כבודי הוא ענין אחר מוסב למה שאמר „הראני נא את כבודך, לא שיאמר בדרך כנוי, כמו שיתבאר במקומו ב״ה.

„אמנם כאשר יבא בענין ההשגחה ממנו ית׳ יכנה בתרגומו מימרא „דה׳, וייחד המלה הזאת לזה, כי במאמר ישגיח המשגיח על המושגח, כמו „שאמר דוד אנכי אצוה עליך, ונאמר בדבר ה׳ שמים נעשו, כמו שתרגם „לקול ה׳ אלהיך למימרא דה׳, ותרגם לקראת האלהים לקדמות מימרא דה׳, „כי לקראת צוויו ומאמרו יצאו, ומזה אמר והא מימרי בסעדך אם יהא מימרא „דה׳ בסעדי, מימרא דה׳ בסעדיה דיוסף, ולזה תרגם ואתרעם עמא על „מימרא דה׳ כי על הנהגתו נתרעמו, וכמו שאמר ובפתגמא הדין ליתכון „מהימנין במימרא דה׳ אלהכון, ומזה אמר מימרא דה׳ סהיד וכו׳ לומר „שהשגחתו ועיונו יהיה העד הנאמן ביניהם לתת לאיש כמעשהו, וכן בין „מימרי וביניכון בין השגחתי וביניכם, וכן קיים לי במימרא דה׳ שישבע לו „באותה ההשגחה הנמצאת אתו כי דבר ה׳ היה יקר לו.

„אמנם כאשר יכוון בדבור התמדת אלו הענינים והמשכם בייחוד, יכנה „בשם שכינה, כענין ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם, וכמו שאמר יונתן בן עוזיאל „בריך יקרא דה׳ מאתר בית שכינתיה; ומזה תרגם היש ה׳ בקרבנו האית

„שכינתא דה׳ שריא ביננא. פני ילכו שכנתי תהך, אם אין פניך הולכים אם „לית שכינתך, ילך נא ה׳ תהך כען שכינתא דה׳, לפי שהכוונה בכולם המשך „הענין, לא לשעה. ולזה תרגם לא תיכול למיחזי אפי שכינתי, ואעבר ה׳ „שכינתיה על אפוהי, כי על הענין עצמו שהיו דנין עליו עד עתה מהמשך אור השפע ההוא עליו היה מדבר.

„ואחר שבירנו אלו ההבדלים שיראה מהם שהם נכונים, וכמעט „יכלכלו כל הענינים האלה, נקל הוא לתת טעם למה לא כנה אנקלוס „במאמר הזה וכיוצא, והיא כי באמרו אנכי א״ד לא יוכל לתרגם אנא אתגלי „כמו שתרגם וירד ה׳, כי אין הכוונה עתה על הגלוי וההראות, כמו שהיה „בסיני ובזולתו מהמקומות, כי אם על השמירה וההשגחה; ומזה הטעם לא „יוכל לתרגם יקרי יחות עמך, מלבד הסבה שקדמה; גם אין לו לומר שכינתי „תחות עמך, שאין כאן הכוונה על הבטחת ההמשך, כי אם על ענין השמירה, „כמו שאמרנו, והלשון המיוחד לזה לפי מנהגו היה מימרי יחות עמך, אלא „שראה שאין ליחס העליה והירידה, ולא שום תנועת העתק, אל ההשגחה „והמאמר, כי הדבור אינו עולה ואינו יורד, ולא היה לו מקום לכנות במלה „זאת אלא אם ישבש כל הכתוב ויאמר מימרי יהא בסעדך כד תחות למצרים „ובמימרי אסקך וכו׳, וכבר יצא מכלל מעתיק, ולזה בחר בקיצור, וסמך בו „על מה שסמך המקרא עצמו, כמו שעשה בתרגומו ויראו את אלהי ישראל „וחזו, כי לא היה לו לתרגם ואתגלי להון, כמו שמדקדק הרמב״ן ז״ל שם „במקומו, שהרי אז היה מוסב לשון הראות אל אלהי ישראל, הפך מה „שכתוב ויראו את אלהי ישראל, ואין למעתיק לשבש הכתוב בזה השיעור. „וכזה הענין היה בתרגמו ה׳ אלהך הוא עבר קדמך, כי הכיונה שם על „ההשגחה והסיוע בייחוד, והיה לו לומר מימרא דה׳, אלא שלא לכנות „ההעברה אל הדבור, כמו שקדם; גם לא אמר יקרא דה׳, כי זה הכנוי לא „יאמר רק כשיכוון אל עצמיותו, ולזה הניחו כצורתו; אמנם אמרו הוא עבר „קדמך מימריה אשא אכלא, הוא לכנות אל ההשגחה המכוונת לשם, כמו „שאמר במקום אחר ה׳ אלהכון דמדבר קדמיכון מימריה יגיח לכון קרב, „וראה כי לא אמר יקרא ולא מימרי ולא שכנתא; ומזה הענין אמר אנא „אהא עם פומך, ואחשוב כי כזה וכזה יצדק בכל אלו הענינים, מבלי שנצטרך „להתלות בפילוסופיאה, גם לא בדברים סתומים וחתומים, עכ״ל״.

הנתיב העשרים תוספת לשון עם שמירת הענין, לכבוד מעלה, לתקן כל מאמר המסופר בתורה, שיהיה דרך כבוד כלפי מעלה. מן המין הזה הוא בדברי הצדיק חלילה לך מעשות כדבר הזה שתרגם קושטא אנון דינך מלמעבד כפתגמא הדין, ביאר הענין בלשון רכה, וכן בדברי הרשע מי ה׳ אשר אשמע בקולו תרגם שמא דה׳ לא אתגלי לי דאקבל במימריה, המתיק המליצה, לבלתי השמיע באזני עם הארץ לשון אשר יוכל להיות להם למוקש.

הנתיב האחד ועשרים תוספת לשון עם שמירת הענין, בעבור כבוד האומה ואבותיה. ויבא הביתה לעשות מלאכתו למבדק בכתבי חושבניה,

שנה הלשון דרך כבוד, לבלתי יקשה איך היה עושה מלאכה, אם הפקידו אדוניו על כל אשר לו. וכן ויצא יוסף מלפני פרעה ויעבר בכל ארץ מצרים ועבר שליט, כדי שיובן שהיתה ההעברה ההיא לכבוד לו, ולא לעבודה. וכן ולקחת אותנו לעבדים ואת חמורינו ולמקני יתנא לעבדין ולמדבר ית חמרנא, הוסיף מלה להפריד בין השבטים והחמורים. וכן כי תועבה היא למצרים ארי בעירא דמצראי דחלין ליה עבראי אכלין, הוסיף לשון לבאר אמתת הענין, לבלתי ידומה שהיו אבותינו מאוסים בעיני האומות. וכן ויאמר ישראל אל יוסף אמותה הפעם אלו אנא מאית זמנא הדא מנחם אנא, שלא יהיה נראה כאחד הריקים הבוחרים מות מחיים. וכן וינהג את הצאן אחר המדבר לאתר שפר רעיא במדברא, שלא יהיה ראש הנביאים ללעג בפי ההמון, כאלו לא היה יודע לרעות מקנהו בנאות דשא, כי אם אחר המדבר בארץ ערבה ושוחה. וכן האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו דעל אבוי ועל אמיה לא רחים כד חבו מן דינא, הוסיף לשון לבאר אמתת הענין, שלא יובן שהיה שבט לוי בעל טבע קשה ואכזרי.

הכתיב השנים ועשרים תוספת לשון עם שמירת הענין, לכבוד התורה, לבאר הסתום. ולימים ושנים ולממני בהון יומין ושנין, הוא ביאור הענין. וכן ועץ הדעת טוב ורע ואילן דאכלין פירוהי חכמין בין טב לביש, אבי יושב אהל ומקנה רבהון דיתבי משכנין ומרי בעיר, פירש הענין, כי בעברי הלשון קצר, כי משמעות יושב אהל ומקנה יושב אהל ויושב מקנה, והוא פירש יושבי אהלים ובעלי מקנה. וכן לוטש כל חורש נחשת וברזל רבהון דכל ידעי עיבידת נחשא ופרזלא. וכן כי איש הרגתי לפצעי וגו׳ לא גברא קטלית דבדיליה אנא סביל חובין וכו׳, פירש מלת כי דרך תמיהה, והוסיף לשון לביאור הכוונה. וכן כי מלאה הארץ חמס מפניהם מן קדם עובדיהון בישיא. וכן לא אוסיף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם בדיל חובי אנשא. וכן ומיד האדם מיד איש אחיו מיד גבר דישוד ית דמא דאחוהי. וכן איש האדמה גבר פלח בארעא. וכן באדם דמו ישפך בסהדין על מימר דייניא דמיה יתשד, פירש אמתת הענין שלא ידמה שמיתתו בכל אדם. וכן אל עמק השדים הוא ים המלח הוא אתר ימא דמלחא, כי עדיין לא היה ים המלח, אבל הוא המקום אשר נהפך אחר זמן והיה ים המלח, וכן ומצות אפה ויאכלו ופטיר אזה להון, להודיע שאפה לכבודם, לא שלא היה לחם בביתו. וכן אין זה כי אם בית אלהים לית דין אתר הדיוט אלא וכו׳. וכן הבה את אשתי כי מלאו ימי יומי פולחני. וכן כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו דיתיליד ליהודאי. וכן ויהי הענן והחשך ויאר את הלילה והוה עננא וקבלא למצראי ולישראל נהר כל ליליא. וכן כי בדבר אשר זדו עליהם ארי בפתגמא דחשיבו מצראי למידן ית ישראל ביה דנינון. וכן וגם את המת יחצון ואף ית דמי מיתא יפלגון. וכן מי לה׳ אלי מאן דחליא דה׳ ייתון לותי. וכן ולא ילין חלב חגי עד בקר בר ממדבחא, פירש הענין, שלא יעכב הקטרת החלב עד הבקר, אבל משנתנו על המזבח כבר יצא ידי חובתו. וכן בלחם הקלוקל במנא הדין דמכליה קליל. וכן קח את כל ראשי העם והוקע

אותם ודון וקטול דהייב קטול. וכן ולארץ לא יכופר לדם אשר שופך בה לדם זכאי דאתשד בה. וכן לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה לתותב ערל, שלא ידמה שתנתן לגר צדק. וכן דברי ריבות בשעריך פתגמי פלוגת דינא בקירוך, פירש הענין, שיהיו הריבות בדבר של דין ומשפט, לא ריבות של מה בכך, כרוב הריבות הנמשכות מרוב דברים, ורש״י פירש שיהיו חכמי העיר חולקין בדבר, והרמב״ן כתב שזו דעת אנקלוס ושאמנם איננה נכונה; ואמת הוא שאין הפירוש ההוא נכון, כי לא יצדק לשון ריב על מחלוקת החכמים שאינם נוגעים בדבר, אך אמת הוא שלא זו דעת אנקלוס, כי לא אמר בתרע בית דינך, אלא בקירוך, א״כ אין כוונתו אלא על ריבות אנשי העיר, לא על מחלוקת החכמים; ופירוש רש״י הוא גם כן אמת בעצמו, שאין ראוי לבא לפני בית דין הגדול אלא א״כ יהיו חכמי העיר חולקים זה עם זה, וזה אמנם נלמד ממה שאמרה תורה כי יפלא ממך דבר, ולא ממה שאמרה דברי ריבות בשעריך. וכן כפר לעמך ישראל הוסיף כהנייא יימרון, פירש הענין, שאם היה הדבור לזקני העיר, לא יובן טעם ונגשו הכהנים האמור לפניו. וכן שמע ה׳ קול יהודה ואל עמו תביאנו קביל ה׳ צלותיה דיהודה במפקיה לקרבא ולעמיה תתיביניה בשלם, הוא פירוש הענין מה שהעברי מקצר.

הנתיב השלשה ועשרים תוספת לשון עם שמירת הענין, לכבוד התורה להסיר כל לשון של משל ומליצה, להקל הבנתה על ההמון. ושמתי את זרעך כעפר הארץ סגיאין כעפרא דארעא, וכן והיה זרעך כעפר הארץ סגיאין כעפרא דארעא, וכן מי מנה עפר יעקב מאן יכול לממני דעדקיא דבית יעקב דאמיר עליהון יסגון כעפרא דארעא, וכן קטנתי מכל החסדים זעירן זכיותי, העברי היא משל ומליצה, כי החסדים לא יקטינו המקבל אותם, והמתרגם ביאר המכוון. וכן ויצא לבם ונפק מדע לבהון. וכן וידגו לרוב וכנוני ימא יסגון בגו בני אנשא על ארעא, כי פעל וידגו הוא מליצה לקוחה מן הדגים. וכן ובעצים ובאבנים ובמני אעא ובמני אבנא. וכן תשלח חרונך יאכלמו כקש שיצינון כנורא לקשא, כי חרון בעברי שם נגזר מפעל חרה הנאמר על פעולת האש, וע״כ לא יצטרך העברי לומר אחריו יאכלמו כאכול אש את הקש, אבל באמרך בארמי שלחת רוגזך, אין בכח מלת רוגז להורות על האש, וצריך להזכירו בפירוש. וכן אם זרחה השמש עליו דמים לו אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי, פירש אמתת הענין, כי זריחת השמש מליצה נאמרת על הדבר הנעשה לעיני רואים, כמו לעיני השמש הזאת, והתורה אמרה שהגנב הנמצא במחתרת בלילה או במקום נסתר מאדם, רשאי בעל הבית להתקומם נגדו וגם להרגו למען הציל את שלו מידו, מאחר שאינו מוצא עדים שיראוהו ויבאו לבית דין ויעידו. אבל אם זרחה השמש עליו, כלומר שהוא במקום ובזמן שעין בני אדם שולטת בו לראותו, אז דמים לו, כי די לבעל הבית שיעמיד עליו עדים שיבאו לבית דין ויעידו שראו שגנב, והשופטים יוציאו את בלעו מפיו, כי לכך נוסדו בתי דינים, ואין ליחיד לעשות משפטו בידיו בזולת הכרח עצום. זה הוא עומק פשט המקרא הזה,

ומה שדרשו בו חכמים אם ברור לך הדבר כשמש וכו׳ כמו שהביאו רש״י אסמכתא הוא ומשפט אמת הוא, אבל איננו פשט הכתוב. והמפרשים לא ירדו לסוף דעתו של אנקלוס, וחשבו שהלך בדרך מרחוק.

וכן וחרב לא תעביר בארצכם ודקטלין בחרבא, העברי הוא דרך מליצה (methonimice) והמתרגם פירש המכוון. וכן ונתתי את שמיכם כברזל ואת ארצכם כנחשה ואתן ית שמיא דעלויכון תקיפין כפרזלא מלאחתא מטרא וארעא דתחותיכון חסינא כנחשא מלמעבד פירין, פירש ענין המשל. וכן כי לחמנו הם ארי בידנא מסירין אנון. וכן ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם בתר הרהור לבכון ובתר היזו עיניכון. וכן אתם המתם את עם ה׳ אתון גרמתון דמית עמא דה׳. וכן אני חלקך ונחלתך מתנן די יהבית לך אנין חולקך ואחסנתך. וכן להבה מקרית סיחון עבדי קרבא כשלהוביתא. וכן ההוא אמר ולא יעשה ודבר ולא יקימנה דהוא אמר ועביד וכל מימריה מתקיים, הסיר התמיהה ובירר הענין. וכן יאכל גוים צריו ועצמותיהם יגרם וחציו ימחץ ייכלון בני ישראל נכסי עממיא סנאיהון ובבזת מלכיהון יתפנקון וארעתהון יחסנון. וכן לשכים בעיניכם ולצנינים בצדיכם לסיען נטלן זין לקבליכון ולמשריין מקפנכון. וכן ועבדתם שם אלהים מעשה ידי אדם ותפלחון תמן לעממיא פלחי טעוותא עובד ידי אנשא, העברי דרך מליצה (allegorice) והמתרגם פירש הכוונה. וכן כי האדם עץ השדה ארי לא כאנשא אילן חקלא, פירש הה״א ה״א התימה, ועניננה לשלילה, והוסיף השלילה בתרגומו לברר הענין. וכן כי נפש הוא חובל ארי בהון מתעבד מזון לכל נפש. וכן ומל ה׳ אלהיך את לבבך ויעדי ה׳ אלהיך ית טפשות לבך. וכן שחת לו לא חבילו להון לא ליה, העברי דרך שאלה ותשובה, והמתרגם בירר הענין. וכן עם חמת זוחלי עפר עם חמת תניניא דזחלין בעפרא, העברי דרך מליצה, שהזכיר התאר והשמיט שם העצם, והמתרגם פירשו.

הנתיב הארבעה ועשרים תוספת לשון עם שמירת הענין, לכבוד התורה, לתקן הלשון דרך מעלה וכבוד, באיזה צד שיהיה. על כן יעזב איש את אביו ואת אמו בית משכבי אבוהי ואמיה, ללמד דעת העם, שלא ידמו בלבם לעזוב אביהם ואמם בקחתם אשה. וכן ואנשי סדום רעים וחטאים בישין בממוניהון וחייבין בגויתהון, הוסיף לשון לפרש חטאותיהם, למען יוסיפו בני אדם להתרחק מדרכיהם. וכן עזוב תעזוב עמו משבק תשבוק מה דבלבך עלוהי ותפרק עמיה, הוסיף לשון להשמיע את העם תוכחת מוסר. וכן אשר תחת זבח השלמים דתחות דודא דנכסת קודשיא, הוסיף לבאר שינתן השער תחת הקלחת, לא תחת הבשר עצמו, שלא ידמה כמעשה מאוס. וכן ורצון שוכני סנה ורעי ליה דשכנתיה בשמיא ועל משה אתגלי באסנא, הוסיף ביאור, שלא ידומה שהאל אשר אנחנו עובדים אינו אלא שוכן הקוצים.

הנתיב החמשה ועשרים תוספת לשון עם שמירת הענין, לכבוד תורה שבעל פה ופירושי חכמינו ז״ל. פוקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים לשנאי כד משלמין בניא למחטי בתר חובי אבהתהון, הוסיף לשון

לבאר על פי דעת רבותינו באוחזים מעשה אבותיהם בידיהם, וזה אמנם הוא עומק פשוטו של מקרא, והוא דבר הראוי לידע ולהודיע ולהוודע, כי עון אבות היא מליצה המורה בלשון הקדש לא עון שעשו האבות, אבל עון שהבנים עושים בירושת אבות, שראו אבותיהם עושים, ועושים גם הם אחריהם, והעד הנאמן על זה מה שמצאנו בישעיה ידענו ה׳ רשענו עון אבותינו כי חטאנו לך, אם היה עון אבותינו כמשמעו עון אשר לא עשינוהו אנחנו, רק עשוהו אבותינו, לא היה הנביא מסיים לשונו כי חטאנו, כי חטאו היה לו לומר, גם היה לו לומר ועון בו״ו החבור, כי שני ענינים הם; אבל האמת כי עון אבותינו הוא עצמו עווננו ורשענו אשר חטאנו אנחנו, אפס כי גם אבותינו עשוהו, והוא לנו מאתם למורשה. וכיוצא בזה והתודו את עונם ואת עון אבותם, הכוונה שיתודו על העוונות המיוחדים להם, אשר נגואלו בהם מרוע לבם, וגם על העוונות אשר למדום אבותם, אשר יש לבנים בהם קצת התנצלות. וכן ונקי וצדיק אל תהרג ודי זכי ודי נפק דכי מן דינא לא תקטול, הוסיף לשון לבאר כפי ההלכה, שאחר שיצא מבית דין זכאי אין מחזירין אותו לחייבו, והוא ג״כ פשט הכתוב, כי במה יוודע אפוא בין צדיק לרשע? אין לדיינים אלא מה שעיניהם רואות. ואם לומר שלא ימיתו מי שהוא בעיניהם צדיק ונקי, זה אין צורך לאמרו. ואם לומר שלא יחייבו מי שרוב הדיינים מזכים אותו, גם זה ידוע, כי אי אפשר לשופטים רבים שיחתכו הדין אלא על פי הרוב, כי רחוק הוא שיסכימו כלם בעצה אחת. א״כ אין הכוונה אלא שלא יחייבו מי שבמקרה (כלומר ברצון האל, סבת המקרים כלם) יצא מבית דין נקי וצדיק, אף על פי שאחר שעה נמצאת עליו חובה.

וכן ו־כתבתם על מזוזות ביתך ותכתבינון על מזוזיין ותקבעינון בסיפי ביתך, הוסיף ביאור להודיע משפט הכתיבה הזאת לפי ההלכה, לבלתי ידומה שהמצוה לכתוב על המזוזה עצמה; ומלת מזוזין במקום הזה איננה מענין מזוזה שבעברי כי תרגום מזוזות בכתוב הזה אינו אלא מלת סיפי, אבל מזוזיין מלה נוספת, לקוחה מלשון הדיוט שקוראים לקלף שפרשיות שמע והיה אם שמוע כתובות עליו בשם מזוזה; וכמו שעשה אצל לטוטפות שתרגם לתפלין, לקח הלשון הנהוג בעם, להודיע שזה שאנו נוהגים הוא מה שצותה תורה.

הנתיב הששה ועשרים תוספת לשון עם שנוי הענין, בעבור כבוד האל, לבלתי יובן רבוי ודמיון. הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע, הוה יחידאי בעלמא, מניה למידע טב וביש, לבלתי ידמה דמיון בין האדם והאל, כנראה מפשט מליצת היה כאחד ממנו, או בין האל והמלאכים כנראה ממליצת כאחד ממנו; והשכיל אנקלוס לנטות מפשט הכתוב, והפריד מלת כאחד הסמוכה, ופירשה יחידאי בעלמא, והדביק מלת ממנו למלות לדעת טוב ורע, כפירוש הרמב״ם בהלכות תשובה פרק חמישי, ומלת מניה בנון דגש, והספרים שהתרגום בהם מוטעם, שבוש גדול נפל בהם במקום הזה, כי הושם הזקף על מניה, ואין מקומו אלא על בעלמא. וכן מי כמכה באלים ה׳ לית בר מנך את הוא אלהא ה׳, השכיל לסלק כל ריח רבוי ודמיון.

וכן אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורותיך דאת הוא אלהא דשכנתך בשמיא מלעילא ושליט בארעא ולית דיעביד כעובדך וכגיברוותך. וכן ה׳ בדד ינחנו ואין עמו אל נכר ה׳ בלחודיהון עתיד לאשריותהון בעלמא דהוא עתיד לחדתא ולא יתקיים קדמוהי פלחן טעוון, שנה הענין לסלק הרבוי, כי ואין עמו אל נכר יש במשמעו שיש אל נכר במציאות, אלא שהוא איננו צריך לו.

הנתיב השבעה ועשרים תוספת לשון עם שנוי הענין, לכבוד מעלה, לתקן התארים, הפעולות וההתפעליות המיוחסות אליו ית׳, שתהיינה דרך כבוד בלפי מעלה. ומפניך אסתר ומן קדמך לית אפשר לאטמרא, שנה הענין, כי ענין הסתר פנים תקשה על ההמון הבנתו על בוריו, ויהיה להם למוקש. וכן ויתעצב אל לבו ואמר למתבר תקפהון כרעותיה, שנה הענין שנוי גדול, להרחיק מה שבעברי מן התימה והזרות לשכל ההמון. וכן זה אלי ואנוהו אלהי אבי וארוממנהו דין אלהי ואבני ליה מקדש אלהא דאבהתי ואפלח קדמוהי, שלא ידומה כי ביד ילוד אשה לרוממו וליפותו, כמו שהוא ענין ואנוהו. וכן רגע אחד אעלה בקרבך וכליתיך שעה חדא אסלק שכנתי מבינך, הפך הענין, להורות שאין רע יורד מלמעלה, כי גנאי הוא הלשון כלפי מעלה לומר שהיותו בקרבנו יגרום לנו רע ולא טוב. וכן כי קללת אלהים תלוי ארי על דחב קדם ה׳ אצטליב, שנה הענין דרך כבוד כלפי מעלה. וכן אם שנותי ברק חרבי אם על חד תרין כחזו ברקא מסוף שמיא ועד סוף שמיא תתגלי חרבי, שנה הענין דרך כבוד ותפארת כלפי מעלה, ובמקום חדוד החרב. אשר לא תהיה לכבוד בעיני ההמון, פירש שנותי מלשון שנים וכפל, אם אגלה חרבי לוהטת כפלים כברק.

הנתיב השמנה ועשרים תוספת לשון עם שנוי הענין, לכבוד מעלה, לתקן כל מאמר המסופר בתורה, שיהיה דרך כבוד כלפי מעלה. ויהי כאשר התעו אותי אלהים מבית אבי והוה כד טעו עממיא בתר עובדי ידיהון יתי קריב ה׳ לדחלתיה מבית אבא, שנה הענין והוסיף לשון, לתקן לשון הצדק, שלא נשמעהו מיחס אל האל ית׳ לכתו תועה ממקום למקום, ושלא נשמעהו קורא עצמו תועה בהיותו עוזב ארץ מולדתו במצות המקום, כאלו הוא תוהה על הראשונות חלילה, אע״פ שהוא אמר כן להיותו מדבר עם מלך נכרי, כי לא רצה להתפאר שגלה מארצו במצות האל; הלא תראה שאמר התעו לשון רבים, כי ידע שאין דעת הנכרי ההוא סובלת סוד היחוד. ואנקלוס שהיה מסדר תרגומו לישראל, או לנכרים יודעי ישראל ואמונתם, התחכם להסב הלשון דרך כבוד כלפי מעלה, עם ביאור האמת כפי מה שהוא, ולא כפי מה שהיה לשון הצדיק בדברו עם הנכרי. גם בעל הטעמים נטה בפסוק זה מדרך הפשט, כי ראה דברי הצדיק קשים לאזן שומעת, ומשפילים מעלת קדושתו ואמונתו התמימה, והוא הסב פני הדבר בדרך אחרת, ועשה אלהים מבית אבי כמו אלהי בית אבי, כלומר כשהכריחוני גלולי בית אבי לעזוב ארץ מולדתי וללכת תועה: וכל אלה תקונים רחוקים מאמתת כוונת המדבר עליו השלום.

וכן שלח נא ביד תשלח ביד מאן דכשר דתשלח, שלא יהיה מיאונו של משה נראה כסרבנות, אלא מהיותו מחזיק את עצמו בלתי ראוי לאותה שליחות. וכן עתה ידעתי כי גדול ה׳ מכל האלהים ארי רב ה׳ ולית אלה בר מניה, הוסיף לשון ושנה הענין, כי יתרו לא כפר עדיין במציאות אלהים אחרים, רק הודה שאלהי ישראל גדול מכלם, ואנקלוס ברח כמשפטו מלהשמיע רבוי, אפילו בפי אחרים. ורמבמ״ן כתב על זה „ואנקלוס הוסיף „נופך משלו״ אבל אין זה תוספת נופך, כי אם שנוי הכוונה, שלא לתת מכשול לפני עם הארץ.

הנתיב התשעה ועשרים תוספת לשון עם שנוי הענין, בעבור כבוד האומה ואבותיה, ואת הנפש אשר עשו בחרן וית נפשתא דשעבידו לאורייתא בחרן, רצה לרמוז שעקר כוונתם בהרביתם להם עבדים ושפחות היה למען הביא אותם להסות תחת כנפי השכינה. וכן ויביאה יצחק האהלה שרה אמו והזא והא תקנין עובדהא כעובדי שרה אמיה, שלא יהיה נראה כאלו תכף בקחתו אשה דבק באשתו ושכח את אמו. וכן עלי קללתך בני עלי אתאמר בנבואה דלא ייתון לווטיא עלך ברי, שלא ידמה דבור הצדקת כדבור אחת הנבלות המקללות את עצמן. וכן נפתולי אלהים נפתלתי עם אחותי גם יכלתי קביל ה׳ בעותי באתחננותי בצלותי חמידית דיהי לי ולד כאחתי ואף אתיהב לי, התחכם לסלק זכר מריבה ומלחמה בין האמהות. וכן צדקה ממני זכאה מני מעדיא, שלא יובן שהיא צדקת והוא חוטא. וכן ויתנכר אליהם וחשיב מה די ימלל עמהון, לא רצה להזכיר לשון התנכרות כמשמעו, ואמר ששם לבו למה שידבר עמהם, כלומר שדבר עמהם בחכמה. וכן ויט שכמו לסבול ויהי למס עובד ויכבש מחוזי עממיא וישיצי ית דייריהון ודישתארון בהון יהון ליה פלחין ומסקי מסין, שנה הענין דרך כבוד לאומה. וכן והיית לנו לעינים וגבורן דאתעבידא לנא חזית בעינך, שלא ידמה שהיו צריכין למנהיג נכרי, אהרי היות להם עמוד הענן ועמוד האש. וכן כי אשה כושית לקח ארי אתתא שפירתא דנסיב רחיק, שנה והוסיף ענין לכבוד הנביא. וכן לא תהיה קדשה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישראל לא תהי אתתא מבנות ישראל לגבר עבד ולא יסב גברא מבני ישראל איתא אמא, הוציא הכתוב מפשוטו, שלא ידמה שהיתה התועבה הזאת בישראל, ואע״פ שתרגם כפשוטו ואת זכר לא תשכב משכבי אשה, שם היא אזהרה ליחיד, וכאן מדבר על המופקר לרבים, ואין אדם מפקיר עצמו לרבים, אלא אם כן רבים נמצאים באומה אשר ארחותיהם עקשים וחפצים בתועבה הזאת, וגנא הדבר מאד לאומה בכללה. וכן דור עקש ופתלתול דרא דאשני עובדוהי ואשתלי, רצה לרמוז שאין העקשות דבר טבעי לאומה, אלא חלוף מנהגה. וכן עם נבל ולא חכם עמא דקבילו אורייתא ולא חכימו, לא רצה לתרגם מלת נבל, ופירש הנבלות במה שעם היות שקבלו התורה עם כל זה לא שוה להם ולא החכימו; והיתה מחכמת המתרגם, שמתוך גנותם ספר בשבחם, שקבלו התורה האלהית. וכן אשר נסיתו במסה תריבהו על מי מריבה דנסיתוהי בניסתא והוה שלים בחנתוהי על מי מצותא ואשתכח מהימן, הוסיף

לשון והפך הענין לכבוד אהרן, והשנוי הזה באמת קשה מאד להולמו, והלא עשרה פסוקים קודם לכן כתוב על אשר מעלתם בי בתוך בני ישראל במי מריבת קדש, והוא אומר ואשתכח מהימן! ואולי כוונת אנקלוס כי משה ענו מאד, מאשים את עצמו ומליץ בעד אחיו המת, כאומר אם אני חטאתי אהרן לא חטא, כי אני הכיתי בצור ולא הוא.

הנתיב השלשים תוספת לשון עם שנוי הענין, בעבור כבוד התורה, להסיר כל לשון של משל ומליצה. ובלעדיך לא ירים איש את ידו ואת רגלו בכל ארץ מצרים לא ירים גבר ית ידיה למיחד זין וית רגליה למרכב על כוסיא, העברי הוא משל, והמתרגם ביאר המכוון, אפס קצהו ביאר וכלו לא ביאר, כי עצום מאד כח המשל העברי מכח המליצה שבארמי, וזה היה לו מפני שלא רצה לנטות יותר מדי מעל לשון הכתוב, כי היה צריך להחליף המליצה כלה, ולהניח את ידו ואת רגלו בלא תרגום כל עקר כגון שיאמר ובר מן מימרך לא יהי עביד שולטן רב או זעיר בכל ארעא דמצרים, וזה לא הותר לו, לבלתי יתמהו השומעים, אם ישמעו מפי הקורא את ירו ואת רגלו, ויבינו ענין המלות האלה, ולא ישמעו אותן אחר כן מפי המתרגם. כי זה אמנם כלל גדול בתרגום אנקלוס, כי בכל יכלתו ברח מהניח מלה או מלות בלא תרגום, לבלתי יתמה ההמון השומע, והוא בוחר לדחוק מלות העברי לתרגמן שלא כמשמען, ונגד משפטי הלשון, מלהניח מלות הכתוב בלא תרגום, ולתת אחרות תחתיהן. הלא תראה וברצונם עקרו שור שתרגם תרעו שור סנאה, כלומר הרסו חומות האויב. הנה מפני שמצא מליצת עקירת הבהמות מליצה לא נכבדת בעיני ההמון, רצה להחליף הלשון, ובחר במליצת הריסת החומה, מפני שהחומה נקראת בארמי, וגם בעברי שור, ויוכל ההמון להתפתות ולחשוב כי זו כוונת הכתוב. והרמב״ן כתב „ואמר אנקלוס כי טעם שור כמו שור בשורק, מן בנות צעדה עלי שור״ והנה אנקלוס לא אמר זה, אבל תרגם לאזן ההמון כפי מה שהיא יכולה לשמוע. וכן עשה באוסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתנו, שתרגם עירה קרתיה, ותרגם בני יבנון, ואתונו היכליה (עיין רש״י), לא שחשב כי זה ענין המלות ההנה, רק התחכם לעשות תרגומו באופן שיוכל ההמון הנמהר לחשוב כי זה הוא פירוש המלות, ולא יהרהרו אחרי המתרגם. וכן תועפות ראם לו תוקפא ורומא דיליה, אמר רומא שהוא לשון נופל על לשון ראם. — וכן למען ספות הרוה את הצמאה בדיל לאוספא ליה חטאי שלותא על זדנותא, הסיר המשל הסתום והחתום. וכן ויניקהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור ויהב להון בזת שלוטי קרוין ונכסי יתבין כרכין תקיפין. סלק המשל, וביאר חלק מהנמשל. וכן בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו רבא דבנוהי זיוא ליה וגבורן דאתעבידא ליה מן קדם דתוקפא ורומא דיליה, החליף הענין וסלק המשל. וכן יזנק מן הבשן ארעיה שתיא מן נחליא דנגדין מן מתנן, וגם בפסוק הזה התחכם אנקלוס לשמור מלת הבשן (שתרגומה מתנן) אע״פ שהחליף הענין לסלק המשל, וכל זה בעבור ההמון.

הנתיב השלשים ואחד תוספת לשון עם שנוי הענין, בעבור התורה, לתפארת הלשון באיזה צד שיהיה. כתנות עור לבושין דיקר על משך בשרהון, כי ראה כתנות עור דבר בלתי חשוב בעיני ההמון. וכן שתי בנותיך הנמצאות דאשתכחא מהימנן עמך, הוסיף לשון ללמד את העם מוסר, כי מפני שעמדו נאמנות לאביהן, ולא לקחו מאנשי העיר אנשי סדום, על כן נצולו. וכן והיה כאשר תריד ויהי כד יעברון בנוהי על פתגמי אורייתא, ללמד שכל זמן שישראל שומרים את התורה אין כל אומה ולשון יכולה להרע להם. וכן וימש חשך בתר דיעדי קבל ליליא, לבלתי ידומה שהיה החשך בלילה ודרך טבע. וכן ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו והוו חדן בקרבניהון דאתקבלו ברעוא כאלו אכלין ושתין, הסב הענין דרך כבוד. וכן בפגעו בו הוא ימיתנו כד אתחייב ליה מן דינא, הוסיף תנאי שאינו בכתוב, שלא ילמדו העם להתיר לעצמם עשיית משפטם ודינם שלא מדעת בית דין. וכן אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל בעבר הירדן במדבר בערבה מול סוף וגו׳, הוסיף ענינים לתפארת הלשון, שלא להשמיע לאזני העם שמות מקומות רבים, רצופים זה אחר זה, בלי שיהיה בזכירתם צורך גלוי ומובן. וכן שבעה שבועות תספר לך מהחל חרמש בקמה משריות מגלא בחצד עומרא דארמותא, שלא ידמה שכל אחד מתחיל לספור שבעה שבועות מיום שייטב בעיניו להחל חרמש בקמתו, איש איש לפי טבע שדהו, ולפי מקרה תבואתו שביכרה או איחרה. וכן יחי ראובן ואל ימות יחי ראובן בחיי עלמא ומותא תניינא לא ימות, פירש הכפל על העולם הבא, לתפארת הענין.

הנתיב השלשים ושנים תוספת לשון עם שנוי הענין, בעבור התורה שבעל פה ופירושי רבותינו ז״ל. קול דמי אחיך צועקים אלי קל דם זרעיין דעתידן למיפק מן אחוך, כמו ששנינו בסנהדרין דמו ודם זרעיותיו. וכן ויקרא אברהם את שם המקום ההוא ה׳ יראה ואמר קדם ה׳ הכא יהון פלחין דריא, לפי קבלת רבותינו שהר העקדה הוא הר הבית. וכן ותחי רוח יעקב אביהם ושרת רוח קודשא על יעקב אבוהון, כמדרשם ז״ל. וכן יהודה אתה יודוך אחיך את אודיתא ולא בהיתתא, כפי מדרשם. וכן ונקה לא ינקה סלח לדתייבין לאורייתיה ולדלא תייבין לא מזכי, כמדרשם ונקה לשבים לא ינקה לשאינם שבים. וכן כל טהור יאכל בשר כל די דכי לקודשא ייכול בשר קודשא, כמה ששנינו (חגיגה דף י״ח ע״ב) בגדי אוכלי תרומה מדרס לקדש, וכן (ביצה דף י״ז ע״ב) מטבילין מגב לגב, ואע״פ שאין המעלות האלה רק מדברי סופרים, לא רצה המתרגם לתת מכשול לפני העם להקל במה שהחמירו חכמים; ומכאן עדות ברורה שאנקלוס אמר תרגומו בעוד הבית קיים (ושאיננו הנזכר בפרק הנזקין), כי לא היה מוסיף על לשון הכתוב ללמד את העם הלכתא למשיחא, אם לא היה הבית קיים והקרבנות נוהגים. — וכן מפני שיבה תקום מן קדם דסבר באורייתא תקום, כמדרשם. וכן את אביה היא מחללת מקדושת אבוה היא מיתחלא, לפי ההלכה, שאין האב נעשה חלל בזנות בתו. וכן כי בסוכות הושבתי במטלת ענגין, כפירוש קצת מרבותינו. וכן ומשלם לשונאיו אל פניו להאבידו וגו׳ ומשלם לסנאוי טבון דאנון עבדין

קדמוהי בחייהון לאובדיהון וכו׳, כפירושם. וכן וזבחת פסח לה׳ אלהיך צאן ובקר ותיכוס פסחא קדם ה׳ אלהך מן בני ענא ונכסת קודשיא מן תורי, כפי ההלכה. וכן לבד ממכריו על האבות בר ממטרתא דייתי בשבתא דכן אתקינו אבהתא, לפי החק והמשפט אשר קבעו שמואל ודוד. וכן זולל וסובא זליל בשר וסבי חמר, לפי ההלכה. וכן לא יומתו אבות על בנים על פום בנין, עזב הפשט שאין צריך לאומרו, שלא יומתו אבות בעון הבנים, ודבק בדרש שלא יומתו אבות בעדות בנים, ללמד את העם דבר הלכה. וכן ארמי אובד אבי לבן ארמאה בעא לאובדא ית אבא, לא רצה להשמיע שאבינו יעקב היה כאיש אובד, ותרגם לפי המדרש שלבן בקש לעקור את הכל.

ופה נשלמו שלשים ושנים נתיבות פליאות חכמה, אשר הלך בהם אנקלוס הגר בתרגומו, עם הבאת קצת מקראות לאות ולמופת בכל נתיב ונתיב, ישמע חכם ויוסף לקח, כי תארך המגלה אם אמרתי אביאם כלם. וברוך העוזר העליון החונן לאדם דעת, אשר האיר עיני לסקל לפני ולפני כל שוחרי תושיה מסלה חדשה, לדלות מים עמוקים מבאר חכמתו של צדיק וחכם אנקלוס ע״ה, יראו ישרים וישמחו, ומשכילים יעלוזו, בהבקע לפניהם אור גדול בחלק מהמדע אשר עד היום הזה היתה חשכה גדולה נופלת עליו. ומי איש לבוב ילבב לבוא אחרי, להשלים את אשר החלותי, ולתקן את אשר שגיתי, בנפש חפצה למצוא דברי אמת, וברוח נכון ומורגל בחקירת האמת, לקלע אל השערה ולא יחטיא, בלי לנטות לא אל הימין לתמוך במחשבות קודמיו, ולא אל השמאל לאהבת החדשות, מאלהי אמת ישא ברכה.

חלק שני.

יבין המשכיל כי אחרי אשר לא כתב אנקלוס את תרגומו, רק אמרו על פה, ודורות הרבה נשמר על פה, עד שנכתב בספר, היה מן הנמנע שלא יפלו בו חלופי נסחאות הרבה. והחלופים האלה על שני דרכים נולדו, מהם בכוונה, ומהם שלא בכוונה. והמין השני הזה מהחלופים אשר בלא כוונה איננו צריך פירוש, כי חלופים כאלה נמצאים בכל הספרים, לנחיצת הסופרים המעתיקים אותם, ואין צריך לומר בספר כזה, שנכתב מתחלתו לא מנוסח כתוב, כי אם לפי מה שהיה שמור בזכרון. אבל המין הראשון מן החלופים אשר נולדו בכוונה, רואה אני כי הוא צריך לפירוש.

המעתיקים והמגיהים יען לא ידעו דרכיו ולא הכירו נתיבותיו של אנקלוס ע״ה, פעמים רבות קרה להם שמצאו התרגום נוטה מעל לשון הכתוב, והתחכמו להגיהו ולהשיבו מסכים עם לשון העברי, וחשבו לתקנו וקלקלוהו, והשחיתו בהתחכמותם כוונת המתרגם ע״ה, אשר קטנו עבה ממתניהם. ואביא מזה שנים שלשה כתובים לאות ולמופת. המקנא אתה לי תרגם אנקלוס

הקנאתי את מקנא, והמעתיקים ראו שאין כאן תרגום למלת לי, ולא הבינו כי מלת לי נכללת ביו״ד הכנוי שבמלת הקנאתי, והוסיפו מלת לי בתרגום, וכתבו הקנאתי את מקנא לי, ונשחת הלשון. וכן המעט קחתך את אישי ולקחת גם את דודאי בני אנקלוס תרגם ותסבין, תקן הלשון להקל ההבנה, כי ולקחת שבעברי הוא לשון קצרה, ומשפטו ותחפצי לקחת; והמעתיקים לא ירדו לסוף דעתו, וחשבו כי ותסבין הוא טעות, כי איננו תרגום של וְלָקַחַת, אלא תרגום של וְלָקַחַת, והגיהו ולמיסב, מקור כמו העברי, והשחיתו כוונת אנקלוס, שהיתה לבאר קצור לשון העברי. וכן אלהים יענה את שלום פרעה תרגם אנקלוס מן קדם ה׳ יתותב שלמא דפרעה, והמעתיקים ראו שאין כאן תרגום למלת את, והוסיפו וכתבו מן קדם ה׳ יתותב ית שלמא דפרעה, והוא שבוש גמור, כי באמרך מן קדם ה׳ יתותב, הנה השלום איננו עוד ביחס הפעול, כאשר הוא בעברי, אבל הוא ביחס הפועל, כאלו תאמר שלמא דפרעה יתותב מן קדם ה׳, שאי אפשר לך לומר בו ית. וכן בכל ביתי נאמן הוא, אנקלוס השכיל לסלק מכאן מלת ביתי, אשר היא תמוהה מאד אצל הבורא, ותרגם בכל עמי מהימן הוא, והתחכם לפרש ביתי מלשון בית ישראל ובית יהודה, שענינם עם ועדה; והסופרים חשבו החלוף הזה טעות המעתיק, והחזירו מלת ביתי, והשחיתו כוונת המתרגם החכם. וכן ואיננו כי לקח אותו אלהים אנקלוס ראה כי לא על חנם שנה הכתוב ממנהגו במיתת חנוך הצדיק, שלא הזכיר בו מיתה, והזכיר בו לקיחה, ותרגם כפי קבלת רבותינו ואיתוהי ארי לא אמית יתיה ה׳, וכשבאו המעתיקים וראו כי ואיתוהי הוא׳ הפך לשון העברי שכתוב בו ואיננו, הגיהו התרגום וכתבו וליתוהי, ושבשו הענין, כי וליתוהי ארי לא אמית יתיה הוא מאמר הסותר את עצמו. ולא ד לנו הצער הזה, אלא שכשראו המדפיסים בפירוש הרב החזקוני שכתב על הפסוק הזה וז״ל: ואיננו תרגם אנקלוס ואיתוהי ארי לא אמית יתיה ה׳, פירוש והנה הוא עומד וקיים, שהרי לא המית אותו הקב״ה, ועתיד לבא עם אליהו בעת הגאולה (כן הוא לשונו בדפוס קרימונה שנת חוש״ה) שלחו ידם בדפוס ויניציאה שנת שכ״ח והגיהו תרגם אנקלוס וליתוהי, והשחיתו כוונת המפרש ז״ל.

ורבות כאלה יכול הייתי להביא, אפס כי לקצר אני צריך. ואבואה להודעת הנסחאות אשר היו לפני, ואשר מהן הוצאתי כל מה שאני עתיד להביא בחלק הזה השני מחלופי הנסחאות בתרגום אנקלוס, ואזכיר אותן כסדר זמן כתיבתן. — הראשון הוא חומש כתיבת יד על קלף גדול (in fol- gr.) נכתב בעיר מונסטר בשנת **מא״ד** לאלף הששי, והוא כולל התורה והמסורת וחמש מגלות וההפטרות, וכל פסוק ופסוק ותרגומו אחריו, מקרא ותרגום בעמוד אחד; והתרגום בו מנוקד ומוטעם כמו העברי. החומש היקר הזה (אשר מי יודע אם יש בעולם חומש עם תרגום קדמון ממנו) הוא עתה פה טריאסטי ביד מורי ורבי ר׳ אורי חי סאראוול, והוא חסר מבראשית עד תולדות יצחק; ואני אזכירהו בשם ספר **מאד**.

השני הוא ספר כתיבת יד משנת **יא״ר**, בלי שם המחבר ובלי שם הספר, והוא ביאורים על תרגום אנקלוס, מבראשית עד לעיני כל ישראל, כמותו תשעים דפים קטנים (in 8vo), ומתוך מלות התרגום אשר הוא מביא ומבאר לקטתי נסחאות הרבה המשונות מנוסח הספרים האחרונים. ודע כי המחבר הזה מכל דבריו בספר הזה נודע וניכר היותו איש נאמן הולך תמים ובר לבב מאד, מביא דברי התרגום כאשר מצאם, ומבארם כפי השגת יד שכלו, ובמקום שהלשון קשה בעיניו הוא אומר וצריך לראות בתרגום אחר, ואיננו שולח ידו להגיה אפילו אות אחת ואפילו נקודה אחת או טעם אחד מדעתו. ואני בתחלת הסתכלי בו, ומצאתי בו נסחאות הרבה המשונות מנסחאותינו, חשבתי בלבי אולי תרגום מוטעה נזדמן לפני המחבר; אבל כאשר בדקתי אחרי כן בשאר ספרים עתיקים שהזכרתי ושאזכיר, ראיתי כי בכל נסחאותיו יש לו מהם מסייעים, וכאשר העמקתי החקירה בדרכי אנקלוס, ואורו עיני בידיעת נתיבותיו, ראיתי כי על הרוב נסחאותיו ישרות ומדוקדקות משאר הנוסחאות. הספר הזה עוד אחרת נמצאה בו לתהלה ולתפארת, שהוא מביא בקצת מקומות מסורת התרגום, אשר ר׳ אליה בחור שמע מציאותה ולא זכה לראותה (עיין הקדמת המתרגמן). הספר הזה הוא בידי, ואני אקרא לו ספר **יא״ר**.

הנוסח השלישי הוא חומש עם רש״י ותרגום נדפס על קלף (in 4to) בעיר לסבונא בשנת **רנ״א**, הזכירו בעל מנחת שי (והובא לשונו גם בתקון סופרים למהרש״ד) על פסוק וירק את חניכיו וז״ל וגם בפירוש רש״י הנדפס באישבונא שנת רנ״א כתוב חניכיו שחנכן למצות עכ״ל, כלומר שאין כתוב בו חניכיו חניכו כתיב, כאשר כתוב בספרים שלפנינו. ובפסוק כי בפעם הזאת אני שולח את כל מגפותי אל לבך. תחת אשר ברוב הספרים כתוב בפירוש רש״י למדנו מכאן שמכת בכורות שקולה כנגד כל המכות, שהוא דבור קשה להולמו (והמפרשים פירשוהו בדוחק עצום), הנה בחומש ההוא דפוס לסבונא כתוב מכת **בצורת**, והיא כוונת רש״י בלא ספק. החומש הזה יקר מאד בימים האלה, והוא פה טריאסטי ביד מ״ו כבוד החבר ר׳ מאיר ראנדעגגר, אך הוא חסר קצת דפים בפרשת בראשית ובפרשת האזינו, ואני אקרא לו בשם **רנ״א**, או בשם דפוס לסבונא.

הנוסח הרביעי הוא תנ״ך גדול דפוס ויניציאה שנת **רע״ח**, והוא תנ״ך גדול ראשון שהדפיס דניאל בומבירג, והוא מסכים על הרוב עם שאר מקראות גדולות דפוס בומבירג, ובקצת מקומות מתחלף מהן. בנוסח הזה מצאתי ברש״י על את כל מגפותי: למדנו מכאן שמכת בכורות או בצורת שקולה כנגד כל המכות, התנ״ך הזה נמצא שלם ביד כמ״ר סאראוול, ואני אקרא לו בשם **רע״ח**.

הנוסח החמישי הוא חומש עם רש״י ותרגום אנקלוס ותרגום יוני וספרדי (בכתב אשורי) דפוס קוסטנטינא שנת **ש״ז**, והוא שלם ביד כמ״ר סאראוול, רק חסר ממנו שער הספר, ואני אקרא לו בשם יוני או חומש יוני.

הנוסח הששי הוא תנ"ך גדול דפוס ויניציאה שנת **ש"ח**, והוא דפוס שלישי של בומבירג, ואני ארמוז עליו בסימן **ש"ח**.

הנוסח השביעי הוא חומש עם רש"י ותרגום אנקלוס ותרגום ערבי לרבנו סעדיה גאון ז"ל ותרגום פרסי (בכתב אשורי) נדפס בקוסטנטינא על ידי שונצין בשנת **שי"א**, והוא יקר מאד, ונמצא חסר בתחלתו ובסופו ביד כמ"ר סאראוול, ואני ארמוז עליו בשם קוסטנטינא או דפוס קוסטנטינא.

הנוסח השמיני הוא חומש עם תרגום, חמש מגלות והפטרות, כרך קטן (in 16mo) דפוס סביוניטה שנת **שי"ז**, ובשער הספר כתוב: „עם התרגום „אשר עין לא ראתה כמהו, העתקנו אותו מספר ישן נושן מזוקק שבעתים, „ראוהו בנים ויאשרוהו, חכמים ונבונים ויהללוהו, וממנו ראינו וכן עשינו, „אות באות מלה במלה כנקודיו וכטעמיו, כי כדאי הוא לסמוך עליו." וזה לבדו תרגום נדפס שמצאתי בו חלק מה ממסורת התרגום, והוא מלבד זה מדוקדק מאד בכללו מכל הנסחאות אשר ראיתי, ואקראהו דפוס סביוניטה או סביוניטה סתם. *)

הנוסח התשיעי הוא חומש דפוס אמשטרדם עם רש"י ואנקלוס ויונתן בן עוזיאל וירושלמי, וארמוז עליו בסימן **ג"ת**, רצוני שלשה תרגומים.

והנוסח העשירי הוא חומש עם שלשה תרגומים ורש"י ראב"ע ורשב"ם ושאר ענינים, דפוס וויען בבית המדפיסים המשובח אנטאן שמיד, בשנת תקנ"ד, ואני ארמזהו בציון **ח"ג**, רצוני חומש גדול.

ומלבד עשרת הספרים האלה (ומעט הוא מה שאזכיר מדפוסים חוץ מאלה, כי כלם מאחד מאלה נלקחו) עוד אביא לפעמים נסחאות לקוחות מפירושי רש"י והרמב"ם (בספר המורה) והרמב"ן ורבנו בחיי והחזקוני, זכר כלם לברכה, ולפעמים ג"כ מספר הערוך והמתרגמן. אכן אתה תדע, ידידי הקורא, כי המתרגמן הזה עם היותו מעשה חרש חכם נכבד מאד, הנה הבחור לא היה עוד בחור בשעה שחבר הספר ההוא, כי זקן היה וישש, וכהו עיניו וכחו תשש, על כן יצא הספר ההוא בלתי מדוקדק ונופל מאד משאר ספרי ר' אליה; הלא תראה כי בערך עין ובערך פדע ובערך רגל הביא עינא תחות פדעא תחות פדעא רגלא תחות רגלא, ועם כל זה

---

*) אולי יוציא אדם לעז על החומש הזה בעבור מה שדובר בו במנחת שי ובתקון סופרים למהרש"ד בפרשת בחוקותי (כ"ו ל"ט), ע"כ ראיתי לבאר אמתת הענין. בפסוק והנשארים בכם ימקו בעונם בארצות איביכם, כתוב בגליון בחומש סביוניטה: י"ם הם, כלומר יש ספרים שכתוב בהם איביהם בה"א, וזה אמת, לפי מה שמצאו החכמים (Kennicott et Rossi), אבל בפנים הספר כתוב איביכם בכ"ף, כנוסח הספרים. ובס' מנחת שי נפל טעות והדפיסו „בחומש עם תרגום דפוס סביוניטה כתוב י"ה ע"כ וספרים מוגהים הם" כתבו י"ה במקום י"ם הם, וכשבא בעל תקון סופרים ולא הכיר השבוש הזה, כי דפוס סביוניטה לא ראה, הגיה מדעתו וכתב „בחומש עם תרגום דפוס סביוניטה כתוב איביהם וספרים מוגהים הם" והיא עדות שקר, ולשון וספרים מוגהים הם הוא חוזר ליש ספרים הנזכרים בגליון דפוס סביוניטה, לא לחומש ההוא עצמו, כי מדוייק הוא מאד, ובפרט לענין התרגום אין כמהו.

בערך שן ובערך כוה הביא שנא חלף שנא כואה חלף כואה, וגדולה מזאת כי בשרש דך הביא תרגום למשחה בהם לדכאה בהון בדל״ת וכ״ף, והוא שבוש גדול, כי אינו אלא לרבאה ברי״ש ובבי״ת, ככל משיחה בשמן המשחה שתרגומה לשון רבוי. אשר על כן לא סמכתי עליו להביא נסחאותיו במקומות שמצאתי לו נוסחא לעצמו (כגון לו ישמעאל יחיה לפניך שהביא התרגום יתקיים ברחלתך, ואני לא מצאתי כן בשום נוסח, אלא יתקיים קדמך), אבל עשיתיו סניף לאחרים כשמצאתי לו נוסח מסכים עם אחת משאר נסחאות עתיקות אשר היו לפני.

ואחרי השלימי חקירותי ובדיקותי בכל הספרים אשר הזכרתי עד הנה, מצאתי ראיתי בספר [מאת Riahard Simon, Histoire critique du Vieux Testament כי כבר קדמני במלאכה זאת אחד מחכמי העמים, Samuel Leclerc שמו, ובקשתי מצאתי בפאֶליגלאָטא דפוס לונדון (שנת ת״ז) כי כן באמת. הובא שמה סך עצום מחלופי נסחאות בתרגום אנקלוס, המקובצים על ידי החכם הנזכר; אפס ראיתי כי לא באו ליד החכם ההוא ספרים עתיקים ויקרים כאשר אנה ה׳ לידי, כי לא היה לפניו שום ספר כתיבת יד, ולא דפוס לסבונא ולא דפוס רע״ח ולא חומש יוני ולא דפוס סביוניטה, רק היה לפניו חומש דפוס קוסטנטינא שלם (ואשר בידי הוא חסר), ותנ״ך גדול דפוס בומבירג שנת רפ״ה, ותנ״ך גדול דפוס בזיליאה אשר הוגה בענין הנקוד על ידי החכם יוהנן בוקסטורף, ושאר דפוסים בלתי יקרים.

רק אחת היתה אתו שלא באה לידי, וגדולה היא אלי, והיא פאֶליגלאָטא דפוס אנווירשה שנת של״ב, והיא הנקראת (Biblia regia), אשר נוסח תרגומה מועתק מנוסח תרגום הפאֶליגלאָטא הראשונה דפוס ספרד (Poliglotta Complutensis) אשר נשלמה הדפסתה בשנת רע״ז, והתרגום אשר בה נדפס בהשגחת אנשים חכמים מאנוסי ספרד, על פי ספרים כתיבת יד, והוא מסכים מאד עם דפוס לסבונא ועם ספרי כתיבת יד אשר ראיתי; על כן לא חדלתי מהשגיח על חלופי נסחאות של לעקלערק הנזכר, ולקחתי משם נסחאות ביבליאה ריגיאה הנזכרת, וזה שמה אשר אקרא לה דפוס אנווירשא; והנה בכל מקום שאזכיר דפוס אנווירשא על עדות לעקלערק אני סומך, כי לא בא הדפוס ההוא לידי, ונאמן עלי האיש ההוא שעשה מלאכתו באמונה. וכן בנסחאות דפוס קוסטנטינא אשר אביא, הנה מהן ראיתי אותן בעיני, ומהן לקחתי מהחכם הנזכר, וזה היה בפרשיות אשר היו חסרות בנוסח אשר היה לפני מן הדפוס ההוא.

ועתה אחל בהבאת חלופי הנסחאות, ותחלת אקדים כי לא כל החלופים אשר מצאתי הבאתי הנה, כי רבו מארבה ואין להם מספר אם אמרתי להביא כל חלופי הנקדות והיודין והווין המלאים והחסרים בכל נוסח ונוסח, ובכלל לא חשתי להזכיר רק חלופי המלות, ובמקומות מתי מספר גם חלופי האותיות והנקדות, כאשר אראה כח בהם לשנות כוונת הענין; וזה החלי בעזרת המלמד לאדם דעת, ומאתו אשאל העזר והסעד, ינחני במעגלי צדק, ויצילני משגיאות, ויראני מתורתו נפלאות, אמן ואמן.

פרשת בראשית.

1 וחשך על פני תהום וחשוכא פריש על אפי תהומא (סביוניטה, ג״ת
וח״ג) ובקצת דפוסים השמיטו מלת פְּרִישׂ (שענינה פרוש ונטוי), ודעתי
נוטה לקיימה, שאלמלא לא הוסיפה אנקלוס (לפי משפטי לשון ארמית),
לא היו הסופרים מוסיפים אותה מלבם, אחרי שאין כמוה בעברי.

2 ועוף יעופף על הארץ ועופא יפרח ביו״ד (קע״א, לסבונא, יוני, רע״ה,
ש״ה, וסביוניטה), וכן תרגם רמבמ״ן לשון עתיד, וכן נראה דעת בעל
הטעמים (עיין נתה״ש); אבל בג״ת וח״ג דפרח בדל״ת, וכן פירש
רמב״ן שיעופף, ורבותינו נחלקו בזה בתלמוד, והראשון נראה לי עקר.
על פני רקיע השמים, קע״א באויר אפי רקיע שמיא, וקרוב לזה יב״ע.
חיתו ארץ, חית הארץ, קע״א חֵיַת ארעא.

3 בצלם אלהים ברא אותו, בצלם אלהים התרגום כמו העברי (קע״א,
יא״ר, לסבונא, יוני, קוסטנטינא, סביוניטה ג״ת וח״ג), נראה שהיה
מחכמת אנקלוס שלא לתרגם המליצה הזאת, מפני שראה בלתי אפשר
לפרש ענינה לפני ההמון, בזולת אריכות לשון ובזולת פירוש שיוציאהו
מכלל מעתיק. ובעל ס׳ יא״ר הביא מסרה זה לשונה: אלהים יחיד
קרא ותרגום ג׳ באורייתא, בצלם בדמות בצלם ע״ב, וזה פירושה.
ידוע כי דרך אנקלוס לתרגם כל אלהים שהוא קדש בשם הויה, כמו
כאשר צוה אותו אלהים כמא די פקיד יתיה ה׳; אבל כאשר יבא שם
האלהות עם לווי שם ההויה, אז ישאר שם האלהות ככתבו גם בתרגום,
כמו ויצו ה׳ אלהים ופקיד ה׳ אלהים; וכאן המסרה רומזת, כי שלשה
פעמים נמצא בתורה שם אלהים יחיד, בלא לווי שם אחר, ועם כל
זה הוא קרא ותרגום, כלומר תרגומו ככתבו בתורה, והסימן לשלשת
המקומות האלה הוא בצלם בדמות בצלם, כלומר בצלם אלהים ברא
אותו, בדמות אלהים עשה אותו, כי בצלם אלהים עשה את האדם.
והנה עוד שלשה יש בפרשת ואתחנן, אתה הראית לדעת כי ה׳ הוא
האלהים, וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה׳ הוא האלהים וידעת
כי ה׳ אלהיך הוא האלהים, אלא שלא נכללו במסרה הזאת, כי אינם
קרא ותרגום ממש, כי בעברי יש בהם ה״א הידיעה, אשר איננה
בארמי.

4 לכם יהיה לאכלה דילכון יהי (לסבונא, יוני וקוסטנטינא), וברוב
הדפוסים כתוב לכון יהי, ונראה לי שאם היה הכתוב אומר יהיה לכם
לאכלה היה אפשר לתרגם לכון, עכשו שכתוב לכם יהיה, הלמ״ד
מורה על הקנין, ותרגומה דילכון, כמו כל המקום אשר תדרוך כף
רגלכם בו לכם יהיה דילכון יהי. עוד תדע כי בדפוס סביוניטה כתיב
לכון יהון בלשון רבים, ומסורת י״ב יהיה דמתרגמינן יהון, ולהיות
הפעל חוזר לשני שמות, כל עשב וכל העץ, נכון הוא שיבא בלשון
רבים.

5 כי לא המטיר ה׳ אלהים ארי לא אחית ה׳ אלהים מיטרא (קע״א, יא״ר, לסבונא, יוני, קוסטנטינא, סביוניטה, ג״ת וח״ג), ובקצת ספרים ארי לא אחית מיטרא ה׳ אלהים, והלשון הראשון מתוקן יותר.

6 והשקה את כל פני האדמה ומשקי (קע״א = לסבונא, יוני, קוסטנטינא, סביוניטה, אנוירשא, ג״ת וח״ג), ובקצת ספרים ואשקי, והוא טעות לפי דרכי לשון ארמית.

7 והיה לארבעה ראשים וְהָוֵי, זמן הוה, כן הוא בדפוס סביוניטה, ובקע״א = ומסורת עליו ט׳ באורייתא; וברוב הספרים והוה, והוא טעות, כמו ואשקי הנזכר קודם לכן [עזר כנגדו בפעם הראשונה קע״א לקבליה.] [מה יקרא לו, קע״א להון =].

8 ויסגור בשר תחתנה, = וּמַלִּי מבנין דגוש כן הוא בדפוס סביוניטה, ומסורת עליו ב׳ באורייתא, וברוב הספרים המלה מבנין הקל, והוא שבוש.

9 אף כי אמר אלהים בקושטא אמר ה׳, כן הוא בדפוס סביוניטה, = ומסורת עליו ב׳ באורייתא חסר ארי; וברוב הספרים כתוב בקושטא ארי, ואין בידי להכריע.

10 עד שובך אל האדמה = עד דת׳תתב (יא״ר וסביוניטה) וזה לשון ס׳ יא״ר: דתיתתב, פירוש ע״י אחרים, כי אין דרך העולם לקבור איש את עצמו.

11 קניתי איש את ה׳ ברוב הספרים = מן קדם ה׳, וגרסת הרמב״ן קדם ה׳ כלומר לעבוד את ה׳ במקומנו אחרי מותני, וכן נמצא בדפוס יוני, קוסטנטינא ואנוירשא. [היה עובד אדמה, קע״א הוה פלח בארעא].

12 מפרי האדמה מנחה לה׳ קורבנא׳ (קע״א, יא״ר, ש״ח וסביוניטה) וכן אל הבל ואל מנחתו ואל קין ואל מנחתו ובקורבניה; ובגליון דפוס סביוניטה כתוב: תקרובתא ואינה דיקא, כלומר יש גורסים תקרובתא, ואין גרסתם מדוייקת, ואמת נכון הדבר, כי תקרובתא יאמר בין אדם לחברו, וגנאי הלשון לאומרו בין אדם לגבוה, הלא תראה שאמרו תקרובת ע״ז, דרך גנאי, שלא להזכיר אצלה לשון קרבן.

13 לקחת את דמי אחיך מידך **קבילת** (יא״ר רע״ח ש״ח וסביוניטה), וזה לשון ס׳ יא״ר: תרגם אותו כמו לקחה, ואפשר לומר למה לא תרגם לקבלא, לפי שלא מצאנו בכתוב ותפתח את פיה ותקח, שאם היה כן היו נראים שני ענינים, הפתיחה והקבלה, אבל לא היתה פתיחה אלא קבלה, והיא עצמה נקראת פתיחה, ואלו היתה שם פתיחה ממש, היתה נחשבת עם הדברים שנבראו בין השמשות, כמו פתיחת הארץ דקרח עכ״ל. קע״א וקבילת.

14 לכן כל הורג קין כל קטוליא קין קע״א כל קטוליא דקטיל קין. (הרמב״ן על ויאמר למך, ס׳ יא״ר = מתרגמן, וסביוניטה), ונראה כוונת אנקלוס מפני שהעברי לשון קצרה, כמו שפירש רש״י, והמתרגם היה צריך שיהיו דבריו מובנים אל העם, על כן שם כל הורג נפרד מקין, והוא דרך קריאה: כל הורג! כל קטוליא! כל הרוצחים שמעו דבר

ה׳ : קין שבעתים יוקם, קין לשבעא דרין יתפרע מניה, ואין לכם רשות לגעת בו עכשו. ודון יצחק אברבנאל הביא הפירוש הזה, ואם לא הזכיר התרגום. הרגתי לפצעי, קע״א = אין בו לממת.

15 תיפש כנור ועוגב ברוב הספרים דמנגן, והוא לשון יחיד, והוא תימה, כי אחריו ידעי זמר לשון רבים ; ואולי הסופרים נשתבשו וחשבו הנו״ן האחרונה סימן הרבים, והיא אינה אלא למ״ד הפעל, ולפי דעתי ראוי להגיה דמנגני או דמנגנין. ובקצת נסחאות מצאתי = **דְמְמַנֵן** והוא נראה שבוש, אז הוחל וגו׳ קע״א קדם ה׳, = חלו בני אנשא מלצלאה בשמא דה׳.

16 ואיננו כי לקח אותו אלהים ואיתוהי ארי לא אמית יתיה ה׳ (קע״א, לסבונא, חומש יוני, רבנו בחיי בשם תרגום מדוקדק, והחזקוני) ועיין למעלה בפתיחת החלק השני הזה. ובדפוס סביוניטה וליתוהי ארי אמית יתיה ה׳, וכן גרסת התוספות (יבמות ט״ז).

17 מכל אשר בחרו בקצת ספרים מכל דאתבחרו, ובקצתם (וכן בקע״א) דאתרעיאו מכל די אתרעיאו, ולא ידעתי למה לא יתורגם כמשמעו מכל די בחרו, כמו ויבחר לו לוט ובחר ליה לוט.

18 והיו ימיו מאה ועשרים שנה ארכא יהיבנא = יהיב להון (לסבונא, יוני, ג״ת וח״ג). [אשר יבאו קע״א דעלין. וילדו קע״א וילידא. = וְיָלְדָן.]

19 וירא ה׳ כי רבה רעת האדם בארץ = והזא ה׳ (רמב״ם מורה ח״א פר׳ מ״ה, רמב״ן על אנכי ארד עמך מצרימה, יא״ר, ש״ה, וסביוניטה).

20 רק רע כל היום כל יומא (קוסטנטינא = סביוניטה ואנוירשא), וברוב הדפוסים ובקע״א כל יומיא, והוא טעות.

21 ויתעצב אל לבו ואמר למתבר תקפהון כרעותיה (קע״א יא״ר = לסבונא, יוני, וסביוניטה), וברוב הספרים וכן בגליון קע״א כתוב ואמר במימריה, ווה לשון ספר **יא״ר** : ואיננו מתורגם ואמר במימריה, כי במימריה הוא תרגום אל לבו, וכאן תרגמו כרעותיה עכ״ל. ודע כי בדפוס לסבונא ובשני דפוסי קוסטנטינא נמצא בפסוק זה אחר מלת כרעותיה תוספת דברים, ואלה הם : ואמר שפיר עבדית די בראתינון בארעא ולא בראתינון ברקיעא, וקשה בעיני לומר שהסופרים הוסיפו מלבם בתרגום ענין אשר איננו בכתיב, ויותר יתכן להאמין שאנקלוס עצמו עשה התוספת הזאת, והשמיטוה קצת מהסופרים, לפי שלא מצאו ענינה בעברי ; והיתה כוונת אנקלוס למתק מליצת ותב ה׳ במימריה ארי עבד ית אנשא בארעא, לומר שאע״פ שחזר בו שבראו, מפני שקלקל לעצמו, אבל באמת לא היתה חרטה לפניו, כי ראה כי יפה עשה לתתו בארץ ולא בשמים, וכדברי ר׳ נחמיה (בראשית רבה כ״ז) מתנחם אני שבראתי אותו מלמטה, שאלו בראתי אותו מלמעלה, כשם שהמריד בי את התחתונים, כך היה ממריד בי את העליונים ; וזה כלו תקון וכנוי בעבור ההדיוטות.

פרשת נח.

22 אשר לא טהורה היא, קע״א דלא דכיא ה״א. ויבא נח, קע״א וְעָל=וְעָל. בעצם היום הזה בא נח, בכל הספרים בכרן יומא הדין; וזה לשון הרמב״ן בפרשת אמור (על פסוק וכל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה כי יום כפורים הוא): וכן אמר אנקלוס בקרן יומא הדין, בקרנו של יום, בגופו וכחו, מלשון וכל קרני רשעים אגדע, מגני וקרן ישעי, כי בעבור שהכח בקרנים יקראו גוף הדבר קרנו, ובלשון חכמים משלם את הקרן ואינו משלם את החומש; ויש גורסין בתרגום בכרן בכ״ף, והכ׳ אחד, כי בכתוב כובע וקובע שוים, וישתמשו חכמים בכל לשון עכבה בכ״ף, נגזר מן ולא יעקבם כי ישמע קולו, ויאמרו קרסמוה נמלים מן יכרסמנה חזיר מיער עכ״ל. ובעיני יפלא אם היתה הגירסה בימי הרמב״ן בקרן בקו״ף, איך אבד זכרה ולא תמצא עוד באחד מן הספרים אשר בידנו היום, ואם גם בימי הרמב״ן לא היתה גרסת הספרים כי אם בכ״ף כאשר בספרינו, איך כתב הרמב״ן וכן אמר אנקלוס בקרן, ויש גורסין בכרן? שנראה שברוב הנוסחאות אשר ראה היה כתוב בקו״ף, ובמיעוטן בכ״ף. ואם אמנם בלא ספק נאמן עלינו הרמב״ן, שלא העיד לנו עדות שקר, אומר אני שאם יבא אדם ויאמר להגיה בתרגום בקרן בקו״ף, אין ראוי לשתק אותו בנזיפה, כי ימיר מלה שאין לה הבנה רק בחלוף אותיות, במלה נאותה מאד לענינה. ובפסחים י״ב ע״ב בשית יומא בי קרנתא קאי, ופירש רש״י באמצע הרקיע, ולפי זה יהיה בקרן יומא בעצומו של יום. ויסגר ה׳, קע״א במימריה בגליון.

23 והנה עלה זית טרף בפיה מַחַת=בפומה, כן הוא בדפוס סביוניטה, והוא בינוני פעול, וחברו בעזרא ו׳ די גנזיא מהחתין תמה, שהיחיד ממנו מְהַחַת, ובהשמטת ה״א הבנין מַחַת; וברוב הספרים מחית בצירי, והוא טעות, כי יהיה בינוני פוֹעֵל.

24 ומאלה נפצה כל הארץ אתבדרו בכל ארעא (יא״ר, לסבונא = קוסטנטינא וסביוניטה), ומסורת עליו ב׳ כל דמיתרגמין בכל, וכן בתרגום המיוחס ליונתן אתבדרו למיתב בכל ארעא, ובדפוס רע״ח ובקע״א אתבדרת כל ארעא, וברוב הספרים אתבדרו כל ארעא, והראשון הוא הנכון.

25 וילכו אחורנית וכן ופניהם אחרונית מאחזרין (לסבונא וקוסטנטינא באל״ף הבנין, כמו מהחתין שהבאתי למעלה. להיות גבור בארץ = קע״א אין בו תקיף. מן הארץ ההיא קע״א מן עצה ההיא, והוא על פי המדרש.

26 נלבנה לבנים קע״א נלבני ליבנין ונוקדינון בנורא, ונשרפה לשרפה ונשרופינין בנורא (יא״ר רע״ח וסביוניטה), וזה לשון ס׳ יא״ר: ונשרופינין מן משרפות מים, ולרבנו האי ז״ל בשבולת, נראה מלשון שורפה היה, כלומר ניבשם עכ״ל. ואני לא אדע מאין לו לבעל הספר סברת הגאון ז״ל, ונאמן הוא עלי שלא בדה מלבו,

ואחרי שכן היא גרסתו, וגרסת שני דפוסים עתיקים וגרסת הגאון רבנו האי, נראה בעיני לקיימה; וביותר כי נסחת ונוקדינון איננה מתישבת יפה בענין, כי שרש יקד נופל על שרפה של כליון, כמו היא העולה על מוקדה, וכאן אין הכוונה בשרפת הלבנים לכלותם, אלא ליבשם, לפיכך נכון הדבר שיבדיל בהם התרגום בלשון מיוחד, והביא בעל הספר סיוע ממלות משרפות מים שאין הכוונה בה מקום השרפה ממש, אלא מקום שהמים מתיבשים, אף כאן ונשרפה ניבש אותם באש. הן אמת כי סוף סוף לא מצאנו למלה זאת חבר בלשון ארמית, ואין לא ראינו ראיה. אבל להוציאה מענין שורפה חיה הוא רחוק מאד, לכן הנכון בשי"ן שמאלית.

27 לראות את העיר ואת המגדל לאתפרעא על עובד קרתא ומגדלא (קע"א = לסבונא, קוסטנטינא וסביוניטה), וברוב הספרים על עובדי ביו"ד, והוא טעות, גם בתרגום המיוחס ליונתן על עובד.

פרשת לך לך.

28 ונברכו בך כל משפחות האדמה ויתברכן בדילך (קע"א = יא"ר וסביוניטה), וברוב הספרים ויתברכון, והוא טעות, כי זרעית לשון נקבה.

29 אמרי נא אחותי את דְּאַחַת אַתְּ (לסבונא, יוני, קוסטנטינא=וסביוניטה), וכן למה אמרת אחותי היא אַחַת, וכן בפרשת וירא ויאמר אברהם אל שרה אשתו אחותי היא דְּאַחַת, וכן הלא הוא אמר לי אחותי היא אַחַת, וכן וגם אמנה אחותי בת אבי היא אַחַת, וכן בפרשת תולדות ויאמר אחותי היא, ואיך אמרת אחותי היא אַחַת בדפוסים הנזכרים וגם בחומש **מא"ד**, בהשמטת יו"ד הכנוי, ובכל הדפוסים האחרונים הוסיפו היו"ד. אולי משפט לשון ארמית לומר אַחַת בלא כנוי, כמו שאומרים אַבָּא וְאִמָּא במקום אבי ואמי. ודע כי בלשון סורי או סורסי (Syriace) כותבים מלכי וקוראים (Malk), וכן כל יו"ד לכנוי מדבר בעדו כתובה ולא נקראת.

30 למען ייטב לי בעבורך דְּיֵיטַב (קע"א = וסביוניטה) והוא בנין הקל כמו העברי, ודוגמתו בעזרא ומה די עליך ועל אחיך ייטב, וברוב הספרים דיוטב, והוא שבוש. ויסע לוט מקדם, קע"א, = בקדמיתא, ונמחק, ונכתב עליו ממדינחא. ויפרדו איש מעל אחיו, קע"א, מעל = מִלְוַת. מלך גוים, קע"א = דעממי. בהררם, קע"א בטוריא = דבטוריא.

31 בארות בארות חמר=בירין מסקן חימרא (יא"ר וסביוניטה) בלא הכפלת מלת בירין כמו שתרגם נתונים נתונים מסירין יהיבין, להסיר הכפל, אשר איננו נוהג בלשון ארמית כמו בלשון הקדש, והסופרים הוסיפו ברוב הדפוסים בירין בירין, להשוות התרגום עם העברי. בעלי ברית אברם, קע"א = אינש קיימיה, ובגליון מָרֵי.

32 ויחלק עליהם לילה בליליא (קע"א = יא"ר, לסבונא, יוני, קוסטנטיא,

אנוירשא וסביוניטה), וברוב הספרים ליליא, ולא יתכן על פשט הכתוב, אלא לפי מדרש אגדה. הוא עמק המלך, קע״א הוא בית ריסא דמלכא=הוא אתר וכו׳. ברוך אברם לאל, קע״א ברוך אברם לאל,=בריך.

33 הרימותי ידי יְדַי לשון רבים (קע״א = ש״ח וסביוניטה), כי בעברי הטעם לשבועה, ונשבעין ביד אחת, ובתרגום הטעם לתפלה, ואין פורשין בתפלה כף אחת, אבל שתיהן. העשרתי קע״א אעתרית.

34 ואנכי הולך ערירי דלא ולד (יא״ר=וסביוניטה), ומסורת עליו ג׳ באורייתא, ושנים האחרים ערירים ימותו, וערירים יהיו, ברוב הספרים דלא ולד ; וכיוצא בו ויצאה חנם אין כסף ברוב הספרים דלא כסף. לא נתתה זרע קע״א בר.

35 אם תוכל לספור אותם תִּפּוֹל חירק וכ״ף דגש, כן מצאנוהו בדניאל וכן הוא בכל מקום בחומש מא״ד = וקע״א ובדפוסי לסבונא וסביוניטה המדוייקי׳, וכן כל אוכל יוכל שבתורה ; וברוב הספרים המלה בצרי ורפה, והוא שבוש עצום, כי אינו אלא לשון אכילה [כה יהיה, קע״א כן].

36 וישב אותם אברם ברוב הספרים ואפרח, יא״ר וסביוניטה ואתיב = (תרגום של וַיָּשֶׁב) קע״א, אנוירשא ותריך (תרגם של ויגרש) [ובגליון ואפרח ;] ונראה לי כי הראשון והאחרון תקון שתקנו האחרונים, כדי להשוות התרגום אל העברי, ולפי האמת אינני רואה שיתפרש יפה וישב מלשון נשיבה, כי אין ענין נשיבה כענין פריחה. ואם הרוח נושבת אין העוף נושב ; ובהפך בלשון שיבה מצאנו ושב מאחריך, ישוב מצבא העבודה, וזולתם רבים שענינם התרחקות, אף כאן יתכן לומר וישב אותם אברם, שהרחיקם מעל הפגרים, ויהיה הדגש תמורת הנח, ותרגומו ואתיב. והנה אימה, קע״א אימה = אימא. אשר יעבדו קע״א דיפלחון להון. ישובו הנה, קע״א הלכא =.

37 אשר עבר בין הגזרים האלה עֲדָא (יא״ר = וסביוניטה), דוגמת וחרב לא תעבור בארצכם י״א יעדון, ומלת אשר נפלה מן התרגום, מפני השתנות דרכי הלשון מלשון ללשון ; ובקע״א ובדפוס לסבונא וחומש יוני דעדא. אולי, קע״א מה אם, ויד כל בו, קע״א ואף בני אנשא =

38 הגם הלום ראיתי אף אנא שריתי חזיא (ש״ח = סביוניטה ואנוירשא), האף הכא (לסבונא, יוני וקוסטנטינא), הברם הכא (ג״ת וח״ג). [קע״א הברם שריתי חזיא, ובגליון הוסיפו בקושטא. ונ״ל לקח בטעות מן האף אמנם אלד].

39 הנה בין קדש ובין ברד הא היא (יא״ר = לסבונא, יוני, קוסטנטינא סביוניטה ג״ת וח״ג) מלת היא נוספת בתרגום, לצורך הלשון בארמית [אני הנה בריתי קע״א זא קיימי].

40 והיתה בריתי בבשרכם ויהי קימי (יא״ר לסבונא קוסטנטינא = וסביוניטה), וברוב הספרים ותהי קימי, והוא שבוש.

41 וגם נתתי ממנה לך בן אתן (קע״א יא״ר, לסבונא, רע״ח, יוני, ש״ח וסביוניטה) והמדפיסים האחרונים הגיהו יהבית, וזה לשון ס׳ יא״ר :

לזרעך נתתי יהבית, וגם נתתי ממנה לך בן אתן, כי לענין מתנת הארץ נוכל לתרגמו לשון עבר כמו שהוא בלשון עברי, לפי שהארץ הוא דבר שבא לעולם, וברשותו של הקב"ה היא, ומשעת אמירה זכה בה אברהם לו ולזרעו; אבל וגם נתתי ממנה לך בן איך יתרגם יהבית, ועדיין לא בא לעולם, ואפילו למעי אמו עכ"ל.

פרשת וירא

42 קע"א ואמר ה׳, = ובגליון רבונַי. אם נא מצאתי חן בעיניך קדמך (לסבונא, יוני, קוסטנטינא, אנוירשא, קע"א ג"ת וח"ג), בעינך (יא"ר = רע"ת ש"ח וסביוניטה), ובעל ס׳ יא"ר כתב כי יש בו מסורת, ולא הביא לשונה. ודע כי דרך אנקלוס בלשון מציאת חן בעיני אחרים, כאשר יהיה הדבר מוסב לבשר ודם יתרגם בעינך, וכאשר יהיה הלשון עם האל ית׳ יאמר קדמך דרך כבוד, והנה בפסוק שלפנינו נחלקו מעתיקי התרגום כמחלוקת החכמים והמפרשים ז"ל, אם השם הנזכר בו הוא קדש או חול ואני לא אכנים ראשי במחלוקת הזאת, רק זאת אומר שאם היה שאנקלוס תרגם קדמך דרך קדש, לא היה אומר אחר זה לא כען תעיבר מעל עבדך, שהוא דרך חול, אבל היה אומר לא כען יעבר יקרך, או יסתלק יקרך מעל עבדך. ואם תאמר: ואם חשב אנקלוס כי השם חול, איך תרגמו קדש, ואמר יי, ולא אמר רבוני? — אשיבך, כי סוף הפסוק מעיד על תחלתו, ועל הסופרים תלונותיך ולא על אנקלוס כי הוא בדרך הפשט הלך, וכפירש רשב"ם ורמבמ"ן, וכלשון ראשון של רש"י — ובעל ס׳ יא"ר נדחק לפרש כי אנקלוס חילק הפסוק לשני מאמרים, ואמר וז"ל: סרס המקרא ודרשהו כי אל נא תעבור היה לו לכתוב אחר השם, ואח"כ אם נא מצאתי חן בעיניך יקח נא מעט מים, ומלת ויאמר עולה לשתים וכו׳ עכ"ל. ואני תמיה, איך לא ראה כי לשון לא כען תעיבר אי אפשר שיהיה כלפי המקום. מהרי, קע"א אוֹחַאי =.

43 ואל הבקר רץ אברהם גרסת רוב הספרים ולות תורי, וגרסת ס׳ יא"ר וסביוניטה ולבית תורי = ויקח בן בקר, קע"א וְדַבַר וְנַסֵב האף אמנם, קע"א ברם, ואח"כ הוסיפו בו הַ. = הבקושטא.

44 כי ידעתיו בכל הספרים ארי גלי קדמי, ורש"י רצה להחליף הגירסה, ולתרגם ארי ידעתיניה, ולא קבלות ממנו, ומחקו לשונו; אמנם בדפוס לסבונא מצאתי: כי ידעתיו תרגומו ארי ידעתיניה לשון חבה וכו׳; ובס׳ יא"ר: ורש"י כתב ארי ידעתיניה והמתרגם ארי גלי קדמי טועה הוא. ובדפוס יוני: ארי ידעתיניה כתרגומו מפורש לשון חבה וכו׳ ואם תפרשהו ארי גלי קדמי יודע אני וכו׳. והרמב"ן כתב: לשון רש"י ארי ידעתיניה כתרגומו לשון חבה וכו׳ ואם תפרשהו יודע אני בו וכו׳ =לשון חבה ארי ידעתיניה, כתרגום, כמו מודע וכו׳ וכו׳ ע"כ, ולא

אמר ואם תפרשהו כתרגומו (כמו שכתוב בספרינו) ולפי זה יתכן לומר שלא בא רש״י להגיה התרגום, רק כן היתה גרסתו בתרגום ארי ידעתיניה, ויהי מה! אין לנו לזוז מגרסת ארי גלי קדמי, שאם היה אנקלוס רוצה לתרגמו לשון חבה, היה אומר ארי רביתיה, כמו שאמר ידעתיך בשם רביתך בשום. ובס׳ קע״א ארי גלי קדמי דיפקד, בלא מלת בדיל, וכן נכון, אבל בגליון הוסיפו בדיל.

45 הכצעקתה הבאה אלי עשו כלה ואם לא אדעה אעביד עמהון גמירא אם תייבין ואם לא אתפרע (יא״ר = לסבונא, יוני, קוסטנטינא וסביוניטה). והגירסה הזאת קשה להולמה, ובעל ס׳ יא״ר אומר כי אעביד עמהון גמירא אין ענינו אעשה בהם כלה, אבל אעשה עמהם סליחה, וראייתו מפני שלא אמר אעביד בהון ואמר עמהון שהוא על הרוב לשון חבה. גם הוא מזכיר ס׳ המלמד (ספר כתיבת יד הביאו בעל שפתי ישנים) שפידש גם הוא כיוצא בזה, והביא ראיה מפסוק וילך ויקח את גומר בת דבלים שתרגם יונתן ואתנבי עליהון דאם יתובון ישתבק להון, הנה לשון גומר נדרש על התשובה ועל הסליחה, אף כאן אעביד עמהון גמירא אסלח להם אם תייבין, ואם לא אתפרע. עוד הביא פירוש אחר לבעל המלמד, והוא זה: אם כצעקתה עשו אעשה בהם כלה לכלותם, ובין אם שבים ובין אם לא שבים אתפרע מהם ונקה לא אנקם. וזה לשון רבנו בחיי: על דרך הפשט באור הכתוב כתרגומו, הכצעקתה הבאה אלי עשו חייבים כליה, זהו שאמר כלה, ואם לא יעשו תשובה אענישם, זהו ואם לא תייבין אתפרע עכ״ל. נראה שהיה גורס אעביד עמהון גמירא ואם לא תייבין אתפרע, וגרסה זו מתוקנת וישרה בעיני. ובדפוס רע״ח [ובס׳ קע״א] בהפך: אעביד עמהון גמירא ואם תייבין לא אתפרע, ואני אומר שאם היה אנקלוס רוצה לומר לא אתפרע, לא היה אומר בלשון זה, אלא בלשון אשבוק להון, כמו שאמר בקין עתיד לאתפרעא מנך אם לא תתוב ואם תתוב ישתביק לך. ובדפוסים האחרונים אעביד עמהון גמירא אם לא תייבין לא אתפרע, ואינו אלא תקון שתקנו האחרונים.

46 השופט כל הארץ לא יעשה משפט דיין כל ארעא ברם יעביד דינא, כן היא גירסת ס׳ יא״ר וסביוניטה וכן בס׳ קע״א = וכן בתנ״ך גדול דפוס ויניציאה שנת שכ״ח, וכן בחומש עם חזקוני דפוס ויניציאה שנת שכ״ח, וכן בתנ״ך גדול דפוס אמשטרדם הנקרא קהלות משה, והיא הגרסה הנכונה לדעתי בלא ספק, כי כן מדרך אנקלוס להסיר התמיהה ולבאר המכוון. ובדפוס לסבונא, רע״ח, יוני, וש״ח הדיין כל ארעא ברם יעביד דינא, הוסיפו ה״א התימה להשוות התרגים אל העברי, והשיבו הלשון חרוף וגדוף. ובדפוס אנווירשא תקנו הלשון ואמרו הדיין כל ארעא לא ברם יעביד דינא, והסירו הגדוף. ובג״ת וח״ג וברוב החומשים האחרונים דדאין כל ארעא לא יעביד דינא, והשיבו הגדוף למקומו, כי אין כאן שום סימן להורות על התמיהה.

ובס׳ קע״א הגיהו הדיין כל ארעא ברם לא יעביד דינא. הנה נא הואלתי, קע״א שריתי, והגיהו אסגיתי; = מקצה קע״א מְסַיְּפֵי = מסופיה.

47 אל נא אחי תרעו בכל הספרים בבעו כען אחי, ובעל ס׳ יא״ר גורס בבעו אחי וז״ל ואין בו כען, כי בבעו הוא תרגום של נא [= כען נכתב ונמחק].

48 חתן בניך ובנותיך ברוב הספרים חתנא, וגרסת יא״ר, סביוניטה = ואנוירשא חתנך ובנך ובנתך, אולי רצה אנקלוס לזווג המלות לתפארת הלשון. וכיוצא בזה מצאתי ליונתן בן עוזיאל שתרגם וכל ישראל וזקניו ושוטרים ושופטיו וסבוהי וסרכוהי ודיינוהי, לזווג המלות.

49 ויאמר לוט אליהם אל נא אדני בדפוס לסבונא, קוסטנטינא ואנוירשא בבעו כען רִבּוֹנָי, וגם בג״ת וח״ג אלא שבהם רִבּוֹנִי לשון יחיד. וגרסת יא״ר = ש״ח וסביוניטה בבעו י״י. ורש״י כתב רבותינו אמרו שםש זה קדש וכו׳ ותרגומו בבעו כען ה׳, [וכן בקע״א, ובגליון רבונַי] ומהרש״ד פירש דבריו ואמר: ואין כוונתו שאנקלוס תרגם כן, כי באנקלוס נמצא ההפך, רבוני, וכו׳, רק פירוש ותרגומו שצריך לתרגם כן ע״כ. והנוסח הראשון עקר לדעתי, שאם היתה כוונת אנקלוס לתרגמו קדש, לא היה אומר ואמר לוט להון, אבל ואמר לוט קדמוהי.

50 הנה נא מצא עבדך חן בעיניך בכל הספרים קדמך, = ובדפוס אנוירשא בעינך, וכן נראה לי עקר, לפי מה שכתבתי בהגהה הקודמת. וה׳ המטיר קע״א אחית, ובגליון אמטר =.

51 הנה הוא לך כסות עינים כסות דיקר (קע״א = יא״ר ש״ח, אנוירשא וסביוניטה), ובדפוסים אחרונים הוסיפו ואמרו דיקר עינין. להשוות התרגום אל העברי, והוא שבוש, כי וחזית יתיך הוא תרגום של עינים, כאשר פירש רש״י.

52 מי מלל לאברהם הניקה בנים שרה מהימן דאמר לאברהם וְקַיֵּים דתוניק בנין שרה (ש״ח = וסביוניטה) כלומר נאמן היה מי שאמר לאברהם וגם הקים את דברו, שתיניק שרה בנים. וגרסת הרמב״ן מאן מהימן דיימר לאברהם קיים דתוניק בנין שרה, ורע״ח מהימן דאמר לאברהם קַיֵּים, ולסבונא ויוני ־קַיֵּים, וג״ת וח״ג מאן מהימן דאמר לאברהם קְיָּים. והראשונה עקר.

53 וישמע אלהים את קול הנער ושמיע קדם ה׳ קליה דרביא, אין בו ית (=וסביוניטה) וברוב הספרים ית קליה, והוא שבוש; וכן כי שמע אלהים אל קול הנער ארי שמיע קדם ה׳ קליה דרביא. וכן בכל לשון שמיעה האמור כלפי מעלה, העברי מיחס הפעולה אל האל, ונופלת בו מלת **את**, והתרגום מחליף המליצה ועושה הדבר נשמע אל האל, ואין ית נופל בו, וזה מובן למי שנסה מעט בחכמת הלשון. וכיוצא בזה בלשון ידיעה: כי ידעתי את מכאוביו ארי גלי קדמי כיבהון (יא״ר לסבונא וסביוניטה) אין בו ית, וכאלה רבים מאד, ולא אוכל

להעיר על כל אחד ואחד במקומו, כי רבים המה, ודי למשכיל בהערה הכללית הזאת.

ולנכדי קע״א = ובבר ברי (לא ולבר).

54 ויטע אשל ונצב ניצבא (קע״א, לסבונא, קוסטנטינא, אנוירשא, סביוניטה, ג״ת וח״ג) ובקצת ספרים אילנא, ואין בידי להכריע.

[אל עולם, קע״א = אלה עלמא].

55 אלהים יראה לו השה ברוב הספרים קדם ה׳ גלי ליה אימרא, ובספר יא״ר = וסביוניטה קדם ה׳ גלי אימרא, וז״ל ס׳ יא״ר: לא יתכן לתרגם גלי ליה, שלא מצינו **לך** אצל השם, ויוסף עוד לדבר אליו קדמוהי, ויאמר אליו אם אין פניך הולכים ואמר קדמוהי, וכל זה דרך כבוד כלפי מעלה עכ״ל. וטוב היה לו שיביא לדוגמא קדש לי כל בכור אקדיש קדמי, ביום השמיני תתנו לי תפרשיניה קדמי, ורבים כאלה והכלל אמת, כי אין אנקלוס משתמש במלת **ליך** כלפי מעלה, וכאן אינה אלא תוספת הסופרים, שמצאו מלת **לך** בלא תרגום.

אל תשלח ידך אל הנער, קע״א בעולימא.

56 וירא והנה איל וחזא דכרא (קע״א = לסבונא, קוסטנטינא וסביוניטה) וברוב הספרים דכרא חדא, ואינו אלא טעות, כי מפני שראה אנקלוס בחכמתו להקדים מלות בתר אלין אשר הן תרגום מלת **אחר**, כדי לתת ריוח בין המלאך והאיל (כמו שכתבתי למעלה בחלק הראשון) חשבו קצת אנשים שהיה אנקלוס קורא בתורה והנה איל אֶחָד (כי לא מצאו תרגום של אַחַד במקומו) והוסיפו מלת **חדא**; ואם היה אנקלוס קורא אחד לא היה אומר בתר אלין.

פרשת חיי שרה

לא יכלה, קע״א לא ימנע = יִכְלֵי.

57 שם נא ידך שַׁו (לסבונא, קוסטנטינא = אנוירשא וסביוניטה) אבל שַׁוִי הוא עבר ולא צווי, וכן שים כה נגד אחי ואחיך שַׁו (לסבונא = יוני, קוסטנטינא, סביוניטה ואנוירשא); וכן הגידה לי מה משכרתך הַו לי [=] לא חוי, וכן בשאר מקומות.

58 מחוץ לעיר אל באר המים עם בירא דמיא (יא״ר לסבונא, קוסטנטינא,=, סביוניטה, ג״ת וח״ג) הטעם אצל הבאר. ובדפוסי בומבירג לבארא דמיא, והוא טעות.

אגמיאיני, קע״א הטעימני, ובגליון אשקיני, =.

החוצה אל העין, קע״א לות עינא.

לא תקח, קע״א לא תִסַּב וכן ולקחת אשה לבני וְתִסַּב.

לא תלך האשה, קע״א תיזיל.

כי תבא אל משפחתי, קע״א תיעול.

59 אני טרם אכלה לדבר אל לבי למללא בלבי (קע״א, יא״ר, לסבונא, קוסטנטינא, = סביוניטה, ג״ת וח״ג), ובדפוסי בומבירג למללא עם לבי ואינו אלא טעות.

60 שלהוני ואלכה לאדוני לות רבוני (יא״ר, לסבונא, קוסטנטינא, סביוניטה, = אנוירשא, ג״ת וח״ג), ובדפוסי בומבירג לרבוני, והוא טעות.

61 ויצחק בא מבוא, גרסת קע״א, =, לסבונא, יוני, ש״ח וסביוניטה, על בטיתוהי, ג״ת אתא במיתוהי, ח״ג אתא כמתוהי, הרמב״ן אתא ממיתוהי, ואין בידי להכריע.

פרשת תולדות יצחק

62 כלו כאדרת שער ברוב הספרים **כבלין** [=], ובג״ת וח״ג כגלים, ואינו תקון שתקנו האחרונים, כי כן גם בחומש **מא״ד** וקע״א מצאתי כְּגְלָם. הן אמת כי בעל הערוך מביא ממדרש ילמדנו עשו מלובש כבלא, אבל משם ראיה שלא היה גורס בתרגום כבלן, כי הזכיר המדרש ולא הזכיר התרגום. ובעל מבוא לשון ארמית הגיה כְּבְלָן מלשון המשנה (כלים פרק כ׳) לפי גרסת הערוך שגורס סדין שהוא טמא מדרס ועשאו בלן, ואנו אין לנו בספרינו אלא וילון. ומן הערוך עצמו ראיה שלא היה גורס בתרגום כבלן בבי״ת, כי הביא בלן ולא הביא עמו כבלן. וגרסת כגלם או כגלים היא עקר.

63 איש יודע ציד בכל הספרים נחשירכן ברי״ש, ולדברי המתרגמן היא טעות גמורה והגירסה בדל״ת, ולא מצאתי הבנה לא לזו ולא לזו. ושמואל לעקלערק אומר כי אולי הגירסה היא נחשירבן בבי״ת, ותהיה מלה פרסית. כי אומר שבלשון פרסי קורין לצייד **כגירואן** וגימ״ל רפה אצלם קרובה לשי״ן במבטא, גם אחד הוא אצלם לסיים קצת השמות באותיות **ואן** או באותיות **בן**, וברוך היודע האמת!

יושב אהלים, קע״א בבית.

מן האדום האדום, קע״א מן סִימוֹקָא סַמְקָא, = סִמּוּקָא סוּמְקָא.

64 מכרה כיום יא״ר = וסביוניטה כיום דלהי וכן קע״א דילהי וכן כתב הרמב״ן שהוא בנוסחאות בדוקות ומדוקדקות; וגרסת רש״י כרוב הספרים דלהון, וזו וזו סתומות ההבנה. וכאן ראיתי לגלות לרבים חדוש שמצאתי בס׳ יא״ר על קריאת מלת והבאת עלינו אשם, וז״ל: והבאת עלינו אשם מלרע, ותרגום ואיתיתא כאלו היה מלעיל, ורש״י נראה דגרים שהוא מלעיל שכתב אם שכב כבר הבאת אשם עלינו, וכן הוא בספרים המדוייקים מלעיל עכ״ל. ונכון הדבר מאד שתהיה המלה מלעיל, מאחר שהענין לעבר, ונאמן הוא בעל הספר שראה כן בספרים המדוייקים שבימיו, אע״פ שבספרינו הוא מלרע.

כי לך ולזרעך וכן בפסוק שאחר זה, קע״א ולבנך =.

אחד העם, קע״א חד דמיתחד מן עמא.

והבאת, קע"א ותהא מייתי.

65 ועבודה רבה ועבודה סגי (מא"ד, יא"ר, =, יוני וסביוניטה) ומסורת עליו קרא ותרגום, וברוב הספרים ופולחנא, אבל פולחנא הוא תרגום של עבודה בחולם.

אשר קרא להן אביו קע"א = דהוה קרי.

66 ופרינו בארץ ויפשיננא (יא"ר, לסבונא, רע"ח, יוני, קוסטנטינא, =, וסביוניטה), ורש"י הגיה וניפוש, ואחריו רוב האחרונים, ואיננו רחוק אצלי שרצה אנקלוס לתקן הלשון דרך כבוד כלפי מעלה, שיהיה יצחק תולה גדולתו ברצון האל, ויאמר יגדלני, ולא יאמר אגדל. ודע כי עתה הרחיב תרגומו בכל הספרים אפתי, ובעל ס' יא"ר גורס יפתי לשון עתיד, וגם זה דרך כבוד כלפי מעלה, כי באמרו עתה הרחיב נראה כמי שמסיר בטחונו מהאל; שאומר אך עשרתי מצאתי הון, והתחכם אנקלוס לפרשו עבר במקום עתיד, כלומר עתה אני רואה שהאל ית' גזר להרחיב את גבולי, ולהגדיל את חילי; ונכון הוא מאד. ואבימלך הלך אליו קע"א = אתא, ובגליון אזל.

67 ואחוזת מרעהו = רחמוהי יא"ר לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה כמו בתלמוד ההוא גברא דרחמיה קמצא.

68 ונשלחך בשלום וְשַׁלַּחְנָךְ (מא"ד וסביוניטה) [קע"א ושלחינך.] וברוב הספרים ונשלחינך [=] והוא שבוש גדול, כי יהיה עתיד.

והבאתי עלי קללה קע"א ואהי מייתי.

אשר עשתה, קע"א דעבדת = ובגליון דאתקינת.

שעירות קע"א שערניין = סַעֲרָנִין.

69 וישתחוו לך לאמים ויאתעבדן (קע"א = יא"ר לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה), כי מלכוון לשון נקבה.

70 אורריך ארור ומברכיך ברוך ליטך יהון ליטין ובריכך יהון בריכין (קע"א = יא"ר לסבונא רע"ח יוני ש"ח קוסטנטינא וסביוניטה), כלומר אשר תקלל יהיו ארורים ואשר תברך יהיו ברוכים, וז"ל ס' יא"ר: ליטך ובריכך, צריך לכותבם עם אותם שהם כנגד פשט משמעות לשון המקרא ע"כ; וכיוצא בזה בבלעם מברכיך ברוך ואורריך ארור בריכך וליטך, בס' יא"ר וסביוניטה. ובג"ת וח"ג הגיהו כאן מלטטך ומברכך, ושכחו להגיה בפרשת בלעם, והניחו בריכך וליטך, ובהפך בדפוס לסבונא וקוסטנטינא הגיהו שם מברכך (והניחו וליטך) והניחו כאן ובריכך. אבל ואברכה מברכיך ומקללך אאר בכל הספרים מברכך ומלטטך. ונר‍אה לי כי בדברי יצחק ובלעם, להיותם בני אדם, לא רצה שיהיו נראים כמברכים את עצמם, ולא הוצרך לתקון זה בפרשת לך לך, שהמדבר שם הוא האל ברוך הוא.

71 ברכני גם אני אבי (כ"ז ל"ד ול"ח) בריכני אף לי (קע"א = לסבונא ש"ח קוסטנטינא וסביוניטה), ובג"ת וח"ג הגיהו אף אנא, להשוותו אל העברי ושכחו כי משפט התרגום לבאר סתימת העברי ולתקן כל מה

שהוא זר בלשון. ובחומש מא״ד הראשון אף אנא, והשני אף לי.
ויעקבני קע״א והא כְמַנִי ובגליון וחכמני =.
מ״ד חמת אחיך. קע״א רוגזא.
יום אחד, קע״א ביומא.
אם לוקח, קע״א ייסב.

פרשת ויצא.

ארצה בני קדם קע״א לארע =.
[= וגללו ומְנַדְרִין וִינַדְרוּן

72 הידעתם את לבן הידעיתון (יא״ר יוני וסביוניטה) והוא בינוני, מורכב מן ידעין אתון, אבל הידעתון הוא לשון עבר, ואין דרך לשון ארמית כדרך לה״ק לומר ידעתי במקום יודע אני. והעד ויאמרו ידענו שתרגומו בכל הספרים ואמרו ידעין (בינוני) ולא ידענא (עבר). ודע כי בחומש **מא״ד** מצאתי ואמרו ידעין אנחנא, ונכון הוא מאד. ודע כי ידענא שהוא תרגום של ידעתי. היו״ד בו בקמץ, סימן הבינוני, ואם תנקדה שוא תהיה לשון עבר לרבים, כמו ידענו בעברי, ועל פסוק ויאמר לא ידעתי השומר אחי אנכי יש מסורת: י״א באורייתא. וכן אתה ידעת בדפוס סביוניטה יָדַעְתְּ, וכן הלא ידעתם כי נחש ינחש, וכן אתם ידעתם כי שנים ילדה לי אשתו יא״ר וסביוניטה ידעיתון.

73 הן עוד היום גדול בכל הספרים הא עוד, ובס׳ יא״ר מצאתי: ויש מסרה לנהרדעי הא עד כען ע״כ.

74 לא יעשה כן במקומנו לא מתעביד (קע״א = סביוניטה) בינוני, אבל יתעבד איננו לפי דרכי לשון ארמית.
שנים אחרות קע״א = אוחרַנְיָין.
מתה אנכי קע״א מֵיתָא.

75 כי אשרוני בנות ישבחנני, בלא ו״ו, לשון נקבה (יוני ש״ח, סביוניטה =)

76 ולקחת גם את דודאי בני ותקבין (יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא =) ועיין למעלה בפתיחת החלק השני.
המקושרות קע״א = מְבַכְּרָתָא =, ומשוי.
דברי בני לבן לאמר, קע״א וח״ג = דאמרין.
ובכנור, קע״א = ובכינרין.

77 עם אשר תמצא ואת אלהיך אתר דתשכח ית דהלתך (מא״ד קע״א = לסבונא יוני ש״ח קוסטנטינא וסביוניטה), והוא תקון שתקן אנקלוס, כדי שיהיה הלשון חוזר על דבר שאין בו רוח חיים, שלא יראה רגזן כל כך, שיאמר להמית אחד מבני ביתו בעבור גניבה; ובג״ת וח״ג הגיהו עם דתשכח.
שים כה, קע״א שַׁוִי.
[טרפה, קע״א די תבירא = דתבירא].

מידי קע״א מיני, = מִנִּי.
והמצפה, קע״א, = וסכותא
כי נסתר קע״א = ניתכסי, ובגליון נִטַּמַר.

פרשת וישלח

שדה אדום, קע״א, = לחקלי.
והכני, קע״א ויקטלינני.
מרב, קע״א, = מסגי, ובינִי שיטי הוסיפו בכתיבה אחרת מְלֵ.
ולמי אלה, קע״א = ודמן.
ההולכת, קע״א דאזלת.
ראשונה, קע״א קדמאין, והגיהו קדמתא, = קדמֵיתא.
אשר חנן, קע״א דחס.

78 ויאמר נסעה ונלכה ניטל, או ניטול לשון רבים (= מא״ד יא״ר לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה) וזה לשון ס׳ יא״ר: נסעה ונלכה, ניטול, שלא כפירוש רש״י ע״כ, וזה לשון רש״י נסעה כמו שמעה סלחה שמרה שהוא כמו שמע סלח שמור אף כאן נסעה כמו נסע, והנו״ן יסוד בתיבה; ותרגום של אנקלוס [כלומר אבל אנקלוס תרגם באופן אחר] ניטל ונהך, עשו אמר ליעקב נסע [אני ואתה] מכאן ונלך: כן הוא לשונו בדפוס לסבונא וקוסטנטינא, מלבד מה שהוספתי במאמר מוסגר. והמדפיסים האחרונים שבשו גם התרגום, גם לשון רש״י, כי כתבו בתרגום טול ונהך, וגם ברש״י טול ונהך, ולא הבינו כי באמרו ותרגום אנקלוס הוא מורה שאין דעת אנקלוס כדעתו, וזה מורה באצבע, שהוא ז״ל לא היה גורס בתרגום אלא ניטל ונהך לשון רבים; שאם היה גורס טול לא היה אומר אלא כתרגומו. ועוד מה שהוסיף לפרש התרגום: עשו אמר ליעקב נסע מכאן ונלך, הוא לשון מיותר לגמרי אם התרגום טול, כי כלנו יודעים כי עשו הוא שאמר ליעקב, ואם היה זה דבר הצריך להאמר, היה רש״י אומרו בתהלת הדבור; ובהפך אם התרגום ניטל רש״י מפרשו שעשו אמר ליעקב נסע מכאן אני ואתה ונלך; מלבד שאם היה רש״י גורס טול ונהך היה לו לכתוב סע מכאן, לא נְסַע שהיא מלה זרה, וקרוב לטעות ולקרוא נִסַּע. ובושני מהאריך לשון על דבר פשוט כזה קע״א טול, =, ותרגומו ט״ל ונהך, עשו אמר ליעקב נסע ואלך.
ודפקום, קע״א אידחוקינון, = אם אִדְחֲקִינִין.

79 וכן לא יעשה לא כשר דיתעביד (מא״ד קע״א לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה) והוא מדרך לשון ארמית. [= לא כשר דאתעבד].

80 אך בזאת נאות לכם בכל הספרים ניטפס, [קע״א ניתַּפַס]. וכן אך בזאת יאותו לנו האנשים יטפסון [ויאותו קע״א יתפסון, וכן אך נאותה להם ניטפס, וכן הביאם בעל הערוך בערך טפס, וכן רד״ק בשרש יאת

הביא תרגום אם יפתוך חטאים אל תאבה לא תטפים. ובספר מא״ד מצאתי אך נאותה להם נתפים [=נִטְפֵּים יִטְפְּסוּן נאותה נִטְפָּים]. ואולי טעות סופר הוא, כי השנים הקודמים מצאתים בטי״ת; אבל לבי אומר לי, כי קרוב הוא שיהיו כלם בת״ו. ושתהיה הקריאה נתפיים יתפייסון, וכן תמצאם שלשתם בתרגום המכונה ליונתן, ואנשים חכמים ישפוטו. — אחרי כן מצאתי כי בלשון סורי אומרים אֶתְטְפִּים להוראת השמיעה בקול אחרים, וגרסת הספרים נכונה.

81 ואם לא תשמעו אלינו להמול לאתגזרא (מא״ד), וברוב הספרים למגזר=, ונראה טעות, כי אין אחריו כל זכר כמו למעלה.
לקחו, קע״א =, בזו.
והכוני, קע״א ויקטלונני.

82 הכזונה יעשה את אחותנו יעביד ית אחתנא (מא״ד, רע״ח, יוני, ש״ח ומתרגמן) יתעביד ית אחתנא (לסבונא קוסטנטינא ג״ת וח״ג) יתעבד לאחתנא (יא״ר = וסביוניטה) קע״א יעביד לאחתנא, ואח״כ הגיהו ית אחתנא. ורש״י כתב: הכזונה, הפקר, את אחותנו, ית אחתנא; ובג״ת וח״ג הוסיפו אחר לשון רש״י לשון ארוך של שגעון, ושם נאמר כי אחותנו מלא יו״ד, מה שלא היה ולא נברא, גם (Kennicott) וגם (Rossi) לא ראו כזאת.

83 כי שם נגלו אליו האלהים בברחו אתגלי ליה ה׳ (קע״א יא״ר=וסביוניטה) וכן משמע מלשון רש״י שאומר כי במקומות הרבה יש שם אלהות ואדנות בלשון רבים, ולא אמר שהרבוי על המלאכים. וראוי להפלא על מהרש״ד שפירש נגלו אליו המלאכים, ואחר כן העתיק לשון רש״י שפירש בהפך. וברוב הנוסחאות אתגליאו ליה מלאכיא דה׳, ואיננו נכון, כי מאמר ויבן שם מזבח ויקרא למקום אל בית אל כי שם נגלו אליו האלהים בברחו הוא חוזר למה שאמור לפניו ועשה שם מזבח לאל הנראה אליך בברחך, והמזבח לא היה למלאך חלילה! גם לא היה קורא למקום אל בית אל מפני המלאכים, ונמצאת גרסת הספרים חרוף וגדוף.

פרשת וישב

84 את דבתם רעה ית טיבהון [= טִבְּהוֹן] (יא״ר וסביוניטה) וכן בתרגום המכונה ליונתן, וכן ומוציא דבה הוא כסיל ומפיק טיבא, וכן ודבתך לא תשוב וטיבך לא הפיך; וברוב הספרים ית דבהון, ואינו אלא שבוש.

85 ויוסיפו עוד שנא אותו (שתי פעמים) למסני יתיה (מא״ד ואנוירשא); וברוב הספרים סנו יתיה, והוא טעות, כי זה לשון עבר ולא מקור כמו שהוא העברי.
אל אביהם קע״א לות.

86 כי ארד אל בני אבל שאולה על ברי (רע״ח וש״ח), לברי (לסבונא קוסטנטינא ג״ת וח״ג), לות ברי (קע״א = יא״ר וסביוניטה = כד

אֲבִילנא]. ודע כי לברי ועל ברי אחד הוא, שאם היה בלב אנקלוס לומר ארד אצל בני לא היה אומר אלא כנוסח האחרון לות ברי, כמו ויבא אל אביו ועל לות אבוהי, וטעה מהרש״ד שהביא גרסת לברי ואמר שאנקלוס מתרגם מלת אל כפשוטו.

והמדנים, קע״א ומדנאי בלא יו״ד.

87 בת איש כנעני כנענאי [= כנעני] יא״ר לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה ורש״י ורמב״ן ושאר ספרים גורסים תגרא, והוא נראה לי דרך דרש.

[ותשב בית אביה קע״א בבית].

(בראשית ל״ח כ״א) לא היתה בזה קדשה, לית הכא.

88 ותשא אשת אדוניו את עיניה אל יוסף ליוסף (מא״ד קע״א לסבונא וקוסטנטינא =) ביוסף (יא״ר וסביוניטה) והוא הנכון, אבל לות יוסף הוא טעות, כי לות מורה התקרבות.

89 איננו גדול בבית הזה ממני לית רב (לסבונא רע״ח וקוסטנטינא) לית דרב (= יא״ר וסביוניטה) והוא הנכון, והוא תקון שתקן אנקלוס, שלא יאמר יוסף שאין אדוניו גדול ממנו, אלא שאין בבית כלומר בין עבדי הבית מי שגדול ממנו. והאחרונים רצו להשוות התרגום אל העברי כמנהגם, ואמרו ליתוהי רב.

90 הלא לאלהים פתרונים פושרן חלמיא (מא״ד קע״א לסבונא יוני קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא). וכן הוא בתרגום המיוחס ליונתן; והאחרונים השמיטו מלת חלמיא, מפני שלא מצאוה בעברי, והוא אמנם פירוש הרבוי שבמלת פתרונים, כי פושרן הוא לשון יחיד, ופושרן חלמיא הוא כמו פתרונים.

91 הבשילו אשכלותיה ענבים הוו ענבין (מא״ד ליסבונא יוני ש״ח קוסטנטינא = וסביוניטה), וכן בתרגום יונתן, ובג״ת וה״ג השמיטו מלת הוו. קע״א והוו.

והזכרתני אל פרעה, קע״א ותדכרינני לות.

גֻּנַּבְתִּי, קע״א איתגניבית].

שמו, קע״א שויאו.

הולדת, קע״א ולדא, ובגליון גינוסא.

וישא, קע״א וזקף.

פרשת מקץ.

92 ופרעה חולם חָלַם לשון עבר (יא״ר = סביוניטה וה״ג) כי בלשון ארמית לא יתכן לומר בבינוני ופרעה חלים אלא בתוספת פעל העזר, הוה חלים, כי ופרעה חלים יהיה ענינו שעתה הוא חולם.

ותפעם קע״א ואיטרפא.

93 את חטאי אני מזכיר היום ית סורחני לשון יחיד (קע״א = יא״ר לסבונא יוני קוסטנטינא סביוניטה אנוירשא וה״ג), אולי תקן אנקלוס דרך כבוד, כי עוז פנים הוא לומר לפני המלך כבר חטאתי לפניך

חטאים הרבה.

לפתור אותו, קע״א ליה.

94 אלהים יענה את שלום פרעה מן קדם ה׳ יתתב שלמא דפרעה (מא״ד = יא״ר לסבונא יוני קוסטנטינא וסביוניטה) אין בו ית, כי השלום הוא נושא המאמר; ועיין למעלה הגה״ת 53 ובפתיחת החלק השני.

95 וחמש את ארץ מצרים ויזרזון (מא״ד קע״א = יא״ר לסבונא יוני קוסטנטינא וסביוניטה) כי הפקידים הם יעשו, ובעברי הפעולה מיוחסת אל המלך, והוא דרך מליצה.

96 ויצברון בר ויצרון [= וְיֵיצְרוּן] (מא״ד לסבונא יוני קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) מלשון אוצר [קע״א וְיִצְרוּן].

הנמצא קע״א האישתכח.

ויצא יוסף על, קע״א יוסף על ובגליון שליט.

97 ויתנכר אליהם והשיב מא דימליל עמהון (סביוניטה ואנוירשא) והוא לשון עתיד, חשב בלבו מה ידבר להם, ומשפטו די ימלל, [= דְּמַלֵּיל וברוב הספרים האחרונים דמליל, השמיטו היו״ד כדרכם ולא הבינו שהוא יו״ד האית״ן. ודע כי מלת די בדניאל ועזרא היא בכל מקום מלה בפני עצמה, ונסחאות התרגום מתחלפות הרבה בענין זה, והנכון לכתוב גם בתרגום מלת די נפרדת בכל מקום, אבל צריך לתת לב כשאחריה יו״ד, להבין אם היא יו״ד של מלת די, או היא משרש התיבה כמו דיהב שהוא כמו די־יהב או יו״ד האיתן כמו עד דיספקון שמשפטו די־יספקון, כי אמנם מלות הרבה נשתבשו בתרגום בעבור השמטת היו״ד הזאת. וכתב מהרש״ד: ואנקלוס תרגם פה כוונה רחוקה מאד, ויתנכר כמו ויתנכל ע״כ, ואין הדבר כן, אבל בהפך אנקלוס תקן הלשון דרך כבוד ליוסף, שכל התנכרותו אליהם לא היה אלא ששקל דבריו במאזנים ודבר אליהם בהכמה, ובזה עשה עצמו כנכרי, שאם היה רוצה לעשות עצמו כאח, לא היה מדבר עמהם בחכמה, רק כאשר ידבר איש אל אחיו אחר כמה שנים שלא ראהו. אבל ההתנכלות היא בכוונה להזיק, ולא לכך נתכוון יוסף, ולא לומר עליו כזאת נתכוון אנקלוס.

98 בזאת תבחנו בס׳ מא״ד ובג״ת = וח״ג נכתב בטעות תתבחנון, ומשפטו ברי״ש כמו השני ויבחנו דבריכם. וכן הוא בכל שאר הספרים. ובקע״א שניהם בנו״ן.

99 חי פרעה חיי פרעה (מא״ד = וסביוניטה).

100 ויחרדו איש אל אחיו באחוהי = (= יא״ר לסבונא יוני קוסטנטינא וסביוניטה). קע״א ל׳.

101 ושמעון איננו בס׳ מא״ד כתוב ליתוהי ובגליון יש אומרים לא הוה כא, והראשונה גרסת ש״ח ואנוירשא, והשניה גרסת לסבונא = קוסטנטינא וסביוניטה, וכן בג״ת וח״ג לא הוה הכא. נראה דעת יש אומרים, כי ראוי להבדיל בין יוסף שהיה סבור יעקב שנטרף ומת,

ובין שמעון שהיה יודע שהוא חי; ומכל מקום לשון לא הוה הכא אינו עולה יפה, ויותר יתכן לומר ליתוהי הכא. ובקע״א לא אית כא.

102 ויהי כאשר כלו לאכול את השבר כד ספיקו (מא״ד יא״ר סביוניטה = ואנוירשא), ורש״י הגיה כד שציאו, ואחריו כל האחרונים, וכן בגליון ס׳ מא״ד הוסיפו שציאו. וזה לשון ס׳ יא״ר: כאשר כלו הגמלים כד ספיקו, עד אם כלו דיספקון, וכן כאשר כלו לאכול את השבר, וצריך עיון למה לא תרגם כד שיצאו כמו שכתב רש״י ז״ל, ויש לומר כי בכל עניני אכילה ושתיה ושאר צרכי הגוף נסתפקו בלשון ספוק, כמו תרגום ידע לכתך ספק צרכך, וכן מקום שמכניסין בו חמץ במסתפק, ורבים כמהו עכ״ל.

103 להגיד לאיש העוד לכם אח ברוב הספרים העד לכון אחא, ואין לו ענין, וגרסת יא״ר סביוניטה ג״ת וח״ג = לכון האית ומסורת עליו יפה, ובספר מא״ד ואנוירשא העד כען לכון אחא. ובקע״א העד לכון אחא.

104 שאול שאל האיש ברוב הספרים שאלה שאיל, והוא טעות כי המקור מבנין הקל לא יהיה בזולת מ״ם, ובדפוס אנוירשא משאל שאיל, והוא הנכון.

אם כן אפוא, קע״א הכא.

נכאת קע״א שְׁעַו.

1.5 אולי משגה הוא דילמא שלו הות (יא״ר לסבונא קוסטנטינא סביוניטה = ג״ת וח״ג) ובס׳ מא״ד קע״א ויוני שלו הוה, ושתי הגרסות האלה טובות מנסחת בומבירג דילמא שלו הוא, כי המשגה אינו עתה אבל הי׳ לשעבר.

כאשר שכלתי שכלתי קע״א דאיתכילית תכילית = דִתְכוֹלִית תְכוֹלִית.

106 ולהתנפל עלינו בכל הספרים ולאסתקפא, ובס׳ מא״ד וקע״א ולאזדקפא אל המלון קע״א לות.

107 נתן לכם מטמון סימא (מא״ד קע״א ואנוירשא) וכן בתרגום המיוחס ליונתן, והוא עקר בלא ספק, וברוב הספרים סימן, והוא לשון רבים, מטמונים.

103 השלום אביכם הזקן השלם לאבוכון (מא״ד קע״א = יא״ר סביוניטה ואנוירשא), וכן עקר, וברוב הספרים השלם אבוכון, כלשון העברי.

עודנו חי, עד כען הוא קיים (קע״א).

109 ויתמהו האנשים איש אל רעהו גבר בחבריה (יא״ר לסבונא יוני = קוסטנטינא וסביוניטה).

110 האלהים מצא את עון עבדיך מן קדם ה׳ אשתכח חובא בעבדך (לסבונא יוני וקוסטנטינא, =) אשתכח חובא דעבדך וכן ש״ח אלא שיש בו ית מיותר; והנה הענין תקון שתקן אנקלוס, שלא יהיו נראים כמודים שגנבו, רק אמרו שהאל רצה להענישם על חטא אחר שחטאו, וכן בתרגום המיוחס ליונתן אשתכח חובא על עבדך.

פרשת ויגש.

ועזב את אביו ומ״ת, קע״א דאם = ואם וכו׳ = ימות.
אם לא אביאנו אליך, קע״א = לך.
תחת הנער, קע״א = בגליון תחות.

111 וישמעו מצרים וישמע בית פרעה ואשתמע לאינש בית פרעה (מא״ד) ובקע״א הניהו לאינש והוא נכון מאד, כי אחר ששמעו המצרים שהיו שם בסמוך, נתפשטה השמועה ונשמעה לבית פרעה; וברוב הספרים ושמע אינש בית פרעה =.
[לפליטה גדולה קע״א = רבא].

112 פן תורש דילמא תשתיצי (יא״ר לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה =) ורש״י הגיה תתמסכן, ונוסח ראשון עקר, כי מה צורך להוסיף אתה וביתך וכל אשר לך, ואם יתמסכן בעל הבית יתמסכנו כל אשר בבית; ומה טעם וכל אשר לך שאינו אמור על האדם, אלא על המקנה, והמקנה לא יתמסכן; אבל הכוונה פן תכרת ותמות ברעב אתה וביתך וגם עדרי צאנך. [ובקע״א היה כתוב תישתיצי ומחקו וכתבו תתמסכן.]
רואות, קע״א חזאה.
בית פרעה, קע״א בבית.
תרגזו, קע״א תתנוצצון.
ויפג, קע״א = והואה פגיין.
וכל זרעו, קע״א בנוהי =.
עודך חי, קע״א את קיים.
בתבואות, קע״א עֲלָלְתָא.

פרשת ויחי.

113 הנה אביך חולה הא אבוך מרע, = כן הוא בכל הנסחאות הקדומות, ובקע״א ובג״ת וח״ג הוסיפו שכיב ואין צורך.
מפרך, קע״א = מפיש לך ומסגי לך =.
כבדו, קע״א =. יקרא ל׳ עבר.
מעודי קע״א מִדְאִיתִי.

114 כי ישית אביו יד ימינו ארי משוי (מא״ד) וברוב הספרים שוי, והוא טעות.

115 בחרבי ובקשתי, בכל הספרים בצלותי ובבעותי, ובדפוס סביוניטה = בחרבי ובקשתי כמו בעברי.

116 ידך בעורף אויביך יתברון סנאך (לסבונא [=] וסביוניטה) לשון שבר, ויחלוש יהושע תרגומו ותבר; וברוב הספרים יתבדרון, ואיננו נכון, כי אחריו יהון מחזרי קדל קדמך, מה שאין צריך לאמרו אם כבר נתפזרו.

117 עד כי יבא שילה, בכל הספרים עד דייתי = וזה לשון ר׳ בחיי: ומזה תרגם אנקלוס עד עלמא, ותרגם כי יבא שילה דייתי משיחא, והמתרגם עד דייתי משיחא טועה עכ״ל, ונראה לי שאין זה מוכרח.

118 ובדם ענבים סותה, ברוב הספרים מילא מילא =, וברע״ח ואנוירשא מילת מילת (והוא ידוע בתלמוד), וכן בס׳ מא״ד, אלא שבספר ההוא הניח הנקדן מילת השני בלא נקוד, כאלו הוא יתר, וראוי לנהוג בו כבוד, כי מילת מילת אין לו הבנה.

119 וירכתו על צידון יהי מטי עד צידון (מא״ד יא״ר לסבונא וסביוניטה =) וברוב הספרים כתבו על צידון להשוותו אל העברי, והוא שבוש אחר מלת מטי. ובקע״א נראה שהיה כתוב בתחלה עד ואח״כ הגיהו על.

120 גד גדוד יגודנו משריית מזיינין יעברון וכו׳ (יא״ר = וסביוניטה) וכן פירש רש״י גדודים יגודו הימנו שיעברו הירדן לפני אחיהם; וברוב הספרים כד יעברון, והוא טעות. ובס׳ מא״ד אינון יעברון.

וימררוהו, ואתמררו עמיה קע״א =.

121 איש אשר כברכתו גבר כברכתיה (יא״ר = וסביוניטה) בלא מלת די, כי גם בעברי מלת אשר קשה מאד.

פרשת שמות

ויוסף היה במצרים, בחומש קע״א ויוסף הוה במצרים, ואח״כ הגיהו עם יוסף דהוה במצרים; = ויוסף דהוה.

ותחיה, קע״א ותתקיים, ובגליון ותקיימינה: תְקַיְּמְנָה.

122 בטרם תבא אליהן המילדת וילדו [=] ילדן בלא ו״ו ובלא יו״ד (סביוניטה) וכן צריך להיות; וברוב הספרים וילידן, הוסיפו הו״ו בראש התבה, להשוות התרגום אל העברי, ואין צורך בה בלשון ארמית; אבל היו״ד שאחר הלמ״ד שבוש גדול הוא כי ילידן הוא בינוני פעול לנקבות, כמו מסירין יהבין לזכרים. וכן צריך להזהר בכל מקום שנמצאת מלת **ונסיב** (תרגום של ויקח) לקרותה בצירי הסמ״ך, שאם תקראה בחירק יתהפך הבנין והענין לנפעל, כמו ארי מבעלה נסיבא דא שהוא תרגום של לוקחה זאת. כי אמנם מנהג הוא בלשון ארמית להשמיט האל״ף והת״ו בזמן עבר מבנין אתפעיל, ויאמרו קטיל בלשאצר במקום אתקטיל, קטילת חיותא במקום אתקטילת, ורבים כאלה. ומעולם לא תמצא זמן עבר מבנין הקל שיהיה נקוד שוא וחירק בפעלים היוצאים, אבל בפעלים העומדים נמצא ולדניאל סגיד, רבא אילנא ותקיף, בקל עציב זעיק, קריבו גוברין, שליטו בהון אריותא, ועתיק יומין יתיב, כל אלה פעלים עומדים שאינם מקבלים בנין נפעל, ואי אפשר לטעות בהם, אבל בפעלים היוצאים שמקבלים בנין נפעל, החירק בהם סימן לנפעל, ולא יתכן שיבא בהם החירק בבנין הקל; והבן זה, כי חדש הוא.

123 הילכי את הילד הזה אובילי (רע״ח יוני וש״ח), הא ליכי (יא״ר = סביוניטה ג״ת וח״ג), הוליכי (מא״ד), הליכי (לסבונא). ואין ספק כי

היליכי בעברי הוא פעל, בעדות מלת **את** שאחריו, א״כ תרגומו אובילי, אבל הליכי והוליכי אינם לשון ארמית. [ובקע״א היליכי ובגליון אובילי.

124 וירא כי אין איש לית אינש (= לסבונא וסביוניטה), וברוב הספרים לית גברא, ואין כן דרך לשון ארמית כשהענין לשלילה מוחלטת: לית אינש משמע שלא היה שם שום אדם (חוץ מן המצרי והעברי) לית גבר משמע שלא היה שם אדם חשוב, כאמרם באתר דלית גבר תמן הוי גבר.

125 ויאנחו בני ישראל ברוב הספרים, וגם בתרגום יונתן, ואתאנחו, ובג״ה וח״ג ואתנחו וכן כלשון סורי השרש הוא **תנח** ולא **אנח**.

126 מפני נוגשיו מן קדם מפלחיהון בישא (מא״ד), ונכון הוא, כי נוגשיו לשון קשה ממפלחיהון. ובספר קע״א היה כתוב ואח״כ נמחק.
והוצא את עמי קע״א ותפק, ואח״כ הגיהו ואפק =.

127 אהיה אשר אהיה, בכל הספרים קרא ותרגום, וגרסת הרמב״ן אהא עם מ ,, דאהא, ואין לזוז מגרסת הספרים.

128 נקרה עלינו (הכתוב בה״א) אתגלי עלנא (יא״ר = וסביוניטה, וברוב הספרים אתקרי, ואינו אלא טעות.

129 ולא ביד חזקה, ברוב הספרים = ולא מן קדם דחיליה תקיף, אבל בנוסח מא״ד לסבונא וקוסטנטינא דְּחֵילָא תקיף (הדל״ת שרש, לשון מורא); ולשון רש״י: ויש מפרשים ולא בשביל שידו חזקה וכו׳ ומתרגמין אותו ולא מן קדם דחיליה תקיף עכ״ל. נראה בבירור כי הגרסה שהביא איננה גרסתו, אלא לדעת יש מפרשים. ומה היתה א״כ גרסתו? הסתכל בפירושו הראשון: לא יתן אתכם מלך מצרים להלוך אם אין אני מראה לו ידי החזקה וכו׳, ותבין שלפי פירושו כן תרגומו אלא מן קדם דחילא תקיף, והסופרים המירו מלת **אלא** במלת **ולא**, להשוותו אל העברי. ובדפוס אנוירשא אלהין מן קדם דחילא תקיפא. ובחומש קע״א ולא אילהין מן קדם דחילא תקיף, עירב שתי הנסחאות, והמנקד נקד מלת ולא, והניח אילהין בלא נקוד, כי הנסח הראשון היה נראה לו — עקר, והשני עקר לדעתי.

130 בזנבו בדנביה (מא״ד לסבונא סביוניטה ואנוירשא);
ושלחתי את ידי, קע״א ש״ח ואשלח פון.
ריקם, קע״א ריקנו.
פקח, קע״א פיקחא.

131 שלח נא ביד תשלח ביד מאן דכשר דתשלח (הרמב״ן ומא״ד).
ותמאן, קע״א ואם מסריב את.
כי חתן, קע״א ארי בדמא.

132 תכבד העבודה יתקיף פולחנא (יא״ר מתרגמן וסביוניטה = וברוב הספרים תתיקר פולחנא, והוא שבוש גדול.

134 כי אין נגרע מעבודתכם דבר ארי לא יתמנע, לשון עתיד (מא״ד [קע״א = ולסבונא), וברוב הספרים אל״ף בראש התבה, ואינו אלא טעות. למה תעשה כה לעבדך, ברוב הספרים למה תעביד כלשון העברי, ונוסח יא״ר לסבונא וסביוניטה = למה מתעביד דרך כבוד כלפי המלך. ונוסח קע״א את עביד.

הרע קע״א אבאיש, = אִתְבְאַש.

פרשת וארא

וגם הקימותי, קע״א ואף אקים.

135 כבד לב פרעה אתיקר לבא דפרעה (מא״ד יא״ר לסבונא רע״ת = סביוניטה אנוירשא ג״ת וח״ג), ורש״י הגיה יקיר, והלכו אחריו קצת המדפיסים, אבל טעות הוא מה שכתוב בנתה״ש: בנסחאות ישנות של תרגום אנקלוס הוא יקיר, ובחדשות אתיקר, ולפי דעתי כבד הוא זמן עבר, בעדות מלת מאן שאחריו, שהיא זמן עבר, ואם היה כתוב ממאן היה אפשר לומר כי כבד שם התאר [קע״א איתקף].

סביבות היאור, קע״א סחרנות.

136 התפאר עלי שאל לך גבורא והב לי זמן (מא״ד וקע״א) וכן עקר ובכל ספרי הדפוס לך =.

הנני משליח, קע״א מְגָרֵי.

137 תשחת הארץ מפני הערוב אתחבלת [=] כן הוא בכל הנסחאות, וכן עקר, ובפירוש רש״י יש חלוף נסחאות, בדפוס לסבונא, יוני וקוסטנטינא אתחבלת, בדפוסי בומבורג וח״ג = מתחבלת, ובג״ת תחבל; ואפשר שרש״י הגיה מתחבלא, כי כן דרך הבינוני לבוא בתרגום במקום העתיד.

138 ויצא משה מעם פרעה (האמור בערוב) מלות פרעה (יא״ר לסבונא = סביוניטה ואנוירשא), כחבריו האמורים בצפרדע, בברד, בארבה ובחשך, ולא ידעתי מה ראו המדפיסים האחרונים לחלק בין זה לחבריו ולתרגמו מן קדם. [ובקע״א כלם מן קדם חוץ מן הברד והארבה, שבהם מתורגם מלות, אך בפסוק ומלאו בתיך (י׳ ו׳) מתורגם מן קדם.

כי אין כמוני בכל הארץ, בקע״א = אין כאן מלת שליט, ואולם באמת נראה שהיא נכונה לפי דרכו של אנקלוס.

ועד עתה קע״א עד כען.

לא נתך ארצה קע״א לא מטא לארצה.

פרשת בא.

ההלכים קע״א דאזלין.

139 כי רעה נגד פניכם, זה לשון הרמב״ן: הנוסחאות מן התרגום מתחלפות בו, יש שכתוב בהן ארי בישא דאתון סבירין למעבד לקבל אפיכון אסתחרת [וכן הוא בדפוס לסבונא, אלא שכתוב בו אסתחרא באל״ף

בסוף, ויש נסחאות כתוב בהן לאסתחרא והיא גרסת רוב הספרים] ועוד מצאתי בו נוסחא אחרת לית קביל אפיכון לאסתחרא [וכן יא״ר = וסביוניטה ובאלה כתוב אתון סבירין בלא דל״ת] עכ״ל, ומלבד זה מצאתי נוסח אחר בס׳ מא״ד, והוא לקביל אפיכון מסתחרא, ואחרים ישפוטו.

ובספר קע״א איסתחרה.

[מאת פני פ׳ קע״א מן קדם פ׳].

140 אשר אחר הריחים די בבית ריחיא (יא״ר סביוניטה ואנוירשא =) ומסורת עליו דאיק.

141 ובשל מבושל במים ואף לא כד מבשלא מבשל במיא (לסבונא יוני קוסטנטינא ואנוירשא) כי בשל אינו אלא תאר, ואם תתרגמהו בשלא יהיה מקור.

142 בגר ובאזרח הארץ בגיוריא וביציביא דארעא, לשון רבים (יא״ר = לסבונא וסביוניטה), וכן למטה והיה כאזרח הארץ כיציבי ארעא, וכן תורה אחת יהיה לאזרח ולגר הגר בתוככם ליציביא ולגיוריא דיתגיירון ביניכון, וכן בספר ויקרא (י״ו כ״ט), וכן ומן הגר אשר יגור בתוכם, וכן והגר הגר בתוככם לא יאכל דם וגיוריא דיתגיירון ביניכון לא ייכלון דם (לסבונא, סביוניטה ואנוירשא) וכן ויקרא ד׳ א׳, וכן לעני ולגר לעניי ולגיורי, וכן חקה אחת יהיה לכם ולגר ולאזרח הארץ, ועוד אחרים.

143 משכו וקחו לכם צאן ברוב הספרים אתנגידו, והוא תרגום של ויגוע, ובס׳ מא״ד וקע״א = ובדפוסי בומבירג וקוסטנטינא נגידו, והיה ראוי להגיה נְגוּדוּ כדרך כל צווי מהקל. ובעל ס׳ יא״ר מפרש אתנגידו לפי המדרש משכו ידכם מע״ז, או משכו עצמכם ממקומכם, ודוגמתו וימשך האורב (שופטים ד׳) ואתנגיד כמנא, וכל זה רחוק מן הפשט.

154 ויקם פרעה לילה בליליא (לסבונא = סביוניטה ואנוירשא) וכן בתרגום יונתן; וכן בפסוק שאחריו ויקרא למשה ולאהרן לילה בליליא [גם בקע״א].

כי אין בית קע״א ארי לית ביתא תמן דלא הוה ביה מיתא =.

145 וכי יגור אתך גר עמכון (מא״ד קע״א = יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא.

וכל פטר חמור, וכל בוכרא דחמרא (קע״א קומפליט וסביוניטה =), וברוב הספרים הוסיפו מלת פִּתַח להשוותו לתרגום פטר רחם ולא הבינו כי לשון פתח מתיישב יפה כשאחריו מלת רחם וכשאין אחריו רחם לא יתכן לתרגם אלא בוכרא, וכן למטה פטר שור ושה (שמות ל״ד י״ט) ופטר חמור (שם שם כ׳) מתורגמים בוכרא.

פקוד יפקוד, מדכר דכיר (= קע״א) לשון הווה, להרחיק מן האל כל התפעלות ושנוי.

בקצה המדבר דבסטר (קע״א = ש״ח).

פרשת בשלח.

146 לא ימיש עמוד הענן וגו׳ לא עדי (בינוני) עמודא דעננא ביממא ואף לא עמודא וכו׳ (מא״ד מחזור ויטרי קע״א = יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא).
= כי ברח העם אָזֵל, = נפקין בריש גלי.
ויאסור את רכבו, קע״א רתיכוהי.
וילך מאחריהם (י״ד י״ט), קע״א וסביוניטה ואתא.
ויאר את הלילה, קע״א ולישראל נהר ליליא, בלא מלת כל.
אל תוך הים, = לגו.
וינהגהו, ומדברין (קע״א ש״ח. ח״ג); = ומדברין להין.
147 רמה בים רמא בימא (מא״ד קע״א = בומבירג יוני קוסטנטינא וסביוניטה) ובקצת ספרים שַׁדִּי, ולא אדע למה ברחו מלשון העברי אשר הוא לקוח מלשון ארמית; ולמטה במרים גם בדפוס לסבונא רמא בימא.
עזי וזמרת קע״א ותשבחתי.
148 ומבחר שלישיו ושפר (מא״ד לסבונא אנוירשא וג״ת), ומבחר (בומבירג = יוני קוסטנטינא סביוניטה וח״ג), ולא מצאתי הכרע.
יכסיומו קע״א חפן עליהון.
יאכלמו כקש שיצינון (קע״א ש״ח =).
149 מי כמכה נאדר בקדש לית אלא את אדיר בקודשא (מא״ד לסבונא = וסביוניטה), וכן נראה לי עקר; ובאחרונים לית בר מנך אלהא, את אדיר בקודשא, והוא תוספת לשון שלא לצורך. ודע כי בס׳ מא״ד וקע״א כתוב לא אית שתי תיבות, ובלסבונא וסביוניטה לַיִת =, ובאחרונים לֵית.
150 נהלת בעזך, זה לשון ס׳ יא״ר: כתב רש״י ז״ל בשם אנקלוס סוברהי, ובתרגום ספרדי הוא בחלוף נסחאות, וכתב דברהי דוקא עכ״ל; וכן בדפוס סביוניטה דברהי = לעמא דנן.
151 מכון לשבתך פעלת ה׳, ברוב הספרים אתר מתקן לבית שכנתך אתקינתא ה׳, ומלת מתקן נראית מיותרת, בהיות אחריה אתקינתא; ובקע״א ובדפוס לסבונא ואנוירשא אתר בית שכנתך, = ובסביוניטה אתר לבית שכנתך, והוא הנכון.
152 ה׳ ימלוך לעולם ועד, מלת קאים היא טעות בדקדוק, כי היה משפטו קיימא (ובסדר תפלה כ״י על קלף שבידי בסדר ובא לציון כתוב קיימא, ובדפוס לסבונא סביוניטה ואנוירשא, ה׳ מלכותיה לעלם ולעלמי עלמיא, = קאים נכתב ונמחק גם בקע״א יש מחק אחר מלכותיה.
שירו להי׳ נשבח ונודה (קע״א).
בשמעו את תלונותיכם על ה׳ קע״א כד שמיען ית תורעמותכון קדם ה׳ ואח״כ מחקו הנון בשמיען.

153 כי תלינו עלינו מתרעמיתון (= (יא״ר וסביוניטה) והוא במקום מתרעמין אתון (עיין למעלה הגהה 72) ובג״ת וח״ג תתרעמתון, והוא שבוש.

לשבוע קע״א לסיבעא.

154 כי שמע את תלונותיכם ארי שמיען קדמוהי תורעמתכון (= יא״ר קע״א לסבונא וסביוניטה), וברוב הספרים שמיע לשון יחיד, והוא טעות; ודע כי סימן הרבוי במלת תורעמתכון ובכל כיוצא בה הוא קמץ רחב בלמ״ד הפעל, ואם תנקד פתח תהיה לשון יחיד.

155 דק ככפור על הארץ, גרסת רש״י דעדק כגיר, והרמב״ן כתב כי בנסחאות הבדוקות דעדק דגיר, ועניננו עשוי חמרים חמרים, וכן מצאתי בדפוס לסבונא ש״ח קוסטנטינא וסביוניטה =.

וישבתו העם, קע״א = ושבתו.

כצפיחת, קע״א כדאיסקריטוון.

לשתות העם, קע״א למישתי לעמא.

פרשת יתרו

156 אחר שלוחיה בתר דפטרה (מא״ד, יא״ר בגליון, אנוירשא, ג״ת וח״ג) ובשאר ספרים דשלחה, [וכן קע״א=].

157 כי אלהי אבי בעזרי ברוב הספרים ארי אלהיה דאבא הוה בסעדי, וקשה כי דרך אנקלוס להוסיף בכיוצא בזה מלת מימרא, כמו בפסוק באשר ה׳ אתו, וכן ויהי אלהים את הנער, וכן למטה ויהי אלהים עמך; ובס׳ מא״ד מצאתי ארי מימר אלהיה דאבא, ובאנוירשא ארי אלהיה דאבא מימריה הוה בסעדי.

הצילו, קע״א דשיזבינון.

158 כי יהיה להם דבר בא אלי מייתן לותי (מא״ד) ונכון הוא, כי בא חוזר לדבר, לא להם, והדבר לא יבא מאליו, רק הם יביאוהו.

159 ואשא אתכם על כנפי נשרים, רש״י ורוב הספרים ואטילית, יא״ר וסביוניטה ונטלית = וְנַטֵּלִית.

160 ממלכת כהנים בכל הקדמונים וקע״א = מלכין כהנין, וכן בתרגום ירושלמי, ובג״ת וח״ג מַלְכְוָת והוא טעות כי המלה הזאת לשון רבים, ובלשון יחיד מלכות כמו בעברי.

לשנאי, קע״א לא גריס בתרגום לְשַׂנְאַי, כי מלות כד משלמין בניא וכו׳ הוא פירוש לשנאי; ובגליון הוסיפו לשנאי].

161 ואל ידבר עמנו אלהים ולא יתמלל עמנא מן קדם ה׳ רמב״ם ורמב״ן וכל הקדמונים, ובקע״א בג״ת וח״ג ולא ימלל עִמנא ה׳.

את צאנך ואת בקרך, קע״א, = מן ענך ומן תורך, ונכון.

162 כי חרבך הנפת ברוב הספרים דילמא תרים חרבך, ואין מלת דילמא מתישבת כאן יפה; ובס׳ מא״ד וקע״א דלא תרים, ויא״ר וסביוניטה = לא תרים וכן עקר.

פרשת משפטים

163 אל הדלת בו אל המזוזה, ברוב הספרים לות דשא או לות מזוזתא, ובסביוניטה ובג״ת = דלות מזוזתא וכן בתרגום יונתן; ורמב״ן מקיים הנוסח הראשון. ובקע״א היה כתוב או לות, והגיהו דלות.

164 אם רעה בעיני אדוניה אם בִּישַׁת (יא״ר לסבונא וסביוניטה =) והוא פעל עבר לנקבה, והלשון מבורר יותר ממה שהוא בגרסת האחרונים וקע״א אם בישא.

אשר לא יעדה, קע״א דלא קיימה ליה, וכן נכון; = דקימה ליה.

165 ואם שלש אלה בכל הספרים ואם תלת אלין = ובדפוס לסבונא ואם מתלת אלין, כלומר אחת משלש אלה, והוא לפי ההלכה.

מכה איש, קע״א, = לאינש; וכן ומכה אביו ואמו קע״א = לאבוהי ולאמיה.

ומקלל אביו, ודילוט לאבוהי ולאמיה.

יביאהו עד, קע״א סהיד.

166 אם כסף תלוה את עמי את העני עמך לעניא דעמך (מא״ד יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא) וכן עקר, ובאחרונים ית עניא = ואיננו נכון.

167 ובשר בשדה טרפה ובשר תליש מן חיות ברא (מא״ד ואנוירשא, ובפירוש רש״י בדפוס קוסטנטינא כתוב: וכן ת״א ובשר תליש מן חיות ברא (וכן בס׳ יא״ר הובא כלשון זה בפירוש רש״י), וברוב הספרים מן היוא חייא = ואיננו נכון, כי זה יורה על איסור אבר מן החי, לא על טרפת ארי.

168 ולא תענה על ריב ולא תתמנע מלאלפא מה דמתבעי לך על דינא (מא״ד, וכן ברש״י ברוב הספרים, ובלסבונא וקוסטנטינא בפירוש רש״י מה דמתבעי מנך) וברוב הספרים מה דבעינך [=]; וסוף הפסוק בתר סגיאי שלים דינא קשה מאד להולמו, ובס׳ מא״ד אשלים דינא; ולכל הפנים צריך עיון.

169 כי תפגע ברוב הספרים ארי תערע, ובס׳ יא״ר רע״ה וסביוניטה = ארי תפגע; וכיוצא בזה למעלה וכי יזיד איש וארי ירשע, יא״ר וסביוניטה וארי יזיד, ומסורת עליו קרא ותרגום; וכן ה׳ איש מלחמה ה׳ שמו, ה׳ שמו קרא ותרגום (יא״ר וסביוניטה), וכן כי ה׳ קנא שמו, קנא שמו קרא ותרגום, וצ״ע.

וחדלת מעזוב לו רש״י וקע״א מלמשקל ליה, =.

170 ונקי וצדיק אל תהרוג, ברוב הספרים ודיזכי ודנפק דכי, ולא ידעתי מה ענין טהרה לכאן, וברע״ח ודינפק זכאי, וכן בתיב״ע וכן נ״ל עקר; ויש נסחאות ודנפק ידך = ויש ודנפק דך, ויש ודיפוק זך.

171 והמותי את כל העם, ברוב הספרים ואתבר = וגרסת רש״י וחומש קע״א יוני וש״ח וקוסטנטינא ותיב״ע ואשגש, כמו ויהם את מחנה מצרים ושגיש וכן את המהומה ית שגושיא.

ונתתי את כל איביך אליך ערף, בקצת ספרים ואמסר, [=] והוא שבוש, והנכון ואתן, וכן בקע״א.

וגרשתמו, קע״א =, ואיתרכינון, ואיננו נכון.

ויעלו עולות ויזבחו, בקע״א נמחקו הווין בסוף המלות ואסיקו ונכסו.

פרשת תרומה

172 עורות תחשים משכי ססגונא, תמיד בלא דל״ת (מא״ד קע״א = יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וכתב בעל ס׳ יא״ר שהיה זה מפני שאין ססגונא שם החיה עצמה, אלא שם הונח לרבוי הגוונים, ומצאתי לו סמך בערוך שהביא חולי הנקרא ססגוניא, שהעור נהפך לגוונים הרבה; ובאמת אם התחש מין בהמה שהיה לשעתו בימי משה בלבד, לא יתכן שיהיה לו שם פרטי בלשון ארמית; כי לא ראו אותו בני בבל ולא ידעוהו.

זה קע״א תמיד זֵיר בזי״ן; = זִיר.

אל הכפרת יהיו פני הכרובים, קע״א לכפורתא, בלא מלת לקביל.

ונשא בם את השלחן, קע״א ויהון מנטלין.

משלבות אשה אל אחתה, קע״א חדא עם חדא.

173 מעשה רוקם (כ״ו ל״ו) עובד ציור (= מא״ד יא״ר ומתרגמן) וכן ש״ח קע״א = ג״ת וח״ג בשני מקומות אחרים שכתוב מעשה רוקם (כ״ז י״ו, ל״ו ל״ז), אבל כאן (ובשלשה מקומות למטה) הגיהו האחרונים עובד צייר, כי כן הגיה רש״י על פסוק זה, ובדפוס לסבונא כלם ציור חוץ מן הראשון אשר עליו כתב רש״י הגהתו; אמנם גם כי דבריו נכונים לפי הדקדוק, אין לזוז מנוסח ראשון, כי כמהו מצאנו מעשה רוקח עובד בוסמנו, העברי שם האומן, והתרגום שם האומנות, והתימה על רש״י שלא הגיה עובד בסם.

פרשת ואתה תצוה

174 ואת שמות הששה הנותרים על האבן השנית תגלוף על אבנא תנייתא (יא״ר וסביוניטה =) והיא תוספת נכונה מאד. ואיננה בקע״א.

175 ולא יזח החשן דלא יתפרק (יא״ר וסביוניטה =) והוא נכון מאד לפשט הכתוב. וקע״א ולא יתפרק.

176 והיה פי ראשו בתוכו ויהי פום רישיה (מא״ד קע״א ואנוירשא, וכן בתיב״ע; וברוב הספרים ויהי פומיה [=] ואין שום טעם להשמיט מלת ראשו.

177 לא יקרע דלא יתבזע (יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא =) וכן פירש רש״י כדי שלא יקרע, ברוב הספרים ובקע״א לא יתבזע והראשון עקר.

[וכפר אהרן על קרנותיו, קע״א קרנוהי, כמו בכל שאר קרנותיו.

פרשת כי תשא.

178 שמן משחת קודש יהיה זה לי יהי דין קדמי (קע״א = יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא) וברוב הספרים יהי דין לי, ועיין הגהה 55.

179 ממלח טהור קדש מערב דכי לקודשא (יא״ר לסבונא סביוניטה = ואנוירשא), וברוב הספרים השמיטו הלמ״ד, בעבור שלא מצאוה בעברי.

180 ואמלא אותו רוח אלהים רוחא מן קדם ה׳ (לסבונא סביוניטה ואנוירשא) = רוח מן קדם ה׳ וברוב הספרים רוח נבואה, ולפי הפשט הראשון עקר. וכן בויקהל וימלא אותו רוח אלהים רוחא מן קדם ה׳ (לסבונא סביוניטה ואנוירשא).

181 ויגישו שלמים וקריבו ניכסן, הסמ״ך בקמץ, לשון נקבה (יא״ר וסביוניטה) מלשון נכסת קודשיא, וברוב הספרים נכסין = ואינו אלא טעות.

182 והנחם על הרעה לעמך דהשיבתא, אשר דבר לעשות לעמו דמליל (סביוניטה ג״ת וח״ג), ובקצת ספרים [וכן בקע״א] דחשיבתא, דחשיב ובקצתם דמלילתא = דמליל; ונוסח ראשון נראה לי עקר.
ומלת והנחם בקע״א ותתוב ובגליון = ואתיב.
והמכתב מכתב קע״א ומכתבא מכתב דה׳.

183 כי ברע הוא ארי ביש הוא (= יא״ר וסביוניטה) וכן נכון להקל ההבנה כדרך אנקלוס, וברוב הספרים הוסיפו בי״ת להשוותו אל העברי.

184 מלאו ידכם היום לה׳ קריבו קרבנכון יומא דין (מא״ד ואנירשא) וכן בתיב״ע, וכן דרך אנקלוס בכל מקום לתרגם מלוי יד בלשון הקרבת קרבן; וברוב הספרים קריבו ידכון קרבנא, והוא לשון שאין לו הבנה ובדפוס סביוניטה = קריבא (לשון עבר לנקבות רבות) ידיכון (ביו״ד הרבוי) יומא דין קרבנא, הכוונה ידיכם הקריבו היום קרבן לה׳; ואני אומר שאם היה כוונת אנקלוס לתרגם מלת ידכם לשון יד ממש, לא היה מזכיר מלת קרבן, כי איננה בכח לשון מלוי, רק בכח מליצת מלוי יד, והיה לו לומר לפי זה אשלימא ידיכון יומא דין בתר דחלתא דה׳, כדרך שתרגם כי מלאו אחרי ה׳; ואחר שהזכיר מלת קרבן, לא יתכן לו שיזכיר לשון יד. אולי אכפרה קע״א מה אם יתכפר.
אם תשא חטאתם קע״א שבקת = ובגליון תשבוק.
לזרעך קע״א = לבנך ונכון.
כי לא אעלה בקרבך, ארי לא איסלק שכינתי **בינך** אך מלת איסלק היא על המחק.

185 והיה כל מבקש ה׳ יצא וגו׳ וְהָוֵי וכו׳ נָפֵק וכו׳ [קע״א = לסבונא וסביוניטה), וכן והיה כצאת משה והוי כד נפיק [=] וכן והיה כבא משה והוי כד עליל [=] ודבר ה׳ אל משה וממליל [=] וכן ושב אל המחנה וְתָאֵיב [=] (מא״ד לסבונא סביוניטה ואנוירשא) [ובקע״א **ותייב** ואח״כ מחקו היודי״ן] כל אלה בן משפטם בזמן בינוני; כחבריהם קיימין כל עמא ומתעתדין ומסתכלין; וברוב הספרים יש כאן בלבול זמנים, והוא שבוש גמור.

186 ונפלינו אגי ועמך מְשַׁנַּן מכל עממיא מא״ד וקע״א ובדפוס אנוירשא מְשַׁנַּיִן, וכן עקר; ובספרים משני מכל עמא = והוא טעות.

187 וקראתי בשם ה׳ לפניך ואקרי בשמא דה׳ (מא״ד קע״א = לסבונא וסביוניטה) וברוב הספרים בשמא דה׳; וכן למטה ויקרא בשם ה׳ בס׳ יא״ר וקרא בשמא ה׳ ורש״י וכל הספרים בשמא דה׳, ובס׳ מא״ד וצלי בשמא דה׳; אשר מצאתי הגדתי ולא לאיש כמוני להכריע.

לא ינקה, קע״א ודלא (במקום ולדלא) תייבין.

לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו, קע״א לעויינא ולחובנא ותהסיננא.

188 וכל מקנך תזכר, בספרינו דכרין תקדיש [=] כתרגום הזכרים לה׳; וס׳ יא״ר ודפוסי לסבונא רע״ח סביוניטה ואנוירשא תקדיש דכרין, וכן בתיב״ע תקדיש מנהון דכריא.

כי קרן קע״א שְׁנָא יקרא דאפוהי ובפעם השנית שנא זיו יקרא דאפוהי, וכן בשלישית ארי שנא זיו יקרא דאפי משה.

ויראו בני ישראל את פני משה קע״א ית סְבַר אפי משה.

פרשת ויקהל.

189 ויקהל ואכניש (רש״י ואחריו מא״ד לסבונא ואנוירשא), וברוב הספרים וכנש [= וכן בקע״א ואח״כ הגיהו ואכנש] והפך מזה ויקהל עליהם קרח ברוב הספרים ואכניש, יא״ר לסבונא ורע״ח קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא וכנש. והנכון בעיני לתרגם בכל מקום וכנש, כי כן מצאנו הקהל את העם כנוש ית עמא, וכן כל לשון הקהלה בתרגום בבנין הקל.

שבת שבתון, קע״א שַׁבַּת שְׁבָתָא = שַׁבָּא שְׁבָתָא].

190 ויבאו האנשים על הנשים עם נשיא (יא״ר לסבונא יוני קוסטנטינא ואנוירשא) וכן נכון. [ובקע״א = על ובגליון עם ס״א].

וימלא אותו קע״א יתיה.

והם הביאו אליו עוד קע״א לוותיה.

מקבילות הלולאות אחת אל אחת קע״א = עם חדא. וכן משולבות אחת אל אחת חדא עם חדא.

191 ויהי הכרובים פורשי כנפים פריסן גדפיהון (קע״א אנוירשא) לשון נקבה, כמו למעלה בסדר תרומה, כי לא יחפוץ אונקלוס לומר שהכרובים עצמם פורשים כנפיהם, מאחר שאין בהם רוח חיים, אבל יאמר שכנפיהם פרושות.

ומלקחיה, וציבתהא (= קע״א).

כ״ו וחפא יתיה דדהב, וכן ל״ח ב׳ ו׳ וחפא יתיה דנחשא.

פרשת פקודי.

192 מפותחות פתוחי הותם (ל״ט ו׳) ברוב הספרים גליפן כתב מפרש, והשמיטו מלות כגלוף דעזקא הנמצאות בחבריו שבסדר ואתה תצוה,

וג׳א ידעתי טעם להשמטה זו; ובקע״א ובדפוס אנוירשא כתב מפרש כגלוף דעזקא.

ביתה (ל״ט י״ט) קע״א מלגיו.

193 ויכתבו עליו מכתב פתוחי חותם (ל״ט ל׳) ברע״ח ש״ח ג״ת וח״ג וכתבו עלוהי כגלף דעזקא כתב מפרש, ובצוואה (למעלה כ״ח ל״ו) השמיטו כגלוף דעזקא ובס׳ יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא = הושמטו מלות כגלוף דעזקא גם בזה גם למעלה. וזה לשון ספר יא״ר: „בציץ „אין בו כגלף דעזקא לא בצוואה ולא בעשייה, והטעם כי פתוח הציץ „אינו עשוי כפתוח חותם הטבעת, כי בחותם הטבעת חורתים וחוקקים „ממש צורת האותיות והן שוקעות שם, וכשמניחין אותם על שעוה „או על דבר רך, האותיות בולטות בשעוה, ובציץ לא היה כן כדתניא „התם במסכת גטין פרק המביא תניינא (דף כ׳) ציץ לא היה כתבו „שוקע אלא בולט כדינרי זהב וכו׳, ופירש מְפָרַשׁ כמו חרות על הלוחות „דמתרגמינן מפרש על לוחיא״ עכ״ל, ונכונים דבריו, וצריך למחוק מן הספרים מלות כגלוף דעזקא כאן בעשייה כמו שהושמטו בצוואה, ובקע״א וכתבו עלוהי מכתב כתב מפרש כגלוף דעזקא.

על ירך המשכן (מ׳ כ״ב) קע״א = על שידא בשי״ן כחברו שבפסוק כ״ד

פרשת ויקרא.

מן הבקר מן תורי (קע״א ח״ג =).

על ירך שידא (קע״א ש״ח =).

194 אל מקום הדשן לאתר דמושדין קיטמא (לסבונא ואנוירשא =) כלומר למקום ששופכין הדשן, ואע״פ שאין זה המקום הנקרא שפך הדשן, כי הוא היה מחוץ למחנה, הוא דבר הלמד מענינו, כי כאן כתוב אצל המזבח, ולא הוצרך המתרגם ע״ה להבדיל בלשונו בין זה לזה. וגרסה זו בעיני מתוקנת, ישרה ואמתית בלא פקפוק, וכמדומה אני כי כל אנשי לב יודו ויסכימו כי גרסת הספרים דמוקדין, אשר בדין נתקשה בה החכם המפורסם ר׳ יהודה ייטלס, משובשת בלא ספק. והשבח והתהלה אל החכם הנזכר, אשר העיר השאלה על תרגום הפסוק הזה, והיה סבה לעורר אותי על חקירת נסחאות התרגום, ולחבר המאמר הזה, אשר עם היותו רחוק מן השלמות, לנחיצת חבורו, לא ימצאוהו נעדר התועלת המשכילים בעם שוחרי התושיה והאמת.

195 ואם מנחת מרחשת מנחתא דְרַדְתָּא = מנחתא רדתא קע״א, רידתא (מא״ד לסבונא יוני סביוניטה אנוירשא ומתרגמן. אלא שבקצתם השמיטו דל״ת השמוש), וכן וכל נעשה במרחשת בְּרִידְתָּא (מא״ד לסבונא יוני ש״ח קוסטנטינא סביוניטה אנוירשא ומתרגמן); ובג״ת וח״ג **דדרתא בדרתא** והוא שבוש, כי כן תרגום הצר.

סלת בשמן, קע״א דפילא במשח.

196 והקריבה אל הכהן והגישה אל המזבח לות כהנא וכו׳ למדבחא (מא״ד לסבונא רע״ח ואנוירשא), ובקצת ספרים לות בשניהם, ובקצתם וכן קע״א = אין לות באחד מהם, ונוסח ראשון עקר, כי כן בכל מקום אל הכהן לות כהנא, אל המזבח למדבחא. ובדפוסי בומבירג והביא אותם אל הכהן (למטה ה׳ ח׳) לכהנא, ואינו אלא טעות.

והרים הכהן קע״א וירים (לא ויפריש).

197 לעמת העצה לקביל שזרתא, (ערוך ומתרגמן קע״א ורוב הספרים), שדרתא (= מא״ד יא״ר ג״ת וח״ג).

אם הכהן המשיח, קע״א בגליון מרבא.

198 ישפוך אל יסוד המזבח (בכל מקום שבא כלשון הזה) ברוב הספרים. יישוד, ובס׳ מא״ד יא״ר רע״ח וסביוניטה = ישפוך קרא ותרגום.

והביא את אשמו קע״א ית אשמיה, וכן בפסוק שאחריו.

די שה קע״א מִפַּת.

199 או עשק את עמיתו ברוב הספרים וכן קע״א = עשק קרא ותרגום ובג״ת וח״ג או אנס, ואחריו או עושקא דעשק, והוא שבוש.

וחמישיתיו קע״א חומשוהי.

לאשר הוא לו, קע״א לדי דהוא דיליה.

בערכך לאשם (ב׳ פעמים) בפורסן (קע״א).

פרשת צו.

ביום המשח אותו (ו׳ י״ג) קע״א דְּרַבִּי ונ״ל טעות כי צ״ר לשון עתיד, דִּירַבֵּי או דִּירַבּוֹן = כלומר דִּי יְרַבֵּי או דִי יְרַבּוֹן. והמגיה הומש תקצ״א הדפיס דְּרַבִּי, ע״שה אותו כמו ביום משחו, ואינו כן, כי שם המלה בכנוי יחיד הוזר אל האל].

מרבכת (ו׳ י״ד) רְבִיכָא (ז׳ י״ב) רַבִּיכָן קע״א בכה.

200 ביום משחו אותם (ז׳ ל״ו) ברוב הספרים ביומא דירבון = לשון עתיד, ובדפוס לסבונא ביומא דרביו (לשון עבר) ונוסח זה מתוקן יותר מן הראשון, ועדיין נראה שהיה ראוי להגיה דְּרַבִּי לשון יחיד (וכן מצאתי בתיב״ע) כי אל יחיד הוא אשר גידל אותם; וכן בפסוק שלפניו ביום הקריב אותם לכהן לה׳ דיקרבון יתהון, נראה שצריך לומר דקריב יתהון: ואנשים חכמים המה ישפוטו. [וכן מצאתי אח״כ בקע״א].

201 כי שבעת ימים ימלא את ידכם יתקרב קרבנכון (יא״ר וסביוניטה= בלא ית (עיין למעלה הגהה נ״ג וצ״ד), ובדפוס לסבונא וג״ת וח״ג וקע״א יקריב ית, רצו להשוותו אל העברי, והשיבו הלשון סתום, כי לא פורש מי הוא המקריב.

פרשת שמיני.

ה׳ נראה אליכם, קע״א איתגלי.

החזות קע״א חדייתא.

202 וידבר ה׳ אל אהרן (י׳ ח׳) עם אהרן (מא״ד קע״א = לסבונא ואנוירשא) כמו וידבר ה׳ אל משה שתרגומו תמיד עם משה, וכן למטה וידבר

ה׳ אל משה ואל אהרן (י״א א׳) עם משה ועם אהרן, = וכן בשאר מקומות שנמצא דבור לאהרן תרגומם עם (קע״א לסבונא ואנוירשא); ובכל הספרים האחרונים הגיהו לאהרן לרמוז שהיה הדבור למשה שיאמר לאהרן כמררשם.

הן לא הובא קע״א מיתעל.

203 ופרסה איננו מפרים (דגמל), ופרסה לא יפרים (דשפן) תרגום שניהם ופרסתיה לא סדיקא, ופרסה לא הפריסה (דארנבת) ופרסתה לא סדיקא (יא״ר וסביוניטה =) וכן נכון ולא לתוהי מסדיק, כי בירה הוא אנקלוס מליחם פעולה למי שאינה שלו, אע״פ שכן יאמר בעברי. הלא תראה מזריע זרע שתרגם דבר זרעיה מזדרע, וכן כאן כל מפרסת פרסה כל דסדיקא פרסתא, ולא אמר כל מסדקא. אמנם בעקר המכוון במליצת מפרסת פרסה ושוסעת שסע עיין בנתה״ש, ותראה כי אין תרגום אנקלוס מכוון עם פשט משמעות המקרא והוא מקום הצריך עיון. קע״א בגמל ליתוהי סדיק, בשפן לא סדיק, בארנבת לא סדיקא.

שפן קע״א טבזא.

ואת הפרס, קע״א ועד בדל״ת =.

204 ואת הנץ בדפוסי בומבירג וית נצא, ובל שאר הספרים ונצא = וכן עקר, כי כן רוב העופות האלה בתרגום בלא יָת, נשרא ועד ועזיא וכו׳, ולפי זה מה שכתוב בספרים ית כל עורבא לזניה וית בת נעמיתא, אינו אלא טעות, וצריך למחוק מלת יָת, = ועוזיא.

205 ואת הכוס וקדיא בדל״ת, כן הוא בערוך ובמתורגמן ובכל הספרים. ואת התנשמת ובותא = וּבְוֹתָא, בבי״ת (קע״א לסבונא סביוניטה אנוירשא ומתרגמן) ובקצת ספרים הדפיסו כאן בכ״ף, ובמשנה תורה בבי״ת.

207 ואת הסלעם, בג״ת וח״ג דשונא בדל״ת; והוא טעות, ובערוך ובכל שאר הספרים רשונא ברי״ש =.

208 והלטאה, ברוב הספרים וחלטתא (או והולטיתא וכן קע״א) בחי״ת, וגרסת יא״ר מתרגמן וג״ת והלטתא בה״א = וברוך היודע!

ל״ג ישמא, קע״א יהי מסאב. ל״ג יטמא, = יסתאב, אך נראה שהוא על המחק, ובתחלה היה כתיב יהי מסאב.

מרבה רגלים, קע״א בית סגיאות רגלין.

209 לא תאכלום כי שקץ הם, גרסת יא״ר וסביוניטה = לא תיכלונונן בשלש נוני״ן, אחת לצורך העתיד, ואחת לכנוי הנסתרים, ואחת מפני מנהג לשון ארמית להוסיף נו״ן בכנוים, כמו ישיזבנכון, וידחלנני; וכן מחוץ למחנה תשלחום תשלחונונון, וכן שמיו יערפו טל ישמשונונון בטלא (יא״ר וסביוניטה); ודוגמתו מצאנו אשלח לרבים ציידים וצדום (ירמיה ט״ז ט״ז) תרגם יונתן ויצודונונון, וכן ואכלו וכבשו אבני קלע (זכריה ט׳ ט״ו) ויקטלונונון. וברוב הספרים תיכלונון, תשלחונון, השמיטו נו״ן אחת, ולפחות צריך שיהיה במקומה דגש, וכן הוא בדפוס לסבונא;

ובפסוק אף שמיו יערפו טל בג״ת וה״ג ישמשון בנו״ן אחת, השמיטו הכנוי מפני שלא מצאוהו בעברי, וטעו, כי דרך אנקלוס לבאר קצור העברי, וכאן פירש ואמר אף השמים אשר עליהם ישמשו אותם בטל.

פרשת תזריע

והנה כהה (ו׳ ונ״ו) קע״א עמא.

210 ואם תחתיה תעמוד הבהרת, ואם **באתרה** (קע״א = יא״ר וסביוניטה), וזה לשון ס׳ יא״ר: ואם באתרה לשון יחיד, פי׳ במקומה, אבל באתרהא יהיה ל׳ רבים פי׳ במקומותיה; אבל ומראה עמוק ומחזהא, לשון רבים, וכן ומראהו, וכן לשון רז״ל מראיו שוקעים עכ״ל, ונפלאתי עליו איך לא העיר במה שבכל הספרים ומחזהא עמיק, ומחזהא מכיך, התאר לשון יחיד, והיה ראוי להגיה עמיקן מכיכן, כלשון רז״ל שהביא, מראיו שוקעים.

211 וטמא טמא יקרא ולא תסתאבון לא תסתאבון יקרי (קע״א לסבונא ואנוירשא) השני בלא ו״ו, כי הטמא הולך וקורא לא תסתאבון! לא תסתאבון! והו״ו הראשונה חוזרת אל הפעל, ויקרא טמא טמא, לא שיקרא וטמא טמא. = וְלָא תִסְתָּאֲבוּ וְלָא תִסְתָּאֲבוּ.

212 צרעת ממארת, בכל הספרים מחסרא, והרמב״ן גורס מחזרא, לשון חיזרי שענינו קוצים, ויהיה ממארת מענין סלון ממאיר, ואיננו רחוק.

פרשת מצרע

והובא, קע״א וְיִתֵּיתֵי.
השחוטה, קע״א דינכיסא, = דנכיסא.
ולוג אחד שמן, קע״א משחא (על דרך סולתא).
ואל יבא בכל עת, קע״א ולא יעול, ואח״כ הגיהו ולא יהא עליל.
עת, קע״א דִיזַמַּן, ונ״ל ראוי לקרוא דִי זְמַן, = דִזְמַן.

פרשת אחרי מות

213 ונשא השעיר עליו את כל עונותם חוביהון (קע״א יא״ר וסביוניטה), וברוב הספרים עויתהון = כמו בפסוק והתודה עליו את כל עונות, אולי בחר אנקלוס במלת חוביהון לכלול גם העונות גם הפשעים גם החטאות, כי אחר שאמר שיתודה על שלשה מינים הללו, היה הלשון תמוה אם יאמר שהשעיר ישא עליו אחד מן השלשה בלבד.

214 יוציא אל מחוץ למחנה (ט״ז כ״ז) יתפקון (מא״ד קע״א=יא״ר לסבונא רע״ה סביוניטה ואנוירשא), כי לא היה כהן גדול עצמו מוציא אותם. ומזרעך לא תתן להעביר למולך, ומזרעך (מא״ד קע״א = יא״ר לסבונא רע״ה סביוניטה ואנוירשא) דוגמת אשר יתן מזרעו למולך, כי מזרעו

נתן למולך, שתרגומם מזרעיה, לכלול הזכרים והנקבות: והאחרונים הגיהו ומבנך, והוא טעות.
שבת שבתון קע״א שְׁבַת שַׁבָּתָא הראוי לדעתי שַׁבַּת שַׁבָּתָא.
מקרב עמו, קע״א = מִגּוֹ עַמֵּיה.
והביאום, קע״א וייתונון.
וְזָבְחוּ קע״א וידבחון.
אשר יעשה אותם, קע״א דאִם יעביד, = דאם יעביד ייחי.
לצרור, קע״א לאעקא, בלא מלת לָהּ.

216 הגוים אשר אני משלח מפניכם די אנא מַגְלֵי (קע״א = לסבונא ואנוירשא) לשון גלות, ובספרים מְגַלֵּי והוא טעות.

217 ונכרתו הנפשות העושות וישתציין נפשתא דיעבדן (יא״ר לסבונא = סביוניטה ואנוירשא) אבל וישתצון דיעבדון הוא לשון זכר, ונפש לשון נקבה. קע״א וישתיציין נפשתא דעבדן.

פרשת קדושים.

אל תפנו אל האלילים, קע״א לא תפנון.
בקורת תהיה, קע״א תהי׳ בלא מלת בה.

218 אל תפנו אל האובות ואל הידעונים, כתב המתרגמן: אנקלוס תרגם זכורו וירושלמי דכורו עכ״ל, ובתרגום יונתן (אשר הוא עצמו תרגום ירושלמי) מצאתי זכורו בזי״ן, וכן ברוב הנסחאות באנקלוס (לבד בס׳ מא״ד = וג״ת וח״ג דכורו בדל״ת) ובעל ס׳ יא״ר מתמיה על זה, כי שרש זכר עברי הוא, ובארמית אינו אלא דכר והשנית כי בפרק ד׳ מיתות שנינו בברייתא שהמעלה בזכורו הוא בעל אוב, לא בעל ידעוני, ואנקלוס תרגם ידעוני זכורו, וצ״ע. בסוף הפרשה = זכורו.

219 ואיש אשר ישכב את אשה דוה ית אתתא טומאה = אִתְּתָא טומאה (מא״ד יא״ר לסבונא וסביוניטה), והאחרונים הגיהו מסאבה, ולא עשו יפה, כי יש מסאבא שאין בעילתה אסורה, כגון שנטמאה למת או בשרץ, אבל טומאה אצל האשה הוא לשון הדיוט הרומז על נדת דוותה. ובקע״א דַוְיָא.

פרשת אמור.

220 לא יקרב להקריב לחם אלהיו קרבן אלהיה (מא״ד לסבונא יוני ש״ח וקוסטנטינא), ובקצת הספרים הוסיפו קדם = וכן מצאתי בגליון ס׳ מא״ד, ואין צורך, כי כן למטה את לחם אלהיו לא יגש להקריב ית קרבן אלהיה.

621 או תבלול בעינו, ברוב הכפרים בעיניה, וגרסת יא״ר קע״א = סביוניטה ג״ת וח״ג בעינוהי, וכן בתרגום יונתן וירושלמי, ואני לא אכריע; = חִלְּזִי.

222 ושבה אל בית אביה כנעוריה כרביותה (= יא״ר וסביוניטה) וכן נכון, וברוב הספרים כרביותהא.
תְחת אמו, קע״א תחות.

233 . ושור או שה אותו ואת בנו, בכל הספרים ותירתא או שיתא = ובעל ס׳ יא״ר מתמיה על זה כי שה ושיתא, איננו מלשון ארמית, ואמר שאולי הגירסה היא ותורתא או רחילא, כמו שהובא בירושלמי אלין דמתרגמין עמי בני ישראל כמה דאנא רחמן בשמיא כן תהוון רחמין בארעא תורתא או רחילא יתה וית בנה וכו׳, הרי שהגרסה הקדומה רחילא.
שבת שבתון (כ״ג ג׳) קע״א שְבַת שְבָתָא = שַבָּא.

224 כי בסכות הושבתי בדפוסי לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה = במטלת עֲנָנֵי כלומר בסכת ענן שלי, הוא ענן הכבוד, וברוב הספרים עננין. קע״א במטללות עננין.

225 שני עשרונים יהיה החלה האחת תְּהֵי הֲוָיָא גריסתא חדא (יא״ר = וסביוניטה) וצ״ע.

226 שש המערכת שית בסידרא (לסבונא ואנוירשא), וכן עקר לברור הענין, לא שית סידרא.

227 וסמכו כל השומעים כל דשמעו (קע״א סביוניטה וג״ת) וכן בתיב״ע, והוא נכון, ולא כגרסת רוב הספרים כל דשמעין, כי השמיעה לשעבר = דשמעון.

פרשת בהר סיני.

שבת לה׳ קע״א וח״ג דתשמיט =.
ספיח קצירך קע״א כָּתֵי = כְּתֵי חצדך.

228 וכי תמכרו ממכר לעמיתך וארי תְזַבִּין (= יא״ר ולסבונא) מבנין הכבד, לשון מכירה, אלא שהוא לשון יחיד להשוותו לעמיתך שאחריו; וברוב הספרים תִזבְנוּן והוא שבוש כי הוא לשון קנייה.
בשנה הששית = קע״א שתיתיתא.

229 ועשת את התבואה ותעביד, כן הוא ברוב הספרים, וכן צריך להיות; ובס׳ מא״ד ובג״ת ותכנוש, ואינו אלא טעות שערבבו ועשת את התבואה עם ואספת את תבואתה שלמעלה הימנו.
ובתי החצרים קע״א פַּצְחַיָן.

230 והחזקת בו גר ותושב וחי עמך יְדוּר וְיִתּוֹתַב = יְדוּר וְתוֹתַב וייחי עמך (הרמב״ן יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וכן בתרגום יונתן ידור ויתותב ויתפרנס עמך. וכבר ימים רבים הייתי מצטער על טעמי הכתוב הזה, שלא שת אחד מהמפרשים לבו אליהם, והם לכאורה זרים מאד כי בא האתנח תחת ומטה ידו עמך, והיה ראוי שיבא תחת והחזקת בו, אם היה כפירוש המפרשים שהמקרא הזה כולל שני צווים, אחד וכי ימוך אחיך והחזקת בו, והשני על הגר, גר ותושב וחי עמך;

והזרות השנית כי באו מלות גר ותושב בדרגא תביר, והיה משפטן במונח וזקף קטן אם היה גר ותושב נושא המאמר, ומלות וחי עמך הנשוא. ועתה כראותי הנוסחא הזאת בתרגום, נתחוורו הדברים לפני, וראיתי כי דעת אנקלוס לפי הנוסח הקדום (אשר הגיהו אותו האחרונים כמגהגם, למען השוותו אל העברי) היא עצמה דעת בעל הטעמים, שאין הכתוב היה כולל אלא צווי אחד, וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך הוא התנאי אשר יפול בו הצווי, והחזקת בו גר ותושב וחי עמך הוא הצווי, על כן בא האתנח בעמך, ומלות גר ותושב ענינן יהיה גר ויהיה תושב (כידוע בלה״ק שהשמטת פעל היה רגילה מאד) כלומר יגור וישב, על כן באו בדרגא תביר, בהפסקה פחותה ממלת וחי, כי עמך שבסוף הפסוק מוסב על שלשתן, יגור עמך, ישב עמך, ויחיה עמך, ולפי דעתי זה לבדו עומק משמעות הכתוב הזה, ותמיהות הרבה יש לפירוש המפרשים, כי מה ענין התושב לכאן, ואחריו הוא אומר אל תקח מאתו? ודוק, כי לא אוכל להאריך.

וכי תשיג יד גר ותושב קע״א ערל תותב.

231 כשכיר שנה בשנה כאגיר שְׁנָה בִשְׁנָה (= מא״ד לסבונא סביוניטה ואנוירשא, אלא שבקצתם ובקע״א הוא באל״ף), וברוב הספרים שתא בשתא אבל שתא יש בכהה ה״א הידיעה.

ומקדשי תיראו, קע״א ובית.

פרשת בחקותי.

232 ורדפו מכם חמשה מאה חמשה למאה (מא״ד קע״א = לסבונא סביוניטה ואנוירשא), ונכון הוא לבירור הענין, כחברו רבבה ירדופו שתרגומו בכל הספרים לרבותא בלמ״ד.

ונתתי משכני, קע״א מקדשי (על המחק).

233 חרב נוקמת נקם ברית פורענותא על דעברתון על אורייתא (יא״ר = וסביוניטה) בלא מלת פתגמי, ונכון הוא, כי הכוונה על הפרת הברית ובטול התורה בכלל, לא על בטול קצת המצות בפרט.

234 ושממו עליה אויבכם ויצדון = וְיִצְּדֹון וברוב הספרים הצד״י בפתח, והוא שבוש, כי תהיה המלה פעל יוצא, ובלסבונא ואנוירשא הצד״י בשוא, והוא מבנין הקל.

ונסו מנוסת חרב, קע״א ויערקון למערוק כיד מן קדם = ויערקון מעירוק כְּדָמִן דקטלין.

235 ולא תהיה לכם תקומה, תקומה קרא ותרגום (מא״ד יא״ר לסבונא קע״א = רע״ח סביוניטה ואנוירשא), וכן נכון, ובספרים האחרונים סיעדא, ואיננו תרגום של תקומה.

בארצות אויביכם, קע״א אויביהם ובתרגום דסנאיהון = אויביהם ובתרגום דסנאיכון.

236 במעלם אשר מעלו בי דשקרו במימרי (מא״ד קע״א לסבונא ואנוירשא) ודוגמתו על אשר מעלתם בי, בכל הספרים דשקרתון במימרי.

237 זרע חומר שעורים בית זרע כור שערין, כן הוא ברוב הספרים, ודוגמתו לא מקום זרע לא אתר כשר לבית זרע; ובג״ת וח״ג = בר זרע, והוא טעות.

יהיה השקל, קע״א הויא סלעא.

פרשת במדבר.

ויקח משה ואהרן, ודבר (קע״א וג״ת =) לא ונסיב.

238 איש על דגלו באותות בְּאָתִין (מא״ד ויא״ר), ובקצת ספרים וקע״א באתיין, ובקצתם באתוון = והראשון עקר לפי הנמצא בדניאל, והשני הוא תרגום של שבע שנים באות.

והחונים עליו קע״א ודישרון.

ראשונה יסעו, קע״א יטלון.

ושניים יסעו, קע״א ותיניינין נטלין.

כן יסעו, קע״א כן יטלון.

ושלישים יסעו, קע״א ותליתאין יטלון.

לאחרונה יסעו, קע״א יטלון.

239 בתוך המחנות בגו מַשְׁרְיָתָא (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא =) אבל ביו״ד נחה הוא לשון יחיד; וכן למטה כל פקודי המחנות, וכן בפ׳ בהעלותך מאסף לכל המחנות, וכן החקים והתורות אורייתא ביו״ד קמץ.

240 איש למשפחותיו על בית אבותיו גבר לזרעיתיה (יא״ר לסבונא יוני קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) וברוב האחרונים לזרעיתהון, ואינו אלא טעות. ובקע״א לזרעייתיה; = לזַרְעֲיָתֵיהּ, וכן נכון.

המשוחים אשר מלא ידם קע״א דרביאו דיקריבו.

על ירך המשכן קע״א שידא = שְׁדָא.

והמזבחות קע״א ומדבחתא.

פקדת קע״א די תחות.

פרשת נשא.

נשא את ראש בני קהת קע״א קַבֵּל.

ודשנו קע״א ויסופון.

241 לעבוד ולמשא למפלח ולמטל (= יא״ר לסבונא וסביוניטה) שתי המלות במקור, וכן עקר, אע״פ שאין כן בעברי.

242 על פי אהרן ובניו תהיה כל עבודת, = יהי כל פלחן; ובלסבונא ג״ת וח״ג תהי, ואינו אלא טעות.

243 כל צרוע וכל זב וכל טמא לנפש, גרסת רש״י ואחריו ש״ח ג״ת וח״ג וכל דמסאב לטמי נפשא דאנשא, אבל בס׳ מא״ד יא״ר לסבונא יוני

= קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא אין בהם מלת דאנשא, ונראה שהמעתיקים הוסיפוה בעבור שמצאוה בפ׳ בהעלותך, ששם כתוב לנפש אדם. עוד תדע כי רש״י מפרש מלת לטמי לשון עצמות, ועם כל זה בקצת דפוסים קדומים ובקע״א כתב לטמא באל״ף, מלבד כי דעתו ז״ל רחוקה ודחוקה מאד בזה, כי לא מצאנו לאנקלוס שיתרגם עצם בלשון טימי, אלא גרמא בכל מקום, מלבד כי למה לו לאנקלוס ליחד העצמות מכל שאר חלקי הגוף? והנכון שאין המלה זזה מענין טומאה, והשתמש בה אנקלוס (אע״פ שאינה לשון ארמית) להיותה מלה שגורה ומובנת להמון, אולי היתה מליצת טמא נפשא מובנת לעם בענין טומאת מת. = לְטְמֵי.

244 ואיש את קדשיו לו יהיו מעשר קודשוהי (מא״ד קע״א = יא״ר לסבונא יוני סביוניטה ואנוירשא) ובשאר ספרים מעשר קודשיה, והראשון עקר, מלת יהון שהיא לשון רבים ועדיין אין הלשון מתוקן; ובס׳ מא״ד דיליה יהי, וכל זה איננו שוה לי, ואולי טוב היה לומר מעשרי קודשיה.

והיא נטמאה, קע״א והיא אסתאבת, וכן למטה.

245 וקנא את אשתו, הראשון ויקני לשון עתיד, ושני וקני לשון עבר (= יא״ר לסבונא יוני קוסטנטינא וסביוניטה), כי הראשון חוזר על ויעיבר, והשני על או עבר.

246 ובאו בה המים המאררים למרים (שתי פעמים) לְלְוָט (יא״ר קע״א = לסבונא יוני קוסטנטינא וסביוניטה), וכן עקר.

גדל פרע, קע״א יְרַבֵּי =.

חטא על הנפש, קע״א על נפשא.

אמור להם, קע״א כד תימרון.

247 יברכך יאר ישא, שלשת הפסוקים האלה אין בהם תרגום (מא״ד = וסביוניטה), וכן נכון לפי ההלכה, ברכת כהנים נקרא ולא מיתרגם. גם בעל ס׳ יא״ר אע״פ שהאריך לדבר על תרגום של אמור להם, לא כתב לא רבֹ ולא חצי דבר על תרגום ברכת כהנים, נראה משתיקתו שלא היה גורס בה תרגום.

248 ויהי המקריב ביום הראשון והוה דקריב (= יא״ר וסביוניטה) לשון עבר, כמו המוציא דאפיק משמע; וברוב הספרים והוה דמקריב, והוא טעות.

מְדַבֵּר אליו, די ממליל עמיה.

וידבר אליו, וממליל עמיה, קע״א, ואח״כ הוסיפו ת׳ מלמעלה.

פרשת בהעלותך

249 עמדו ואשמעה מה יצוה ה׳ לכם מא דיתפקד (מא״ד לסבונא יוני קוסטנטינא ואנוירשא), וכן עקר, וברוב הספרים דאיתפקד (=) והיא תרגום של אֻצֻוֶּה.

ושמרו בני ישראל את משמרת ה׳ ונטרין (קע״א וח״ג =).

250 לתור להם מנוחה לְאַתְקָנָא (לסבונא יוני קוסטנטינא סביוניטא = ואנוירשא), וכן בתיב״ע, והוא הפעיל מלשון תקון, וברוב הספרים לאתקנאה, והוא שבוש, כי יהיה מענין קנין או קנאה.

251 או דכו במדוכה וּדְצָבֵי דאיך במדוכתא (קע״א = לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) וברוב הספרים = או דצבי הוסיפו מלת או להשוותו אל העברי, ולא ראו כי מלת דצבי עומדת במקומה: הרוצה היה טוהנו ברחים, והרוצה היה דך אותו במדוכה, ולא יתכן לומר או הרוצה.

על המחנה לילה, בליליא (קע״א =).

252 הרגני נא הרוג קטולני כען מקטל (סביוניטה =) וברוב הספרים קטולני כען קטול, והוא טעות.

253 הצאן ובקר ישחט להם, בקצת ספרים יתכנסון להון, ואינו אלא שבוש ובכל הקדומים יתנכסון = לשון שחיטה.

254 סביבות האהל סחור סחור למשכנא (יא״ר לסבונא קוסטנטינא = סביוניטה ואנוירשא).

255 משרת משה מבחוריו מעולימותיה (יא״ר לסבונא קוסטנטינא סביוניטה = ואנוירשא). קע״א מעולימוהי.

256 המקנא אתה לי הקנאתי את מקני (לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) בלא מלת לי.

שטוח, קע״א ה״ג שטיחין, = מַשְׁטַחִין.

הרק אך במשה, קע״א במשה.

257 במראה אליו אתודע להון (מא״ד לסבונא קוסטנטינא סביוניטה = ואנוירשא ג״ת וח״ג) ובקצת ספרים ליה, והוא טעות, כי הוא חוזר על אם יהון לכון נביאין.

258 בכל ביתי נאמן הוא בכל עמי (מא״ד יא״ר לסבונא קוסטנטינא = סביוניטה ואנוירשא), ועיין למעלה בפתיחת החלק השני הזה.

פרשת שלח לך

259 ותלמי ילידי הענק בני גִבָּרָא (יא״ר וסביוניטה) וכן בתיב״ע בלשון יחיד; וברוב הספרים = גבריא רבים, והוא טעות. וכן למטה וגם ילידי הענק ראינו שם.

במות, קע״א ש״ח = באריחא.

260 אשר עין בעין נראה אתה ה׳ חזו שבינת יקרך ה׳ (לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא), וכן עקר, לא שכינת יקרא דה׳ כגרסת הספרים. ובקע״א יקרך ה׳, ונמחק יקרך.

261 יגדל נא כח ה׳ סגי כען חילא קדמך ה׳ = כן הוא ברוב הנסחאות ובדפוסי בומבירג מן קדם ה׳, ואיננו נכון; קע״א יסגי.

וימלא כבוד ה׳, קע״א ומְלֵי.

262 וזרעו יורישנה ובנוהי יתרכונה (רש״י קע״א ש״ח יוני וסביוניטה), ובנוהי ייךתונה (= יא״ר לסבונא רע״ח קוסטנטינא אנוירשא ג״ת ח״ג ותיב״ע), ולבנוה ייךתנה (מא״ד והוא כפי׳ רד״ק). ועם היות גרסת רש״י מדוקדקת לפי הדקדוק, אין ספק שאין כן דעת אנקלוס, שאם היתה כן דעתו היה אומר יתרכון ית יתבהא, לא יתרכונה, כי מה ענין יגרשו את הארץ? לכן הנכון בעיני לנטות אחרי רבים.

263 כי דבר ה׳ בזה ארי על פתגמא דה׳ בסר, כן הוא בכל הנסחאות = ובדפוסי בומבירג השמיטו מלת על. ובעל ס׳ יא״ר הביא דוגמות למליצה זו מן המדרש, יתרו היה כומר לע״ז וראה שאין בה ממש ובסר עליה (שמות רבא א׳), בקול נמוך בוסר הוא על הנבואה (שם ג׳), גם מן התרגום ותזנה עליו פילגשו ובסרת עלוהי, כי עברתי את פי ה׳ ואת דבריך ובסרית על פתגמך.

264 כי לא פורש אין בו להון (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) וכן עקר.

פרשת קרח.

וידע ה׳ את אשר לו קע״א ית דיליה.

265 ושימו עליהן קטרת וִשַׁוּו כן משפטו, וכן הוא ברוב הספרים, וג״ת וח״ג ושויאו, והוא לשון עבר. = וְשַׁוִיו.

266 ושימו עליהן קטרת בכל הספרים קטורת בוסמין ככל קטרת שבתורה, והרמב״ן כתב: וראיתי באנקלוס שתרגם כל קטרת הנזכרת בפרשה, קטורת בלשונו, לא אמר בו קטרת בוסמין כמנהגו וכו׳ וכן עשה בבני אהרן עב״ל וצ״ע.

267 אשר יבחר ה׳ הוא הקדוש דיתרעי ביה (= יא״ר וסביוניטה), וכן נכון, כי אין לשון אתרעי (שהוא פעל עומד) מקבל אחריו הפעול, כמו בחר שהוא פעל יוצא.

268 כי תשתרר עלינו ארי מִתְרַבְרְבַתְּ (= יא״ר וסביוניטה) מורכב מן מתרברב את, וכן למעלה מזה בסמוך כי תלינו עליו = מתרעמית:ן מן מתרעמין אתון, ועיין למעלה הגהה ע״ב וקנ״ג.

269 האיש אחד יחטא הגברא חד (מא״ד לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) בה״א התימה, וכן נכון לפי הענין ואם לא לפי הנקוד. = גברא חד.

270 ופצתה האדמה את פיה ותפתח (לסבונא קוסטנטינא סביוניטה קע״א וח״ג = ואנוירשא) וברוב הספרים ופַתחת, ואינו אלא שבוש, שנתחלף להם עם ותפתח הארץ את פיה שבסמוך.

ואת בתיהם, קע״א בתיהון (לא אינש בתיהון).

271 רקועי פחים טסין רדידין [= טסין רְדִידִין], כן ברוב דנסחאות וכן נכון, כי בהסירך הסמיכות תצטרך לומר פחים מרוקעים. ובקצת ספרים ובקע״א הגיהו רדידין טסין, ואין לו ענין.

צפוי למזבח, קע״א חיפוי.

272 והנה פרח מטה אהרן והא יעא, ביו״ד (מא״ד קע״א = יא״ר וסביוניטה), ואע״פ שהעתיד ינעי בנו״ן, היא נוספת כמו ידע תנדע; וכן מצאתי בלשון סורי שרש **יעא** להוראת יציאת הצמחים, נגזר מהעברי יצא.

273 את משמרת תרומותי אַפְרַשְׁוָתִי (= יא״ר לסבונא וסביוניטה) כי כן משפט הרבוי, וכן בסמוך כל תרומות כל אַפְרַשְׁוָת = לכל תנופות לכל אֲרָמְוָת =.

274 אני חלקך ונחלתך מתנן די יהבית לך (מא״ד קע״א לסבונא רע״ח יוני ש״ח וקוסטנטינא) וכן עקר, ובקצת ספרים השמיטו די = ונראה טעות.

275 ואל הלוים תדבר ועם ליואי = ובקצת ספרים ולליואי, ואינו אלא טעות.

פרשת חקת

ועל הנפשות אשר היו שם, דהואה תמן (קע״א), = דהוו.

276 ולמה הבאתם את קהל ה׳ ברוב הנסחאות הקדומות ובקע״א ולמא איתיתון, = אַתֵּיתוּן וכן בתיב״ע; והאחרונים הגיהו אעילתון, ונראה לי כי לא יפול לשון אעילתון בביאה אל המדבר.

רק אין דבר, פתגם ביש (קע״א, =).

277 וימאן אדום נתון את ישראל למשבק (מא״ד קע״א לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) וכן עקר, ובקצת ספרים שבק, ובקצתם לא שבק = ובקצתם ולא שבק.

278 ויראו כל העדה כי גוע אהרן דהא [עיין ליטעראטורבלאטט דעס אָריענטס 1846 עמוד 455 שורה י״ג] מית אהרן (מא״ד וקע״א) כלומר שכבר מת, כי לא ראו ממש שמת, אבל הבינו שכבר מת, הואיל ועלה ולא ירד; ורש״י חשב מלת דהא לנתינת טעם, וכתב שהמתרגם כן טועה, ואחריו הגיהו ברוב הספרים ארי מית = ובקדומים דמית, והנכון כנוסח ראשון דהא מית.

ויראו כל העדה כי גוע אהרן, קע״א ואתחזיאו.

וידבר העם באלהים. ואתרעם עמא קדם ה׳ (קע״א =).

279 והביט אל נחש הנחשת בחויא (יא״ר לסבונא קוסטנטינא סביוניטה = ואנוירשא), וכן נכון, לא לחויא.

ומבמות הגיא, קע״א חילתא, ובגליון ס״א לחילתא; = לְחֵילְיָיא.

ונשקפה, קע״א דמסתכיא; = ומסתכיא.

280 אשר עד מידבא דסמיך על מידבא (יא״ר וסביוניטה), וברוב הספרים הגיהו עד (=) להשוותו אל העברי, והוא שבוש.

פרשת בלק

281 כי מאן ה׳ לתתי להלוך עמכם ארי רעוא קדם ה׳ = רעוא מן קדם וכו׳ דלא למשבקי (יא״ר לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה) דרך כבוד של

מעלה; וגרסת הספרים לית רעוא קדם ה׳ למשבקי, ונראה שיש במשמעו שנוי מרצון לרצון. וקע״א ארי לית רעוא מן קדם ה׳.
לשטן לו, קע״א למיסטן ליה = לְסָטָן ליה.

282 ותלחץ אל הקיר וְאִדְּחֲקַת עם כותלא (לסבונא קוסטנטינא סביוניטה = ואנוירשא) וכן נכון, כי הוא נפעל, והאחרונים השוו הראשון אל השני, והוא שבוש.

283 ההסכן הסכנתי המילף אֲלִיפָנָא (= יא״ר וסביוניטה) והוא בינוני לנקבה, מורכב מן אליפא אנא.
אולי נטתה מפני, קע״א מאים סטת מן קדמי, = אלופון לא סטת.

284 ויבואו קרית חוצות בכל הספרים גם בקע״א = ואעליה לקרית מחוזוהי, חוץ מדפוסי בומבירג ואתו.

285 וישלח לבלעם ושלח (יא״ר קע״א = יוני ש״ח וסביוניטה) וכן העיד המתרגמן שמצא בכל הספרים, וגרסת הערוך ושדר ואחריו רוב הדפוסים, אבל בעל ס׳ יא״ר הביא מסרה על פסוק הנה שלחתי הגדי הזה וז״ל: ב׳ דמתרגמינן בלשון שדרא, וישלח יהודה ודין ע״כ, ואולי טעות סופר נפל בערוך שכתבו וישלח לבלעם במקום וישלח יהודה, או שכוונת הערוך לתרגום ירושלמי, כי כן בתרגום המכונה ליונתן ושדר.

286 ובגוים לא יתחשב וכעממיא, בכ״ף (יא״ר וסביוניטה =).
והנו נצב על עולתו, קע״א = והא מעתד.
בנו צפור קע״א בריה דצפור = בר צפור.

287 וברך ולא אשיבנה ואברכינון לישראל ולא אתיב ברכתי מנהון (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) לשון רבים, וכן נכון. = ל׳ יחיד.

288 לא הביט און ולא ראה עמל לית פָּלְהָן גלולין וכו׳ ואף לא עוֹבְדֵי לאות שקר (מא״ד) וכן נכון, כי און ועמל שמות הפעולה לא הפוֹעל; ובספרים פלחי ועבדי =.

289 כי לא נחש ביעקב נחשיא הנו״ן בפתח ברוב הספרים, והוא שם התאר, כלומר המנחשים; ואם תפרשהו שם דבר, לא תצדק בדברך לא צבן. וכן ולא קסם קסמיא הקו״ף והסמ״ך בפתח (יא״ר לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה) כלומר הקוסמים; [= נָחֲשָׁיָא קַסָּמַיָא; ובקע״א נְחָשיא קָסמיא].

290 וישת אל המדבר פניו ושוי למדברא אפוהי (יא״ר סביוניטה ג״ת = וח״ג), וזה לשון הרמב״ן: ורש״י כתב כתרגומו, כי היה הרב מתרגם בו ושוי למדברא דעבדו ביה בני ישראל עגלא אנפוהי, ואין כן בנסחאות מדוקדקות מתרגומו של אנקלוס, אבל הוא כתוב בקצתן שהוגה בהן מן התרגום הירושלמי עכ״ל, ובדפוס לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא לעגלא דעבדו ישראל במדברא, ובחומש יוני קע״א וש״ח לקביל עגלא וכו׳, ואני לא אכריע.

291 בלעם בנו בעור בר בעור (מא״ד לסבונא רע״ח קוסטנטינא סביוניטה = ואנוירשא) דוגמת בנו צפור שתרגומו בר צפור; ובאחרונים וקע״א

בריה בעור, והוא טעות, כי בעברי הו״ו נוספת, ואיננה לכנוי.

292 כרע שכב וגו׳ מי יקימנו לית מלכו דתזעזעיניה,כחברו שבפרשת ויחי; ויש גורסים כאן לית דיקימיניה (יא״ר קע״א רע״ח סביוניטה ג״ת = ו״חג), ונוסח ראשון נראה לי עקר, והוא גרסת רוב הספרים אלא שטעו בכתיבת מלת דתזעזעיניה.

מברכיך ברוך וגו׳ קע״א מברכך יהון בריכין ומלטטך יהון ליטין.

ויספוק, קע״א וספקינון, = וסקפינין.

293 עד מה אשור תשבך, אתוראה ישבינך, בלא מלות עד מה (לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) כן מצאתי, ולא מצאתי טעם לדבר.

294 וענו עבר וישעבדון (יא״ר לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא =) ובאחרונים וישתעבדון, והוא טעות.

לזבחי אלהיהן וכן לאלהיהן טעוותהין (קע״א =).

295 ויצמד ישראל לבעל פעור לפלחי בעלא פעור (לסבונא, קוסטנטינא ואנוירשא), וכן בסמוך הנצמדים לבעל פעור, והוא שלא ליחס מציאות לבעל פעור, כי באמרך שנצמדו לו, משמע שהוא נמצא. ובקע״א לבעלא פעור, = לבעל פעור.

פרשת פנחס.

296 צרור את המדינים למדינאי (= מא״ד יא״ר וסביוניטה) וכן נכון, וברוב הספרים ית.

297 לפוה משפחת הפוני זרעית פוה (יא״ר לסבונא קוסטנטינא סביוניטה = ואנוירשא), ולא ידעתי מה ראו האחרונים לתרגם זרעית פוני, בחלוף מכל חבריו, ואין ספק שהוא טעות.

298 ושם בת אשר שרח, גרסת הרמב״ן ושום בת אתת אשר, ולא מצאתי כן בשום נוסח.

299 אלהי הרוחות = אלהא רוחיא, אֱלָהּ רוחיא ש״ח וסביוניטה, כן צריך להיות, להיותו סמוך, וברוב הספרים אלהא רוחיא, והנה הוא נפרד, והוא גדוף וחרוף. וכן להיות לכם לאלהים לֶאֱלָהּ. כן הוא בנסחאות המדויקות, וכן צריך להיות בלא אל״ף, בכל מקום שבא השם הזה בלא ה״א הידיעה.

300 לשבעת הכבשים כן לשבעה אמרין, כן הוא תרגום המליצה הזאת בכל מקום שהיא (= לסבונא קוסטנטינא, סביוניטה ואנוירשא) ובקצת הספרים השמיטו בקצת המקומות מלת כן.

301 ביום השמיני עצרת תהיה לכם כנישין תהון לכון (מא״ד לסבונא = קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא), כנישין תהי לכון, (רע״ח ש״ח ג״ת וח״ג), וידידי החכם המפורסם ר׳ יהודה ייטלם הגיה על פי ס׳ הזהר (ח״ג ק״ד ע״ב) כנישו תהי לכון. ואם באתי להגיד מה שלבי אומר לי בזה, אומר כי הנכון כתרגום יונתן כנישין תהוון, ומלת לכון אינה אלא תוספת שהוסיפו האחרונים. להשוות התרגום אל העברי, כמנהגם.

M.T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

פרשת מטות.

302 ואם הניא אביה אותה, בכל הספרים = אעדי, ובג״ת וה״ג יעדי.

303 הניא אביה אותה, בכל הספרים יתהון, וכן עקר, כי אעדי ענינו כמו הסיר, וההסרה חוזרת אל הנדרים, לא אל הנודר; ובדפוסי לסבונא, קוסטנטינא ואנוירשא = יתה ואינו נראה. וכן ואם ביום שמוע אישה יניא אותה, יתהון.

304 אחד נפש חדא נפשא (= יא״ר וסביוניטה) וכן נכון, כי אין דרך התרגום להתדמות אל העברי בזרויות.

305 אצעדה וצמיד שירין ושבבין (מא״ד קע״א = לסבונא מתרגמן סביוניטה ואנוירשא) בשני ביתי״ן, וכן בפרשת ויקהל חח ונזם שירין ושבבין ברוב הנסחאות, וכאן בקצתן ושבכין בבי״ת וכ״ף, ונראה טעות; ואולי המלה מלשון שיבבא שענינו בארמית שכן וקרוב, והוא קרוב לענין צמיד, ובתרגום יונתן שיווין בשני ווי״ן, גם זה ראיה שאינו בכ״ף. וראיתי להעתיק פה הגהה שמצאתי בס׳ יא״ר, והכותבה חתם שמו בראשי תבות נ״ט וז״ל: אצעדה וצמיד שירין ושבבין, ותרגום ושני צמידים על ידיה שירין. הגהה, וצ״ע כי תרגום חח ונזם ג״כ שירין ושבבין, ועוד יש תימא כי נזם ונזמים בכל מקום מתורגם קדשא קדשיא, גבי רבקה, וגבי בני יעקב, ועל מעשה העגל, ונזם דגבי חח תרגם שבבין: ונראה דתרי ותלת גווני שירין איכא, דידא, ודלועא, ודרגלא, כמו שתרגם יונתן הנטיפות והשרות דישעיה ענקיא ושירי ידא, ותרגם הפארים והצעדות כליליא ושירי רגלא, ותרגם ונתתי חחים בלחייך וכן ושמתי חחים שירין, אם כן תלתא אנון, ולכך ת״א כאן אצעדה שירין דהיינו שירי רגלא, וצמידים דרבקה ג״כ תרגם שירין, דהיינו דידא דכתיב ושני צמידים על ידיה, וחח תרגם שירין, דהיינו דלועא, כמו, ונתתי חחים בלחייך, ובכל מקום שהזכיר שירין תחלה, התכשיט הסמוך אחריו תרגם ושבבין, ולכך תרגם חח ונזם שירין ושבבין, אצעדה וצמיד שירין ושבבין, אולי זה תלוי בזה, שכל בעלי השיר היוצאים בשיר, תכשיט השבבין תלוי או מחובר בשיר ע״כ, נ״ט. ועל פי הדברים האלה יש סיוע למה שאמרתי שהמלה מלשון שיבבא שענינו שכן וקרוב, להיות התכשיט הנקרא בשם זה שיבבין (כן הוא בס׳ מא״ד בשי״ן חירק ויו״ד) תלוי או מחובר באחר הנצמד אליו. ודע אמנם כי אע״פ שכתבתי בדברי ההגהה הזאת פעם אחר פעם שבבין בבי״ת, הנה לדקות הכתיבה ההיא לא אוכל להכריע אם בי״ת היא אם כ״ף.

306 עטרות ודיבון וגו׳ כל הפסוק הזה קרא ותרגום כמו ראובן שמעון (מא״ד קע״א = וסביוניטה), גם בעל ס׳ יא״ר לא דבר בו דבר, ובס׳ מא״ד הוסיפו בגליון שכללתא ומלבישתא וכו׳, וחלופים הרבה מצאתי בשמות האלה בין הנסחאות אשר ראיתי, ולא ראיתי להעתיקן מאחר

שברור לי שאינם מתרגום אנקלוס, אלא תוספת לקוחה מתרגום ירושלמי כעדות התוספות (ברכות ח׳), ורש״י ז״ל ברור מלל: ואפילו עטרות ודיבון שאין בו תרגום.

307 הארץ אשר הכה ה׳ די מחה ה׳ ית יתבהא, = ובש״ח השמיטו ית יתבהא, והוא טעות, לפי דרך אנקלוס.

308 כי תשובון מאחריו, ברוב הספרים מבתר דחלתיה, ובס׳ יא״ר = וסביוניטה מבתר פולחניה, וז״ל ס׳ יא״ר: הטעם לפי שרצה לדבר על המלחמות שהיה להם להלחם ולכבוש את הארץ, ולפיכך נופל בו לשון פולחן, כלומר עבודה ודבר שיש בו מעשה, אבל הפסוקים האחרים [כי לא מלאו אחרי, כי מלאו אחרי ה׳] מדברים על יראת ה׳ בלבם; ומסורת עליו משתבשין ביה ע״כ.

309 גדרות צאן חטרין, החי״ת בפתח (= יא״ר וסביוניטה), ומסורת עליו דאיק; אבל חוטרין תרגום של מטות ומקלות.

310 לא נשוב אל בתינו לְבָתָּנָא, כן הוא בכל המדוייקים = וכן בתרגום יונתן, אבל לביתנא הוא לשון יחיד.

311 כל הלוץ צבא כל דמזרז לחילא (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא), תוספת הלמ״ד נכונה מאד והאחרונים השמיטוה, = חילא.

312 ואת ממלכת עוג מלך הבשן וית מלכותיה דעוג (= סביוניטה), וברוב הספרים מלכוות לשון רבים, ואינני רואה לו טעם.

313 ויקרא אתהן חוות יאיר יתהון (= מא״ד יא״ר רע״ח מתרגמן וסביוניטה) וכן בתרגום יונתן; וברוב הספרים הגיהו יתהין, להשוותו אל העברי, והוא טעות, כי חוותיהם לשון נקבה, אבל כפרניהון לשון זכר.

פרשת מסעי.

314 ויסעו מעיים, ונטלו מעיים (מא״ד לסבונא קוסטנטינא סביוניטה = ואנוירשא) ובשאר ספרים ממגזתא, כחברו שלפניו; ולא אדע איזה יכשר.

(ל״ד ה׳) תוצאותיו הימה קע״א = לימא.

315 הים הגדול וגבול ותחומיה = כן הוא ברוב הספרים; וכיוצא בזה למעלה בפרשת מטות הארץ לעריה בגבולות בתחומהא (יא״ר וסביוניטה), וכן למטה בפרשת דברים תוך הנחל וגבול ותחומיה (יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא) וכן והערבה והירדן וגבול ותחומיה בכל הספרים.

316 תקחו לנחול את הארץ תדברון (קע״א = לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא), ובאחרונים תסבון, ונראה טעות.

317 והיו הערים וִיהֶוְיָן (לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וברוב הספרים = ויהון והוא טעות, כי קרויא לשון נקבה. וכן למטה ועליהם תתנו ועליהן תרגום (לסבונא ואנוירשא), כי המ״ם שבעברי דרך זרות. וכן והיו

לכם הערים ויהוין.

ואם באבן יד אשר ימות בה קע״א והיא, = דהיא.

318 ימית את הרוצח בפגעו בו כד אתחייב ליה (לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא), בלא הכפלת מלות מן דינא, שכבר נאמרו למעלה בפסוק בפגעו בו הוא ימיתנו, ונכון הוא, כי די לתוספת בפעם אחת.

319 לפי עדים ירצח את הרוצח על פום (מא״ד יא״ר וסביוניטה) וברוב הספרים = הגיהו ולפום כלשון העברי, ואין נכון בארמית.

320 כן עשו בנות צלפחד כן עֲבָדָא (= לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) אבל עבדו הוא לשון זכר.

פרשת דברים.

321 ונבונים וידועים, ומדען (ש״ח ג״ת וח״ג), ומנדען (קע״א רע״ח), הראשון ומנדעין והשני ומנדעְן (לסבונא ואנוירשא), הראשון דמדען והשני ומדען (יא״ר וסביוניטה), ואהת מאלה לא נתחוורה בעיני, כי מנדעא שם דבר הוא, והישר והנכון הוא תיב״ע ומרי מנדעא. = דְמַדְעָן נראה שהכוונה מרוצים לקהל.

322 ובין גרו ובין גיורא = (יא״ר וסביוניטה) בלא כנוי, כי גיור אצל אנקלוס ענינו גר צדק שבא לחסות תחת כנפי השכינה, ולא יתיחס לאדם אלא לאל; ואם היה אוחז בלשון דייר היה אפשר לומר דייריה, והיה טעמו מי שדר אצלו, אבל גיור אין ענינו מי שדר, אלא מי שנתגייר.

323 ואת הערים אשר נבא אליהן להן, כן הוא ברוב הספרים, ובקצתם = לותהן והוא טעות, כי לות מורה ההתקרב לדבר, לא ההכנס לתוכו.

324 הוא ילחם לכם מימריה יגיח לכון קרב (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) וכן בסוף הפרשה הוא הנלחם לכם; וברוב הספרים = השמיטו מלת קרב, ונראה שיש בה צורך, כמו בסמוך אנחנו נעלה ונלחמנו ניסק ונגיח קרב. גם בעל העקידה (בלשונו אשר הבאתי בנתיב התשעה עשר) הביא מימריה יגיח לכון קרב, וכן בפרשת שופטים כי תקרב אל עיר להלחם עליה לאגחא קרבא עלה (לסבונא בומבירג קוסטנטינא ואנוירשא). וכן ראוי להגיה בפסוק להלחם עליה לתפשה.

אשר לא ידעו היום, קע״א ידעין.

325 ידע לכתך את המדבר במדברא, כן הוא ברוב הספרים, ובקצתם = ית מדברא, והוא טעות.

326 אל תצר את מואב לא תציר על מֹואבאי (יא״ר סביוניטה ג״ת וח״ג =) כחברו שלמטה אל תצורם לא תצור עליהון. ולא ידעתי למה לא יתורגם לא תעיק, כמו שהוא תרגום יונתן, כי תצור נראה לשון מצור, כמו כי תצור אל עיר שתרגומו תצור.

ואל תתגר בם דעמון קע״א אין בו למעבר עמהון קרב.

327 והעוים היושבים בחצרים בדפיח (מתרגמן ־ש״ח ג״ת וח״ג), ברפיח (מא״ד קע״א = וסביוניטה), בפציח (לסבונא ואנוירשא) והאחרון נראה נכון, כי כן בחצריהם תרגומו בפצחיהון; אבל בתיב״ע בכופרנייא דרפיע, ואולי אחד הוא כמו רפיח, כי החי״ת והעי״ן ממוצא אחד, וצריך חפוש היש מקום שנקרא כן.

328 אחל תת פחדך זועתך (= מא״ד לסבונא סביוניטה ואנוירשא קע״א זעתך), וכן בתרגום יונתן, והוא מלשון ורגזו וחלו ויזועון וידחלון; וברוב הספרים זועפך, ונראה טעות.

אעברה ברגלי קע״א במאן דעמי.

329 ונחרם את כל עיר מתים והנשים והטף ית כל קרויא, גבריא ונשיא וטפלא, כן הוא בכל הקדומים ובקע״א = והוא נגד הטעמים, והאחרונים הגיהו ית כל קרוי, ושכחו להגיה למטה בעוג; והנכון שהוא תקון לשון שתקן אנקלוס, כי מליצת עיר של אנשים מליצה תמוהה.

לא תיראום, קע״א תדהלונון.

פרשת ואתחנן.

330 כמעשיך וכגבורותיך וּכְגִבְּרָוָתָךְ (מא״ד קע״א = לסבונא סביוניטה ואנוירשא), אבל וכגיברתך הוא לשון יחיד.

331 והזקהו ואמצהו ותקפהי ועלמהי, בעי״ן (יא״ר קע״א = לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וכן בפרשת וילך חזקו ואמצו, חזק ואמץ, שניהם בעי״ן בספרים הנזכרים, ובעל ס׳ יא״ר הביא לו דוגמא מתרגום יונתן קטני עבה ממתני אבי חלישותי: תקיפא מעילימותיה דאבא, גם כל חזק ואמץ שביהושע תרגומו בעי״ן, גם בעל הערוך כתב חזק ואמץ תרגום תקיף ועלים, ולא אמר תרגם יונתן, וסתם תרגום הוא של אנקלוס. והאחרונים הגיהו באל״ף, כמו שהוא בלשון התלמוד, ונראה לי כי אלים לישנא קלילא הוא, והעקר עלים.

332 שמע אל החקים שמעו (קע״א לסבונא ואנוירשא), והוא נכון לפי דרך אנקלוס, כי אחריו אשר אנכי מלמד אתכם. וכן למטה שמע ישראל את החקים שמעו תרגום בשני הספרים הנזכרים.

הדבקים קע״א דאידביקתון ביו״ד אחר האל״ף בנין אתפעל =.

באמור ה׳ אלי קע״א כד אמר.

333 תבנית כל צפור כנף כל ציפר גפא (= מא״ד וסביוניטה) וכן בדניאל גפין בלא דל״ת, ולא ידעתי למה פורשי כנפים בכל הספרים גדפיהון בדל״ת.

לבלתי עברי ולבלתי בא, קע״א איעיבר, איעול.

334 כי תדרשנו בכל לבבך ובכל נפשך ארי תבעי מן קדמוהי (מא״ד קע״א סביוניטה ג״ת וח״ג) וכן עקר, דרך כבוד כלפי מעלה, וכן בתיב״ע ארום תבעון מן קדמיהי; ובדפוס לסבונא ואנוירשא ארי תתבעיניה.

ואיננו דרך כבוד, ובשאר דפוסים תתבעיניה מן קדמוהי, הרכיבו שתי הנסחאות, והוא שבוש. = ארי תִבְעֵנֵין בכל ליבך.

335 בצר לך כד תעוק לך (= יא״ר וסביוניטה) לשון נקבה, כמו ויקץ מואב ועקת למואבאה. קע״א עקא.

ולא ישחיתך, קע״א ולא ירחיקינך.

336 או הנסה אלהים או נסין דעבד ה׳ (מא״ד קע״א לסבונא ואנוירשא) וכן בתיב״ע, והיה זה מחכמת המתרגם שלא ייחס מציאות ויכלת לאלילים לומר הכי עשה נסים שום אלוה (כפירוש רש״י, וכמו שהוא באמת פשט הכתוב), וגם לא הוציא הכתוב מפשוטו, כי באמרו או נסין דעבד ה׳, הוא חוזר אל האמור למעלה הנהיה כדבר הגדול הזה או הנשמע כמהו, כלומר הנשמע מעולם כאותם הנסים אשר עשה ה׳ בבואו לקחת לו גוי, והוא תקון נפלא. וברוב הספרים = או נסין עבד ה׳. והוא נגד משמעות הכתוב.

אין עוד, קע״א לית עוד, = לית עוד בר מיניה.

337 ולא עליתם בהר לאמר ולא סליקתון לטורא כד אמר (מא״ד וקע״א) ונכון מאד, ובכל הספרים למימר.

338 פוקד עון אבות וגו׳ בתר חובי אבהתהון, וכן בפרשת יתרו (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) וברוב הספרים = השמיטו מלת חובי.

339 כי ידבר אלהים את האדם וחי ארי מתמליל מן קדם ה׳ עם אנשא ומתקיים (מא״ד) ונכון.

340 ואתה פה עמוד עמדי הוי קאים קדמי (לסבונא ואנוירשא), וכן עקר; ובקצת הספרים ואת הכי קאים קדמי, והוא שבוש, ובקצתם = קום קדמי, ואיננו מתוקן כנוסח ראשון.

341 שמע ישראל קביל ישראל (לסבונא ואנוירשא), וזה לשון סמ״ג (עשה ב׳): מצות עשה להאמין ולשמוע היא הקבלה שהוא א׳ וכו׳, שנ׳ שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד, שמע כמו תקבל עכ״ל.

במסה, קע״א בִמסותא, = בְנִסֵיתָא.

342 כי אם כה תעשו להם אלהין כדין תעבדון להון (מא״ד קע״א לסבונא ואנוירשא) וכן נכון, ובספרים = ארי אם כדין והוא שבוש.

הוא האלהים, קע״א הוא אלהא. = הוא אלהים.

פרשת עקב

343 כי תאמר בלבבך רבים הגוים האלה דילמא תימר (מא״ד קע״א לסבונא אנוירשא ומתרגמן), ורש״י כתב על כרחך לשון דילמא הוא. וברוב הספרים = ארי.

את שמם קע״א = שְמָהון

344 לא תחמד כסף וזהב עליהם דעליהון, = או די עליהון (יא״ר לסבונא סביוניטה אנוירשא ג״ת וח״ג) ובדפוסי בומבירג השמיטו הדל״ת וטעות הוא. ובקע״א הוסיפי די למעלה.

345 זה ארבעים שנה במדבר, בכל הספרים דנן, = ובג״ת וח״ג דין, ואינו אלא טעות.

וזכרתי את ה', קע״א ותידכר ית דחלתא דה'.

346 הנותן לך כח לעשות חיל דיהב לך חילא (לסבונא ואנוירשא), ולא אדע מה זה ועל מה זה בכל הספרים יהיב לך עיצא. = יהיה בך עיצה.

עקב לא תשמעון, קע״א דלא תקבלון.

347 לבא לרשת גוים לתרכא (לסבונא ואנוירשא), וברוב הספרים = הגיהו למירת, לפי דקדוק לה״ק; אבל לפי אמתת הענין נ״ל עקר כנוסח ראשון, כי לשון ירושה משמע בלא מלחמה, כאדם שמת ואחרים יורשים אותו, ומה ענין א״כ לומר אחריו גדולים ועצומים ממך ערים גדולות ובצורות בשמים, שמשמעו עם כל גבורתם תלחם בהם ותוכל להם ?

348 אל האמר בלבבך בהדוף פְּדִיתְבַּר (לסבונא ואנוירשא), = בִּדְאִתְבַּר ובקצת דכפרים בְּדִיתְּבַר, והוא הרוף וגדוף, כי זה לשון נפעל. ובג״ת וה״ג עשוהו בנין הקל, וגם הוא נכון, והנכון יותר כנוסח ראשון, כבנין הדגוש.

ה' מורישם קע״א מתרכינון. = מתריך להון.

349 בצדקתי הביאני איתייני (לסבונא ואנוירשא), וברוב הספרים = אעלני ונראה בעיני, כי שרש **עלל** נופל על ההכנסות במקום, וכאן לא אמר הביאני אל הארץ, אבל הביאני לרשת את הארץ.

350 ויתאנף ה' בכם והוה רגז מן קדם ה' בכון (מא״ד קע״א לסבונא ואנוירשא), וברוב הספרים = ותקיף רוגזא דה' בכון והוא תרגום של ויחר אף, לא של ויתאנף.

351 ראיתי את העם הזה גלי קדמי עמא הדין (מא״ד, קע״א, = יא״ר וסביוניטה), וברוב הספרים ית עמא הדין, והוא שבוש, ורבים כמהו על שתי ידי, קע״א תרתין.

352 ואשליך את עפרו וּרְמֵית, כן הוא בכל הספרים = והוא נכון לפי משפטי לשון ארמית; ואני לא אדע מה ראו בכל שאר העברים כנחי הלמ״ד ליחיד המדבר בעדו, שהוסיפו בהם יו״ד בסוף, ונקדו הת״ו חירק, כמו חזיתי, הויתי, שויתי, חויתי, רביתי, צליתי, אתפניתי, אתגליתי, ורבים כאלה, ולא מצאנו כן בדניאל.

כי אם ליראה את, קע״א ית, ולמטה את ה' אלהיך תירא בכל הספרים ית.

ככוכבי השמים לרוב, קע״א לסגי, וכן ח״ג, =.

וירשתם גוים גדולים, קע״א סגיאין.

353 אשר תזרע את זרעך דִּזְרַעְתְּ (וקרוב לזה בג״ת) בינוני כמו ומשקית הסמוך לו; וברוב הספרים דתזרע, ואיננו נכון; = דִּזְרַעְתְּ.

354 ועד הים האחרון מערבאה (מא״ד קע״א = לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וכן חברו בסוף וזאת הברכה; וברוב הספרים בתראה ואינו אלא שבוש עיין רש״י שמות כ״ז י״ג.

פרשת ראה.

את הברכה אשר קע״א דאם, = אם.

355 ותחת כל עץ רענן אילן ־עַבּוּף (כא״ד קע״א = יוני וסביוניטה), ־עַבּוּף (רע״ח ומתרגמן), עַבּוּף (לסבונא), ובאחרונים ענוף בנו״ן, וכבר העיר, על השבוש הזה החכם המפורסם ידידי ר׳ יהודה ייטלס נרו יאיר בבה״ע תקס״ט (p. 40).

כי ראוה נפשך קע״א תירעי.

356 רק קדשיך לחוד קידשך (= יא״ר וסביוניטה), וכן נכון, כי בקדשים הכתוב מדבר, כפירוש רש״י, ולא במעשר.

357 ודם זבחיך ישפך ישתפיך = כן הוא ברוב הנוסחאות, דוגמת ישפוך אל יסוד המזבח בפרשת ויקרא; וכן נכון, כי התחכם אנקלוס לברוח מלתרגם המלה בלשון ארמית, כי ידמה להמון שהוא דרך גנאי, והניח לשון המקרא כי אז השומע יבין שיעשו בדם עבודה הנקראת שפיכה לא שישפכוהו וישליכוהו דרך בזיון. אך קשה מה שתרגם למטה י״ט י״ד ולא ישתפיך דם זכאי ובג״ת וח״ג וקע״א יתשד.

358 כי יכרית ה׳ אלהיך את הגוים אשר אתה בא שמה לרשת אותם מפניך וירשת אותם וישבת בארצם, לתרכא יתהון, ותתריך יתהון (לסבונא ואנוירשא), ובשאר דפוסים למירת, ותירת; = ובס׳ מא״ד למירת יתהון ותתריך יתהון, וכן נכון לפי הענין, שאם תפרש וירשת אותם לשון ירושה, יהיה וישבת בארצם שפת יתר.

ופן תדרוש, קע״א ודלא.

אחרי ה׳ אלהיכם, קע״א דחלתא.

ובו תדבקון, קע״א ולדחלתיה; = ובדחלתיה תתקרבון.

ולא תשמע אליו, ח״ג וקע״א = מיניה.

רחובה, קע״א פתייה; = פתאה.

359 והיתה תל עולם תל חריב לעלם (קע״א ולסבונא) ביו״ד, והוא בינוני פעול, וברוב הספרים = חרוב בו״ו והוא טעות.

360 לא תתגודדו לא תתהממון בה״א, כן הוא ברוב הספרים, וכן הביאו רד״ק (ירמיה מ״ז); ובקצת מהאחרונים = בחי״ת וכבר העיר על זה ידידי החכם רי״י בהקדמת מבוא לשון ארמית, בסוף התועלת השנית

361 השפן, בכל הספרים טפזא בפ״א = ובס׳ מא״ד טבזא בבי״ת, וכן בפרשת שמיני, וברוך היודע!

וממפריסי הפרסה השסועה, קע״א וממסדיקי פרסתא דטליפא; = וּמְסַדְּקֵי פרסתא מטלפי טלפיא.

362 היוצא השדה שנה שנה דיפוק בחקלא שתא בשתא (מא״ד) היוצא השדה כמו היוצא בשדה, ונכון בעיני; ובדפוס לסבונא דיפוק חקלא.

שנא בשנא, = דִיפּוֹק חקלא שְׁנָה שְׁנָה, ובדפוס אנוירשא דיפוק להקלא שתא שתא, והוא כפירוש ר׳ יהודה הלוי ז״ל וכתרגום רמבמ״ן, ואינו נכון, כי אין מעשרין לפי הזרע הנזרע, אבל לפי התבואה היוצאת; מלבד שא״כ היל״ל אשר תוציא, לא היוצא, כי אין הזרע יוצא אל השדה להזרע בארץ מאליו, וברוב הספרים דיפיק הקלא שנא שנא, ובדקדוק לה״ק הוא אפשרי רחוק שיהיה היוצא כמו אשר יוציא. והנכון בעיני דיפוק בחקלא (כנוסח מא״ד) שנה בשנה (כנוסח לסבונא, אלא ששם הוא באל״ף, ומשפטו לפי דעתי בה״א, כמו וחכמה כחכמת אלהין).

363 כי יהיה בך אביון מאחד אחיך חד מאחך (קע״א סביוניטה, ג״ת וח״ג), וכן עקר, כי בעברי המ״ם יתרה.

364 ולא תקפוץ את ידך, ברוב הספרים = תקפוץ ובדפוסי לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא תקמוט, ולשון זה נמצא בארמית להוראת הסגירה (עיין בערוך), ולשון ראשון לא ידעתי הימצא להוראה זאת בארמית, כי קפיצה בתלמוד אינה אלא מענין מקפץ על הגבעות.

365 כי פתוח תפתח אלהין (מא״ד ואנוירשא), ובדפוס לסבונא אלא, וכן בקע״א, והענין אחד. ורש״י כתב: הרי כי משמע בלשון אלא. וברוב הספרים = ארי והראשון עקר.

ולאביונך בארצך, קע״א וח״ג די בארעך.

ריקם, קע״א לריקנו.

366 כי אהבך ואת ביתך ארי רַחְמָךְ (קע״א לסבינא קוסטנטינא ואנוירשא) בנין הקל, ענין אהבה; ובס׳ מא״ד רחמינך, והוא נכון גם כן. = רִיחֲמָךְ ולאינש ביתך.

פרשת שופטים.

367 צדק צדק תרדוף תהי רדיף (= לסבונא ואנוירשא) וכן בתיב״ע; וברוב הספרים חוי רדיף, והראשון נכון יותר; ובס׳ מא״ד וסביוניטה תרדוף וכן קע״א, ובגליון תהי רדיף.

אשר שנא קע״א דסני.

368 לעבור בריתו למעבר על קימיה =, ובג״ת וח״ג השמיטו מלת **על**, והוא שבוש.

369 והוצאת את האיש ההוא וגו׳ אל שעריך ברוב הספרים ובקע״א = לתרע בית דינך, וכן ג״כ בתיב״ע; ורש״י כתב שהמתרגם כן טועה, והוא תימא, איך לא נטו המדפיסים אחר דברו כמנהגם. זולתי בדפוס לסבונא ואנוירשא לקרווך, כפירוש רש״י. ולפי הפשט נ״ל שאין לזוז מגרסת הספרים, כי כבר צותה תורה שנעמיד בית דין בכל עיר, וכאן תצוה שנוציא החוטא לבית דין שבעירו, והוא שער שחטא בו, והוא שער שנדון בו, הכל אחד, כי בהווה ידבר הכתוב, ולא ידבר בעיר קטנה

שאין בה בית דין; אבל רבותינו בפירושיהם הוזקקו להודיע חלוקי הדינים בכל פרטיהם, ואמרו שהחוטא יומת בעירו, ואפילו אין שם ב״ד, ישיבוהו ממקום המשפט לעירו, וימיתוהו שם, וזה משפט אמת ודרך אסמכתא כמנהגם סמכוהו על מליצת אל שעריך; אבל באמת אין מחק התורה לירד לפרטים אלה, ואף כי מחק המתרגם. והתבונן כי באמרו והוצאת את האיש ההוא עדיין לא אמר שיובא החוטא לב״ד, אלא והוגד לך ושמעת, א״כ בהכרח זו היא יציאה וזו היא ביאה לב״ד, שאם אין אתה אומר כן הנה העקר חסר, כי עדיין לא נזכר שיובא לב״ד. ומלבד זה הדבר פשוט מאד כי ביאת אדם אל עירו לא תקרא יציאה אלא ביאה שמה וביאה יקראו לה, אבל יצ״אתו מביתו לבא לפני ב״ד, זו היא יציאה. גם מִלבד כל אלה הדבר ברור מאד שאין שעריך שער שעבר בו, כי שערו היל״ל או שער מקומו, ואינו דומה לשעריך האמור למעלה, כי שם נאמר באחד שעריך. סוף דבר, הדין דין אמת, והדרשה תדרש ביתר האסמכתות, והתרגום לבאר פשט הכתוב, ואין להגיהו בעבור הדרש; והתימא על רמבמ״ן שנטה אחרי דברי רש״י.

370 כי יפלא ברוב הספרים = ארי יתפרש וכן בתרגום יונתן, ואחר שמצאנו באר היטב מתורגם פריש יאות, קשה בעיני שתשמש מלה אחת לדבר והפכו; ובס׳ מא״ד הגיהו בגליון ארי יתכסי, וכן הוא בתרגם ירושלמי, וכן בג״ת וה״ג, וכן עקר. וכן הביאו רש״י על פסוק לא נפלאת היא ממך, ולשון ראשון לקוח ממלת נפלאות שתרגומו פרישן, ואין משם ראיה. אמנם היה אפשר להביא לו ראיה מן לא נפלאת היא ממך שתרגומו לא מפרשא, וצ״ע.

371 לבלתי שמוע וגו׳ או אל השופט או מן דיינא (קע״א יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא) וברוב הספרים לות דיינא, והוא שבוש עצום. = או מן דַיָּנָיָא.

איש נכרי קע״א = נוכראי.

372 למען הרבות סוס בדיל לאסגאה ליה (מא״ד קע״א = יא״ר לסבונא יוני קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא), ותוספת מלת ליה נכונה בעניי והאחרונים השמיטוה.

373 את משנה התורה פרשגן ברי״ש (יא״ר וסביוניטה) וכן הוא בעזרא ד׳ גם בתרגום ביהושע ח׳ וירמיה י׳, = פַּרְשְׁגֶן.

ילמד ליראה את קע״א ית.

ימין ושמאל קע״א =לימינא ולשמאלא.

לא יהיה לו, קע״א = תהי.

תתן לו, קע״א = תתן ליה.

374 אשר הוא גר שם דהוא דָאַר=(יא״ר וסביוניטה) ומסורת עליו דאיק, וכן עקר, כי הוא בינוני, אבל דר הוא עבר. ודע כי פתחות האל״ף היא מחמת הרי״ש שאחריה, כמו אָמַר, עָבַר, נָטַר, סְבַר, מְהַדַּר, שהם כלם

בינונים, כמו עָבֵה, קָאֵם, מְהַלֵּךְ, מְהַדֵּק וְהָשֵׁל, כי לרו״ש בזה משפט הרחבה כמו לחי״ת ולעי״ן.

375 לבד ממכריו על האבות ברוב הספרים בר ממטרתא דייתי בשבתא והנה מטרתא לשון נקבה, וייתי עתיד לזכר. ובדפוס לסבונא דְיַתַת שבתא ולא מצאתי לו הבנה. וכדפוס סביוניטה = דְיָתַהּ שבתא כלומר של אותה שבת.

376 כתועבת הגוים ההם כתועבת = תרגום, ובג״ת וח״ג כטעוות, ואינו אלא טעות.

כי תועבת ה׳ קע״א מרחק ה׳, והראוי קדם ה׳ = מרחק קדם ה׳.

377 ואל קוסמים ישמעו בכל הספרים שמעין = ובס׳ מא״ד וקע״א בען והוא נכון לפי דרך המתרגם, ובגליון חגיהו שמעין.

ודבר אליהם, קע״א להון ובגליון עמהון =.

את אשר לא צויתי קע״א דלא =.

378 לא תגור ממנו לא תדחלון מיניה (מא״ד קע״א = יא״ר. לסבונא וסביוניטה), ובאחרונים לא תדחל.

379 ונדחה ידו ותתמריך (= מא״ד יא״ר וסביוניטה) וברוב הספרים ותתמריג כגרסת רש״י (ורד״ק בשמואל ב׳ ו׳ ו׳). ודע כי רש״י שם בשמואל הביא ותתמריג ידיה בגרזנא, וגרסת הספרים בברזלא.

380 לכרות העץ במקציה אעא (= סביוניטה), למקצי אעא (מא״ד קע״א לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) והראשון עקר. וברוב הספרים אעין, נשתבשו בלחטוב עצים שלפניו.

כי ירבה הדרך, קע״א יסגי.

ביד גואל הדם ומת קע״א ויתקטיל.

ודרשו השופטים קע״א ויבעון.

381 ובנית מצור כרקומין (קע״א = לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וברוב הספרים בכ״ף, והוא לשון נרד וכרכם.

פרשת כי תצא.

382 אשת יפת תאר שפירת רֵיו, בו״ו נח נראה (סביוניטה), וכן נכון מן ורוה די רביעאה, ובדפוס לסבונא רְוּו ובתיב״ע רֵוֵי = רֵיו וברוב הספרים ובקע״א שפירת חיזו, והוא תרגום יפת מראה; ובגליון קע״א ריוו.

383 לא תתעמר בה לא תִתַּגַּר בה (מא״ד יא״ר סביוניטה ג״ת וח״ג), = תִתָּגַר וכן למטה והתעמר בו ומכרו ויתגר ביה, הת״ו בפתח ודגש אחריה, משרש **תגר** לא תעשה בה סחורה, ויעשה בו סחורה ומכרו: אבל כי תבא בכרם וכן כי תבא בקמת רעך, ארי תִתָּגַר הת״ו בקמץ ורפה אחריה, משרש **אגר**, כלומר כאשר תבא בשכירות. מס׳ יא״ר

למדתי. ודע אמנם כי סוף סוף גם שרש תגר משרש אגר נגזר, כי כל סוחר סוחר להשתכר, ובלשון סורי כותבין **תאגרא** באל״ף.

384 כי תהיין לאיש הרי יהויין (= לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וברוב הספרים תהויין, והוא שבוש.

385 לו משפט הבכורה ליה חזיא בכירותא, = ליה חזיא בכוּרוּתא ובג״ת וח״ג הוסיפו דינא דבכירותא, והוא טעות, כי חזיא תרגום של משפט.

386 בננו זה סורר ומורה ברנא דין (= לסבונא סביוניטה וח״ג), ובש״ח וג״ת בננא והוא שבוש, כי זה לשון רבים, ובעל המתרגמן נפתה אחר נסחאות מוטעות, וכתב אע״פ שהוא לשון יחיד תרגומו בננא ולא ברנא עכ״ל.

387 לא תוכל להתעלם לכסיותה (= יא״ר ש״ה קוסטנטינא וסביוניטה) וקרוב לזה בתיב״ע לכסאה מניה. ובקצת ספרים ובקע״א הגיהו על לשון העברי וכתבו לאתכסאה, ואין זה מדעת אנקלוס, שאם היה בלבו לומר כן, היה אומר לאתכבשא, כמו שתרגם והתעלמת ותתכבישי, ודע כי בג״ת וח״ג והתעלמת השני ותכבוש, ואינו אלא טעות.

388 ולא ילבש גבר ולא יתקן, היו״ד בחירק והקו״ף בפתח (יא״ר וסביוניטה) לשון נפעל, כמו ותכס בצעיף ותתעלף ואיתקנית, וכמהו ויתחזק ישראל ואיתקף. = יִתַּקַן וברוב הספרים נקדו יְתַקֵּן מבנין פיעל, והוא טעות, כי חסר הפעול.

389 ואקרב אליה וקריבית לותה (לסבונא ואנוירשא) וברוב הספרים = ועלית, והנה הכתוב אחז בלשון נקיה, ואין טעם לנטות מעליו.

390 ולקחו זקני העיר ההיא את האיש ויסבון (לסבונא ואנוירשא) כי הענין בחזקת היד.

391 בנים אשר יולדו להם דור שלישי יבא להם וגו׳ ידכון להון (קע״א לסבונא ואנוירשא), וכן יא״ר בשם קצת נסחאות, ונכון; וברוב הספרים = ידכי לשון יחיד כמו בעברי.

392 טחור מקרה לילה, מקרי ליליא = כן הוא בכל הספרים, לשון קרי שבלשון חכמים, וכן בתיב״ע מקריות הרהור ליליא. ובג״ת וח״ג הגיהו מסואבת.

393 ולא יראה בך ערות דבר ולא יחזי בך (= מא״ד וסביוניטה, וכן בתיב״ע יחמי, וברוב הספרים יתחזי) עריית פתגם (מא״ד) וכן בתיב״ע קלנא, וברוב הספרים = עבירת פתגם וכן למטה כי מצא בה ערות דבר ובס׳ מא״ד עריית פתגם, ואולי נכון הוא. ובקע״א יתחזי בך עריית פתגם וכן כי מצא בה ערות דבר (כ״ד א׳) קע״א עריית.

מלילות, קע״א דמליא; = דְמַלְיָן.

= גַט פִטוּרִין.

ונתן בידה, קע״א = ויתן.

394 ולא יעבור עליו לכל דבר לכל מדעם (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא), ונכון מפני השלילה, כמו כל דבר אשר ישך; וברב הספרים = לכל

פתגם, והוא טעות, כי נראה לא לכל דבר אבל לקצת דברים. וקע״א כל מדעם.

ושמח את אשתו, קע״א עם, ובגליון ית =.

395 לא יחבול לא תסב (קע״א לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא), ונכון וברוב הספרים = הגיהו לא יסב כלשון העברי.

יוציא אליך, קע״א לוותך.

396 כי עני הוא מסכן (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) כמו למעלה ואם איש עני הוא; וברוב הספרים = עניא.

397 ונגשו אל המשפט ושפטום, ברוב הספרים וידונון בשני נוני״ן, והנה חסר הכנוי, ובתרגום יונתן וידונון יתהון. ובדפוס לסבונא ואנוירשא וִידִנְנוּן בשלשה נוני״ן, וכן עקר, אלא שהדל״ת צריכה להנקד בחיר״ק. ובסביוניטה וידינינונן בארבעה נוני״ן = ועיין למעלה הגהה ר״ט.

אל המשפט קע״א = לדינא.

398 לא חפצתי לקחתה לא רעינא (מא״ד קע״א = יא״ר סביוניטה ג״ת וח״ג) וכן בתיב״ע. ובשאר ספרים לא ראיתי, והראשון עקר.

פרשת כי תבא.

399 והניחו לפני מזבח ה׳ אלקיך ויחתיניה (מא״ד קע״א = יא״ר סביוניטה ג״ת וח״ג) וכן בתיב״ע, וכן למטה והנחתו ותחתיניה (בנזכרים ובש״ח =) והוא מלשון די גנזיא מהחתין תמה בבבל (עזרא ו׳). ובקצת ספרים ויצנעיניה ותצנעיניה.

ובמרא גדול, קע״א = ובחזונא רבא.

400 ולא נתתי ממנו למת על מית (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) כי אין נתינה למת, וברוב הספרים = הגיהו לפי העברי למית, ובקע״א למית והגיהו על מית.

401 ולתתך עליון עִלַּי (סביוניטה) ובספר מא״ד וקע״א = עִלָּאֵי עילאי באל״ף נחה, כמו תליתאי רביעאי וחבריהם, שבכלם אל״ף נוספת להורות על הפתח, והנכון להשמיטה, וכן בכל שמות היחס יְחִידַי, נֻכְרַי, יְהוּדַי. וברוב הספרים עלאה, והוא טעות, כי יש בכחו ה״א הידיעה. וכן למטה ונתנך ה׳ אלהיך עליון עילאי (מא״ד קע״א = וסביוניטה עִלָּאֵי).

402 ובאו עליך כל הברכות האלה והשיגוך וְיֵתְיָן וְיַדְבְּקָנָךְ (יא״ר = וסביוניטה) ונכון, כי ברכן לשון נקבה. לא כן לווטין, וברוב הספרים טעו והשוו ברכות לקללות ונקבות לזכרים.

הברכות, קע״א ברכתא.

403 יקימך ה׳ לו קדמוהי (יא״ר קע״א = סביוניטה ג״ת וח״ג) וכן בתיב״ע, ועיין למעלה הגהה כ״ה.

לראש ולא לזנב, קע״א = תקיף ולא חלש.

נגף לפני אויביך, קע״א = בעלי דבבך.

רק עשוק, קע״א = ברם.

404 ועבדת שם אלהים אחרים לעממיא (קע״א = לסבונה וסביוניטה), כחברו שלמטה; ובקצת דפוסים לעמא. או לעממא, ואינו אלא טעות.

405 ושמן לא תסוך לא תשוף (מא״ד קע״א יא״ר לסבונא סביוניטא ואנוירשא) וכן בתיב״ע לא תשוטון נראה ט״ס במקום תשופון, והוא לשון שפשוף, כי הסיכה בשפשוף, ובאחרונים = לא תסוך וכן בס׳ מא״ד מחקו הף׳ והשיבוה ד׳.

406 והיו בך לאות ולמופת, לאת ולמופת (קע״א = סביוניטה), לאתין ולמופתין (לסבונא ואנוירשא), וברוב הספרים לאת ולמופתין, והוא שבוש, והראשון עקר.

אשר לא ישאיר לך, קע״א = ולא דלא.

407 והצר לך ויעיק (קע״א = יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא) לשון הפעיל, וברוב הספרים וייעוק, והוא טעות.

408 חומותיך הגבוהות והבצורות, ברוב הספרים = שורך רמיא וכריכיא, ובקע״א ובדפוס לסבונא ואנוירשא כריכתא ותקיפתא. ואחת משתיהן לא נתחוורה אצלי, לא הראשונה, כי כריכן לשון נופל על הערים הבצורות להיותן כרוכות ומוקפות חומה, ואינו לשון נופל על החומה עצמה; ולא השניה, כי כריכתא אינו תרגום של גבוהות. ואם נרכיב שתי הנסחאות ונאמר רמיא ותקיפיא, אולי יכשר.

409 מהתענג ומרוך מִמְּפַנְּקוּ ומרכיכו (קע״א = וסביוניטה) ובס׳ מא״ד מִמִּתְפַּנְּקוּ ושתיהן נכונות מגרסת הספרים מאתפנק.

410 גם כל חלי וכל מכה אף כל מרעין וכל מחן (לסבונא ואנוירשא) לשון רבים, כמו דלא כתיבין שאחריו.

411 יעלם ה׳ עליך יסקינון (לסבונא ואנוירשא), ולא אדע למה ברוב הספרים ייתינון. = יַיְתֵנּוּן.

412 ועבדת שם אלהים אחרים ותפלח (קע״א = לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וברוב הספרים ותפלחון, והוא טעות.

ודאבון, קע״א ומפחות.

ופחדת לילה, קע״א = ותהי תְוֵה.

413 והתמכרתם שם לאויביך לבעלי דבביכון (מא״ד וסביוניטה =) ונכון להשוותו עם יתר הפסוק; וברוב הספרים דבבך.

414 ויין ושכר לא שתיתם וחמר ומרוי (לסבונא ואנוירשא) וברוב הספרים = חדת ועתיק.

415 ונקח את ארצם וכבשא (לסבונא ואנוירשא) ונכון, וברוב הספרים = ונסיבנא.

פרשת נצבים.

בקרב הגוים, קע״א = בֵּינֵי.

416 פונה היום מעם יי אלהינו אלהנא, ובג״ת וח״ג נדפס בטעות אלהיה.

417 אם יהיה נדחך אם יהויין גלוותך (מא״ד קע״א = יא״ר לסבונא סביוניטה ואנוירשא), וכן עקר, וברוב הספרים אם יהי גלותך.

לרעה, קע״א = לבישו.

פרשת וילך.

ואמצו, קע״א = ועלימו וְעִלָּמוּ.
הוא ההולך, קע״א הוא דמדבר,
418 והרה אפי בו ביום ההוא, ואמר ביום ההוא, אסתיר פני ביום ההוא, תרגום שלשתם בעדנא ההוא (מא״ד קע״א = לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) ונכון, וברוב הספרים ביומא ההוא.
ואמר, קע״א וימרון — אלהנא בינגא — בישתא.
על כל הרעה, קע״א בישתא. = עָרְעָנִי בִּישְׁתָּא הָאִלֵּין.
419 והיה לאכול ויהון למיבז (מא״ד קע״א = לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) ונכון, ובאחרונים למיכל.
420 ואנכי אהיה עמך ומימרי = ובש״ח ג״ת וח״ג נכתב בטעות ומימריה.
לקח, קע״א = סְבוּ.

פרשת האזינו.

421 דור עקש ופתלתל דאשני עובדוהי ואשתניו (יא״ר סביוניטה = ובומבירג), ובקצת ספרים דאשניאו עובדוהי, והוא טעות. ומי יודע אם לא היה ראוי להסיר הו״ו גם במלת ואשתניו, ותהיה גם היא חוזרת אל הדור, לא אל המעשים. וכן למטה כי דור תהפוכות המה דאשני (יא״ר וסביוניטה =).
422 שאל אביך לאבוך (קע״א יא״ר לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא) ונכון. וברוב הספרים = אבוך.
מחלמיש צור, קע״א ניכסי יתבי = וְנִכְסֵי יַתְבֵי.
בלא אל, קע״א בלא דחלן.
מוסדי הרים, קע״א ושיציאת בסייפי טוריא, = שֵׁיצִי סַיְפֵי.
423 חצי אכלה בם אשיצי בהון (קע״א = וסביוניטה) וכן בתיב״ע, ולא אדע למה זה ברוב הספרים איגרי בהון, שהיא תרגום של אשלח בם, לא של אכלה בם.
אפאיהכ, קע״א חסר מלת ואישיצינון, והיא בגליון,

פרשת וזאת הברכה.

424 והם תכו לרגלך ואנון מדברין = ובש״ח דמדברין, ואיננו נכון.
מורשה, קע״א מסרת.
ועזר מצריו, קע״א מבעלי דבבוהי = מבעיל דבבא.
425 לאיש חסידך דאשתכח חסיד קדמך, ובג״ת וח״ג = קדמך מן והוא טעות. תרצה קע״א = קביל ברעוא.
426 חופף עליו = יהי מגין עלוהי, ובג״ת וח״ג מְגַן, והוא תרגום של חנם,
427 חופף עליו כל היום כל יומיא (קע״א לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) ונכון, וברוב הספרים = כל יומא.

428 ומתהום רובצת תחת וממבועי עינוות תהומין (לסבונא קוסטנטינא = ואנוירשא), ונכון, וברוב הספרים עינון ותהומין. גם מלת **מלרע** איננה בשלשה דפוסים הנזכרים.

גרש ירחים, קע״א ירח לירח.

סנה, קע״א בסנה.

תבאתה, קע״א =, יתיין.

429 לראש יוסף ולקדקד נזיר אחיו לרישא דיוסף גברא פרישא דאחוהי (= סביוניטה ג״ת וח״ג), וכן עקר, לבאר הענין עם הרחקת הלשון של מליצה; וברוב הספרים ולגברא, ואיננו נכון, שאם באת לתרגם ולגברא, למה לא תתרגם ולרישא דגברא כלשון העברי.?

וקרני ראם, קע״א יתעבדן, = אתעבידן.

430 ושפוני טמוני חול וסימן דמטמרן (לא דמטמרא) בחלא יתגליין (לא מתגליין) להון (קע״א = לסבונא קוסטנטינא סביוניטה ואנוירשא).

431 ברזל ונחשת מנעלך תקיף כפרזלא וכנחשא מותבך (לסבונא קוסטנטינא ואנוירשא) ונכון מאד, וברוב הספרים = השמיטו מלת מיתבך ונשאר הלשון חסר הבנה, ובקע״א בגליון בית מותבך.

432 אין כאל ישורון לית אלהא אלא אלהא דישראל (סביוניטה ג״ת וח״ג =) ובשאר דפוסים לית אלהא כאלהא דישראל, והוא חרוף וגדוף לפי דרכי אנקלוס ע״ה. ובקע״א לית כאלהא דישראל — יְהֵא בסעדך =.

זרועות עולם, קע״א דיבמימריה; = דבמימריה מתעביד עלמא.

וישכון, קע״א וישרון.

יערפו, קע״א ישמשינון; = יְשַׁמְשׁוּנוּן.

מגן עזרך, קע״א תַּקִיף = תְּקוֹף סעדך.

על במותימו, על פריקת =.

האחרון, קע״א =, מערבאה.

433 לא כהתה עינו לא כהאה עינוהי (מא״ד) ונכון מאד, כי עינו בעברי דרך מליצה במקום עיניו.

434 ויהושע בן נון מלא רוח חכמה, ברוב הספרים אתמלי — ובדפוס לסבונא, קוסטנטינא ואנוירשא מְלֵי, וגם הוא נפעל עבר, והנכון כתרגום ירושלמי הוה מלי.

ופה נשלמו חלופי הנסחאות אשר ראיתי לתת לפני המעיינים, ועוד כהמה היו בידי, אפס כי בקצור בחרתי, וגם במה שהבאתי קיצרתי מאד בלשוני, והקורא המשכיל יבין דבר לאשורו בעיון ובישוב הדעת וימצא כי עם כל כובד העבודה המרובה אשר עבדתי במלאכת המאמר הזה, ועם נחיצת הזמן (כי היתה הורתי ולידתו לשבעה מקוטעים), הנה לא נפלו דברי בו במקרה והזדמן, אבל בחקירה אחר חקירה ובחפוש אחר חפוש; ואולי עם כל זה שגיתי במקומות, ומי יתן והתשוקה לתפוש עלי תעיר אחרים משנתם, וישומו פניהם אל החקירות האלה, וקנאת סופרים תרבה חכמה! **ואחרי** אשר עד כה עזרני ה׳ להוציא ממחשך **תל״ד** אלה חלופי נסחאות (כפלים בחשבון **אוהב גר**) כלם מלוקטים מן הספרים אשר ראוי

עיני, אין בהם דבר מלבי, זולתי במקומות אשר גליתי דעתי להכריע איזה יכשר הזה או זה; ראיתי עתה לתת לפני המעיינים שש עשרה הגהות אשר לבי אומר לי שהיה ראוי להגיה בתרגום אנקלוס, מבלי שיהיה לי בהן סיוע משום ספר, לא בדפוס ולא בכתיבת יד, ואנשים חכמים המה ישפוטו, האמת אתי אם לא. וגם ראיתי מה שכתב רבנו תם (בהקדמת ס׳ הישר) נגד המגיהים הספרים מדעתם, ואולם אני אחרי עקבות רש״י ז״ל זקנו אלך בטח, כי אינני שולח ידי בספרים להגיהם, אבל כתלמיד הדן לפני רבותיו בקרקע ומתאבק בעפר רגליהם אגלה אזן הגדולים ממני על קצת נסחאות (ונער יכתבם) הנראות בעיני בלתי מתוקנות, והם בחכמתם משפט אמת ישפוטו.

1 כי מאיש לוקחה זאת ארי מבעלה, אין זה תרגום של **מאיש** אלא תרגום של **מאישה**, והנכון כתיב״ע ארי מגבר, הן אמת כי בספר תורה אשר ביד השומרונים (הכותים) נמצא כתוב **מאישה** בה״א, אבל הוא שבוש בלא ספק, ואין לנו לזוז מן הנוסה אשר בידנו. — [ולא אכחד מן הקורא המשכיל, כי עוד אחרת מצאתי לאנקלוס (וגדולה היא) מסכמת עם הנוסח השומרוני, בנטייה מן הנוסח המסור בידנו מאבותינו, והיא זו. ולכל היד החזקה ולכל המורא הגדול תרתם אנקלוס ולכל חזוונא רבא, וזה אינו תרגום של מורא, אלא תרגום של מראה. ובס׳ השומרונים ולכל המראה הגדול, וכן נמצא ג״כ בתרגום יוני המיוחס לשבעים זקנים, ולכל המראה. ודוגמת זה בסדר כי תבא ויוציאנו ה׳ ממצרים ביד חזקה ובזרוע נטויה ובמורא גדול ובחזוונין רברבין, וכן בנוסח הכותים ובמראה, וכן בתרגום השבעים. וכן בפרשת ואתחנן או הנסה אלהים וגו׳ ובמוראים גדולים ובחזוונין רברבין. גם מה שאנו אומרים בהגדה של פסח ובמורא גדול זה גלוי שכינה, הוא מתישב יותר לנסחת ובמראה גדול. וזה ענין הצריך עיון].

2 וישלח את העורב ויצא יצוא ושוב ונפק מיפק ותאיב, הנכון ונפק נפיק ותאיב, שניהם בינוניים, כמו הלוך ושוב אזלין ותייבין, הלוך וחסור אזלין וחסרין.

3 וייסף שלח את היונה ואוסף שלח, שלח בעברי הוא מקור, אבל בארמי אינו אלא עבר, והראוי לשלחא.

4 אני העשרתי את אברם אנא עתרית, הנכון אעתרית לשון הפעיל כמו בעברי, וכן הוא בתיב״ע, וכן הוא בקע״א.

5 זבדני אלהים אותי זבד טוב, מלת אותי בעברי אינה אלא כפל לשון של הכנוי שבמלת זבדני, והטעם זבדני אלהים זבד טוב, כלומר נתן לי מתנה טובה, ותרגומו יהב ה׳ לי חולק טב. ובנסחאות הקדומות כתוב יהב ה׳ יתיה לי חולק טב, והאחרונים הגיהו יתי, ונראה כי כל זה טעות, והמלה בכללה מיותרת. ובקע״א יתיה בלא מלת לי= יתי לי יאה״כ הוסיפו ה׳ למעלה מן יתי והשיבוהו יתיה. ובתרגום יונתן זבד יתי ה׳ זבודין טבין, והוא נכון, כי אין בו מלת **לי** אבל איני יודע היש בלשון ארמית מלת זבד וזבודין, והרמב״ן ראה בתרגום ירושלמי זווד יתי מימרא דה׳ זוודין טבין, בו״ו ולא בבי״ת, והוא לשון צדה לדרך.

6 כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל ארי רב את קדם ה׳ ועם גובריא ויכלת. לפי העברי מלת ותוכל חוזרת גם לאנשים וגם לאלהים, כי לפי הפשט אלהים זה חול, וכן בתיב״ע מלאכיא דה׳, ומליצת שרית ותוכל כמו וישר אל מלאך ויוכל, והיא מליצה דבוקה, נלחמת ונצחת. אבל אנקלוס התחכם לנטות מפשט הכתוב בעבור ההדיוטות, והפריד המליצה לשתים (דוגמת וידבר העם באלהים ובמשה שתרגם לשתים, ואתרעם עמא במימרא דה׳, ובמשה נצו), ותרגם כי שרית עם אלהים ארי רב את קדם ה׳, ושוב אי אפשר לומר ועם גבריא ויכלתא, אלא ועם גבריא יכלתא, בלא ו״ו, כי לפירושו אין מלת ותוכל חוזרת על אלהים, כי תרגמו קדש, ואין יכולת ואין גבורה לנגד ה׳. וגרסת הספרים כלם היא באמת חרוף וגדוף.

7 ויישן ויחלום שנית ודמוך, הראוי ודמיך, כמו שהוא בתיב״ע, א ודמך כמו שהוא בתיב״ע על ויפל ה׳ אלהים תרדמה על האדם ויישן, כי גם שם בתרגום אנקלוס ודמוך, והוא טעות, כי לא מצאנו פעל עבר על משקל זה.

העתירו בעדי (שמות ח׳ כ״ד) צלו אף עלי, והוא שבוש, והראוי צלו עלי; ונ״ל כי טעו הסופרים והחליפו העתירו בעדי עם וברכתם גם אותי שתרגומו צלו אף עלי, כלומר החליפו צלו עלי בצלו אף עלי, וזה מפני שהיה התרגום מתחלה בעל פה, ונפלו בו טעיות בגירסא, כמו שנפלו במשנה. ועיין מכות פרק ב׳ משנה ח׳ בתי״ט. גם עיין רש״י חולין ע״ד ע״ב ד״ה חלבו דמאי.

8 ונקדש בכבודי ואתקדש ביקרי, נראה לפי הפשט שראוי להגיה ויתקדש כפירוש רש״י = ונקדש המשכן בכבודי, שתשרה שכינתי בו.

9 ועשה בצלאל ואהליאב ועבד בצלאל, וכן תרגם רמבמ״ן (נון מאכטען בצלאל אונד אהליאב), וכן תרגם היירונימוס (Fecit ergo). וזה שבוש עצום, כי הפסוק הזה אינו אלא המשך מאמר משה לישראל ראו קרא ה׳ בשם בצלאל וגו׳, וימלא אותו וגו׳, ולהורות נתן בלבו וגו׳, ועשה בצלאל, יעשה בצלאל, ואחר זה הוא אומר ויקרא משה אל בצלאל, וקודם שיקראוהו איך יאמר עליו שעשה? לכן אין מנוס מלהגיה ויעביד בצלאל, וכן הוא בתיב״ע, וכן תרגם רבנו סעדיה גאון בלשון ערבי, וכן פירש הראב״ע. הדבר הזה העירני עליו ידידי החכם והנבון ר׳ יהודה וואַרמאן איש פעסט, כאשר התגורר פה בחדש תשרי שעבר. וכן בקע״א ויעביד. גם רש״י ז״ל הבין הדבר לאשורו וכתב במכות דף י״ב ורצה איכא לפרושי לשון צווי כמו ועשה בצלאל ואהליאב.

10 ולא אריח בריח ניחחכם ולא אקבל ברעוא קרבן כנישתכון, זה הוא תרגום של ולא אריח בעצרותיכם (עמוס ה׳) כי עצרת תרגומו כניש, וכן הוא מלה במלה תיב״ע שם בעמוס, אבל כאן אין לו ענין, וראוי להגיה ולא אקבל ברעוא קרבניכון.

11 כי תאמר אלי שאהו בחיקך סוברהי בתוקפך, זה תרגום נחלת בעזך וכאן אין ראוי לתרגם אלא סוברהי בעיטפך (כמו הבא נא ידך בחיקך שתרגומו בעיטפך), והסופרים החליפו מלת בעיטפך במלת בתוקפך, ואיננו דרך כבוד כלפי מעלה שיאמר האל אל האדם שאהו בעזך. גם אין לומר כי אנקלוס ברח מלתרגם בחיקך כמשמעו להיותו לשון משל ומליצה, כי אחר שהניח כאשר ישא האומן את היונק אין טעם שלא יניח שאהו בחיקך.

12 כי דברנו בה׳ ובך ארי אתרעמנא קדם ה׳, נראה להגיה במימרא דה׳ כמו למעלה וידבר העם באלהים, במימרא דה׳, וכן לא עלינו תלונותיכם כי על ה׳ אלהין על מימרא דה׳, כי אמנם מליצת קדם ה׳ היא דרך כבוד, כאלו היתה התרעומת לכבוד האל, והנכון עוד יותר להגיה למעלה ולמטה על מימרא דה׳ במקום במימרא.

13 החרם אותה ואת כל אשר בה דעיר הנדחת גמר יתה, מלת החרם בעברי לפי המשך הלשון הוא מקור, אבל גמר בארמית היא צווי, וראוי להוסיף בו אל״ף בסוף, גְּמָרָא ויהיה מקור.

14 וילדו לו בנים האהובה והשנואה וְילִדָן, והוא לשון פעול לנקבות רבות וצריך להגיה וְיֵלְדָן, לשון עתיד.

15 כי את אשר ישנו פה וגו׳ ואת אשר איננו פה, ארי ית מאן דאיתוהי וית מאן דליתוהי, הוא טעות, וצריך לומר עם מאן דאיתוהי ועם מאן דליתוהי, כמו ולא אתכם לבדכם שתרגומו עמכון.

ז׳ שמנת עבית כשית אצלה תקוף קנא נכסין, צריך להגיה תקיף, כמו רבה אילנא ותקיף (דניאל ד׳).

ועם זה נשלמו ארבע מאות וחמשים הערות אשר עזרני ה׳ לסדר לפני כל חכמי לב, וסימנן **תן** לחכם ויחכם עוד.

וראיתי להעיר פה שני דפוסים עתיקים אשר לא באו לידי, האחד חומש עם רש״י ותרגום דפוס בולוניא שנת **רמ״ב**, הוא הקדמון בנסחאות התרגום שבדפוס, והשני חומש בלא נקדות עם רש״י ותרגום נדפס **באישאר** בשנת **נ״ר**. וזולת אלה יש עוד חומשים עם תרגום דפוס קוסטנטינא עתיקים מהשנים אשר ראיתי, ומי יתן והתעוררו החכמים השוכנים בערי הממלכה, אשר שם אסיפות הספרים היקרים, לחפש אחריהם ולבודקם, וכן לחפש אחרי נסחאות כתיבת יד, אולי ימצאו מהן עתיקות ומדוקדקות מאשר היו בידי. ועל הכל לפני כל חכמי לב אשפוך שיחי, למען יתעוררו לבדוק ולחקור ברוח חכמה ובינה, האמת אתי במה שאמרתי בראש המאמר, כי לא נכתב התרגום על ספר ולא המשנה והתלמוד, עד אחר זמן חתימת התלמוד; כי אמנם הדבר הזה דבר אמת הוא בעיני, אבל כבר אפשר שימצא באחד המקצועות ראיה לסתור, ואני לא אדעה; וכל האיש אשר ישים לבו אל הדבר הזה ותמצא ידו לברר הענין בראיות שאין להן מדחה, יעשה הטוב והישר בעיני אלהים ואדם, וכבוד והדר אתן לו, ומאלהי אמן ישא ברכה.

הצעיר המחבר

לנכח אנקלוס מדבר.

ואנת גיורא יקירא, די מדרך עם בשרא לא איתוהי, אתפני
כען מן מותב יקרך מן שמיא, די נשמתך מתפנקא
תמן בסיעת רחמוהי די אלהה די אברהם, די אדבקת בה
ברעות נפשך, ובכנשת נטרי פקודי אוריתא די נביה מהימנה,
די תרגמת יתה במנדע ושכלתנו; ואסתכי כען על שפל דירי
ארעא כלה חשיב, די שוי מליך כלילא לראשה, בלש בגו
קבלא ואמיטתא, וכוי נהור שגיא אתפתחא קדמוהי, וסימן
מטמרן מן יומת עלמא נגד ואנסק ממבועי עינות חכמתך,
ומין בסימין מדלא דלא מבארא עמיקתא די מנדעך יתירא,
וכרא בטנרא תקיפא, ועל בגו תוני טורא רמא די שכלתנותך,
ואנפק מן כפוהי אבנין טבן ומרגגן, שנין דא מן דא, סמקן
ירקן וברקן שבזיז וסבהלום; ואנהר אפיך מרום רקיעא לאפי
גבר מכיך ותריץ לבא, די שם כל למגלא לבני אנשא ארחתך
מסתרתא, ולחואה קדם חייא מן קצת רבותך, בדיל די יתיקר
שמך רבא בגו עמא דנה די רחמת:

וגלי קדמיך, גיורא זכאה, באתרא די אנת תמן, עמלי ולאות
ידי בעבידתא מחשבא עינין ומפחא נפש, למבדק
בכתבין עתיקין, זמנא וזמנין, יימם ולילי, בעינא פקיחא על

מלין ואתין, בדיל לתרצא פתגמיך תריציא, די הוהון אשתני,
וחזותהון יאיא עדת מנהון, בשגיאות עדניא די חלפו עליהון,
ובחובי ספריא די שקרו במאמרך, וחבלו פתגמי חכמתך, גבר
ברעותה, בלא הימנו; וחכימיא מתעטלין, ולא חשחין על דנה
פתגם, לאתבותך ליקר הדרך וזיוך. וכען גיורא מהימנא, אם
שפר קדמיך ואם תקין בעיניך פלחנא דנה די פלחת, ואם
בקשוט ובהימנו עבידתא דך עבדת, ומטולא דנה סוברית,
סק כען ואשתטח קדם כרסא יקרה די אלה שמיא, וצל עלי,
רחמין למבעא בדילי, וכדנא קדמוהי תאמר:

גברא די שם עליך מלכא טעם, ולאלהי כספא ודהבא לא
סגיד, ומטל שמיא רוחה משבע, ושוי יקרה ביקר
אוריתך, ודנה כתבא די רשם בדיל יקרך ובדיל יקרי, יהשכח
כען רחמין קדמיך, יצלח בדילך ויצלח בדילי; ולהוא מאמרך
בסעדה, כדי יהך ויתותב באתר די מן טעמך אתקרי, ותהשלם
עמיה רוח חכמה ושכלתנו, פתגמי אוריתך למפשר וקטרין
למשרא, ולאלפא קשטא בקשטא, וארחן דתקנן קדמיך
בהימנו, וצבותך לא יהשנא, וכל עלה ושחיתה לא תהוא
משתכחא עלוהי: ידור ויתותב ויחי, ורעותך יי בידה תהצלח.

טריאסטי ר״ה לאילנות תקפ״ט. 20. 1. 1829

נוספות

בארבעה ירחים אחרי השלימי מאמרי זה בא לידי ספר (Chaldäische Chrestomathie, Wien, 1800.) להחכם המפורסם Jahn וראיתי כי כל מה שהובא בו מתרגום אנקלוס איננו לקוח מספרי הדפוס, אבל הוא מועתק אות באות מספרים כתיבת יד הנמצאים בבית הספרים להקיסר יר״ה ובשאר אסיפות ספרים אשר בוויען הבירה, אחד מהם נכתב בשנת מ״ו לאלף הששי, ואחד בשנת ק״א, ואחד בישנת קמ״ח, ואחד נצול מן השמד בשנת ק״ט, וזמן כתיבתו לא נודע, והחמישי לא נודע מזמנו דבר, וכל זה יראה הרואה בארוכה בהקדמת המעתיק, ה״ה החכם Jahn הנזכר, ויהי כראותי את כל זה חשתי ולא התמהמהתי לברוק נסחאותיו, אחרי היותן נסחאות ספרים עתיקים כתובי יד, ואחרי החפוש מצאתי בו נסחאות הרבה משונות מנסחאות הספרים האחרונים, ומתאימות עם נסחאות הדפוסים הראשונים והספרים כ״י אשר עזרני ה׳ לחוציא מאפלה במאמרי זה, ואמרתי לא אכחידם תחת לשוני, ואערכם נגד אחי בקיצור לשון כדרכי; ולמען הקל על המעיין, ושלא לכפול הדברים, ארשום כל פסוק במספר ההערה אשר בא בה במאמר „אוהב גר״.

הערה 36 וישב אותם אברם, וְתָרִיךְ, כנוסח אנוירשא.

45 הכצעקתה הבאה אלי עשו כלה, אעביד עמהון גמירא ואם תייבין לא אתפרע, כנוסח רע״ח, ועם כל זה מה שכתבתי במאמרי הנ״ל עקר.

118 ובדם ענבים סותה, מֵילַת מֵילַת, במקום מילא מילא.

123 היליכי את הילד הזה, היליכי ית רביא הדין, ולדעתי אינו אלא טעות.

129 ולא ביד חזקה, אילהן מן קדם דְהִילָא תקיף, כנוסח אנוירשא והוא הנכון.

131 שלח נא ביד תשלח, ביד מאן דכשר דתשלח, ונכון.

134 למה תעשה כה לעבדיך, למה יתעביד כדין, והוא קרוב לנוסח יא״ר, לסבונא וסביוניטה, למה מתעביד.

135 כבד לב פרעה, אתיקר לבא דפרעה, ונכון, ודלא כהגהת רש״י ז״ל.

136 התפאר עלי, והב לי זמן, כנוסח ספר מא״ד, ונכון מאד.

138 מעם פרעה דערוב, מלות פרעה, וכן עקר.
139 כי רעה נגד פניכם ארי בישא דאתון סבירין למעבד לקביל אפיכון אסתחרא, כנוסח לסבונא.
143 משכו וקחו לכם, נְגודו, מסכים למה שכתבתי למעלה שהיה ראוי להגיה.
144 ויקם פרעה לילה, בליליא, ונכון.
146 לא ימיש, לא עָדֵי, ונכון.
147 רמה בים, רמא, וכן עקר.
148 ומבחר שלישיו, ושפר.
149 מי כמכה נאדר בקדש, לא אית אלא את אדירא בקורשא, והוא הנכון בלא ספק.
150 נחית בחסדך וגו׳ נחלת, דְבַרְתְּהִי, סוֹבַרְתְּהִי, והוא נוסח לעצמו, לא ראיתי כמהו, והוא מתישב על לשון המקרא יותר מגרסת הספרים במה שנחית ונחלת שתיהן זמן עבר, וגרסת הספרים מתישבת יותר לפי ענין הכתוב, שאינו אלא תפלה לעתיד. ובמלת נחלת נוסח זה מסכים עם גרסת רש״ל, ואע״פ שאיננה מדויקת, להיות זה תרגום של נשאת, ולא של נחלת, אולי עשה כן אנקלוס שלא לכפול המלה, גם מלת בעזך מתישבת יותר עם ענין הנשיאה מאשר תתישב עם ענין הנהילה.
153 כי תלינו עלינו, תתרעמון.
156 ארר שלוחיה, דפטרה.
162 כי חרבך הנפת, דלא תרים, ומה שכתבתי למעלה נ״ל עקר.
166 את העני עמך לעניא דעמך, ונכון.
168 ולא תענה על ריב, מה דמתבעי לך.
170 ונקי וצדיק אל תהרג, ודנפק זכאי, כנוסח רע״ה, וכן עקר.
171 והמותי את כל העם, ואשגש. כגרסת רש״י, ונכון.
284 ויבאו קרית הוצות, ואתא, ואולי ט״ס הוא, במקום ואתו.
285 וישלח לבלעם, ושלח, ונכון.
287 וברך ולא אשיבנה, ואכרפינון לישראל ולא אתיב ברכתא מנהון, ונכון.
290 וישת אל המדבר פניו, ושוי לקביל עגלא דעבדו במדברא אפוהי, כגרסת רש״י.
331 חזקו ואמצו, תקיפו ועלימו, חוק ואמץ, תקיף ועלם, שניהם בעי״ן, ונכון.
354 ועד הים האחרון, ועד ימא מערבאה, וכן עקר.
403 יקימך ה׳ לו, קדמוהי, ונכון.
404 ועבדת שם אלהים אחרים, לעממיא, וכן עקר בלא ספק.
405 ושמן לא תסוך, לא תשוף, ונכון, וכן בתרגום יונתן ואל תסוכי שמן (שמואל ב׳ י״ד) ולא תשופין משחא.
406 והיו בך לאות ולמופת, לאת ולמופת, כנוסח סביוניטה, ונכון.
407 והצד לך, ויעק, בנין הפעיל, ונכון.

409 מהתענג ומרוך, ממפנקו, כנוסח סביוניטה, ונכון.
412 ועבדת שם אלהים אחרים. ותפלח, ונכון.
413 והתמכרתם שם לאויביך, לבעלי דבביכון, וכן עקר.
415 ונקה את ארצם, וכבשנא, כנוסח לסבינא ואנוירשא, ונכון.
417 אם יהיה נדחך, אם יהוויין, וכן עקר.
418 ביום ההוא (שלש פעמים) בעדנא ההוא, ונכון.
419 והיה לאכול, ויהון למיבד, ואולי ט״ס הוא, במקום למיבז.

עוד זאת אגידה באזני אחי אוהבי תושיה, כי אחרי השלימי מלאכת מאמרי זה **אוהב גר**, הסבותי את פני להתלמד בידיעת לשון סורי או סורסי הקרובה ללשון ארמית, כאשר יראה הרואה בספר בן סירא אשר הדפיס החכם בן זאב ע״ה עם תרגום ארמי, וכבר כתב החכם ההוא בהקדמתו, כי הלשון הזה מועיל מאד לדלות ממנו הרבה מלות סתומות בתלמוד, ומצאתי כי נכונה דבר. ויותר מזה מצאתי ידיעת לשון סורי מועילה להבנת התרגומים ולהגהת נוסחאותיהם. ופעמים תועיל ג״כ להבנת לה״ק ובתבי הקדש. ומפני שראיתי בני עמי משליכים הלשון ההיא אחרי גוום, ומעטים ימצאו בין חכמי ישראל שיהיו יודעים מציאותה, ראיתי כי טוב לדבר הבר על אודותיה ולהודיע טיבה לרבים.

בבראשית רבה פרשה ע״ד: ויקרא לו לבן יגר שהדותא, אמר רבי שמואל בר נחמן, אל יהי לשון סורסי קל בעיניך, שבתורה בנביאים ובכתובים הקב״ה חלק לו כבוד, בתורה יגר שהדותא, בנביאים כדנה תימרון להום, בכתובים וידברו הכשדים למלך ארמית, ופירש בעל הערוך (ערך סרס) לשון סורסי הוא לשון ארם צובה ושאר הארצות שכבשם דוד, והיא הנקראת ארץ סוריא, ונקרא לשונם לשון סורסי, כמו יון לשון יוני, פרס לשון פרסי עכ״ל.

ודע כי בשני דפוסים שונים מצאתי אל יהי לשון פרסי, ושבוש גמור הוא, ובמדרש עם יפה תאר כתוב לשון ארמי, והנכון כגרסת הערוך, ובסוף גמרא דמסכת סוטה: אמר רבי, בארץ ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקדש, או לשון יונית, ואמר רב יוסף בבבל לשון ארמי למה? או לשון הקדש או לשון פרסי ע״כ, ופירש רש״י לשון סורסי קרוב הוא ללשון ארמי, ואומר אני שזה לשון גמרא ירושלמית, ואומות העולם קורין אותו לינג״א שוריי״א עכ״ל, ובמסכת בבא קמא (דף פ״ג) כתבו התוספות נראה דלשון סורסי הוא לשון ארמי וכו׳ והא דנקט הכא בא״י לשון סורסי ובבבל נקט לשון ארמי [כלומר שנראה כאלו שתי לשונות הן] אומר ר״ת לפי שמעט משתנה, כעי לשון לע״ז שמדברים אותו בלשון צח במדינה אחת יותר מבאחרת, כי אנקלוס הגר תרגם עד הגל הזה סהיד דגורא הדין, ולבן קרא לו יגר שהדותא; ונ״ל לשון שדבר לבן הוא לשון סורסי, ועל שם סוריא נקרא סורסי, דסוריא היא ארם נהרים וארם צובה שכבש דוד, ועל שם שקרובה לארץ ישראל אין לשון ארמי שלה צח כל כך עכ״ל.

ודברי התוספות האלה צדקו יחדו כי מה שאומר מקבץ התוספות שהלשון שדבר לבן הוא לשון סורסי, ועל שם סוריא נקרא סורסי אמת הוא כי סורי וארמי שם אחד הוא, כמו שסוריא וארם ארץ אחת הוא, כי מה שהיו הקדמונים (בימי הנביאים) קוראים בשם **ארץ ארם**, האחרונים (מימי בית שני ואלך) קוראים בשם **סוריאה** (Syria) אשר לפי זה יתכן לומר על הלשון שהיה לבן מדבר, שהיא לשון סורית, כלומר לשון של סוריאה, שהיא ארם; ואמת הוא עם כל זה כדברי רבנו תם, כי לשון הסוריים האחרונים מתחלף מעט מלשון הארמיים הקדומים, כי כן עינינו הרואות, לפי מה שאני עתיד לבאר.

ועתה ידוע יהיה לך, קורא משכיל, כי זה יותר משבע מאות שנה התעורר בעמנו המדקדק והמפרש החשוב ר׳ יהודה בן קריש (בעל ס׳ אב ואם אשר הזכירו הראב״ע לשבח בס׳ מאזנים), וכתב בלשון ערבי אגרת לקהל ישראל אשר בעיר פיס (Fez), לבאר להם תועלת לשון תרגום, וזה שם הספר: רסאלה יהודה בן קריש אלי גמעה יהוד פאס פי אלחץ עלי תעלים תרגום. והילק ספרו לשלשה חלקים, בחלק הראשון מבאר והולך בסדר אל״ף בי״ת המלות הארמיות הנמצאות בתנ״ך, בחלק השני המלות הבאות במשנה ובתלמוד, ובחלק השלישי מביא מלות ערביות ופרסיות הקרובות למלות לה״ק. הספר הזה לא נתפרסם בעמנו, להיותו כתוב בלשון ערבית, וצרעת ההתרשלות אשר פשתה באומתנו בעניני חכמת הלשון והקריטיקא, ובייחוד במקומות אשר לא באו תחת ממשלת הישמעאלים הקדמונים, גרמה ליושבי המקומות ההמה שלא בקשו מן הספרדים ומן המערביים שיתרגמו להם הספר הזה, וכמעט שאבד מן העולם, לולא הותיר ה׳ ממנו שריד העתק אחד הנשמר באָקספאָרד בביבליאָטעקא באָדלעיאַנא המפורסמת לתהלה ולשם ולתפארת. ויספיק זה למען דעת כל עמי הארץ כי זקנינו החכמים אשר הוציאו תעלומות לאורה בדרכי לשון הקדש, לא בזו ולא שקצו תלמוד לשון ארמית, כי זה ר׳ יהודה בן קריש הוא אחד מאבות הדקדוק, והראב״ע בס׳ מאזנים הקדימו לר׳ יהודה חיוג.

וכדי לפתוח בזכות אשר היו לפנינו, אומר כי אולי מה שנמנעו מהעמיק העיון בדרכי לשון ארמית, היה מפני שלא נמצאו אצלנו ממנה נכתב ומנוקד בראוי, אלא פרשיות מתי מספר בדניאל ועזרא, וכל אשר אתנו בלשון ארמית זולת דניאל ועזרא, או שהוא בלתי מנוקד, או שנקודו בלתי מדוייק, צלמות ולא סדרים, וכמו שכתב המתרגמן בהקדמתו, וז״ל: „והנה רבים שאלוני „האם אפשר לעשות דקדוק על התרגומים האלה, אמרתי לפי דעתי כי „אפשרי רחוק הוא, וזה מפני השתנות הנסחאות במלות ובאותיות, ועל כלם „בנקודות הם מתחלפות מאד, וזה לפי שבלי ספק המתרגמים כתבו תרגומם „בלי נקדוה, כי לא היו נמצאות בימיהם, כמו שהוכחתי היטב בהקדמת ס׳ „מסורת המסורת, והראיה עוד כי הנסחאות הישנות מאד כלם בלתי נקיד, „כי לא נקדום בעלי המסורית כמו שנקדו כל כ״ד הספרים, אלא אח״כ זמן „רב ננקדו על יד יחיד או רבים, אנשים בלי שם, כל אחד כרצונו, על כן

„יצא משפטן מעוקל, ואין להביא מהן ראיה לעשות עליהם דקדוק, ולולא „כן התחשוב שמיום שנעשו התרגומים לא היה איש חכם ונבון בישראל „שהיה יודע לעשות הדקדוק, כמו שעשה ר׳ יהודה המדקדק הראשון ז״ל, „שלפניו לא היה דקדוק ללה״ק כלל, ולפי שמצא העשרים וארבע מנוקד „ומוטעם ומומסר על ידי בעלי המסורת, דוא החל להושיע את ישראל, „ולהאיר את עיני הגולה בדקדוקו, ואחריו ר׳ יונה, ואחריו רבינו סעדיה גאון „זכרונם לברכה, ואחריהם מדקדקים אין מספר, אבל בתרגום לא היה מי „שהשגיח בו ומתקן המעוות, וכלם השליכו אותו אחרי גוום, ויצא העק״ל „הזה. אמנם אחת היא ע״כ אמרתי שיש דרך ישר לפני איש לעשות דקדוק „לשון התרגום, וזה שיעשה יסודו מן תרגום של דניאל ועזרא, ועליו יבנה „בניניו, ולא על זולתו מהתרגומים, ויוציא ממנו דיני הדקדוק, אם לא כלו „מקצתו כי קטון הוא״. עכ״ל.

והנה התקון הזה אשר דימה המחבר איננו מספיק, כאשר הודה הוא עצמו בסוף דבריו אלה, כי הנה אין ספק שלא יספיק לנו התרגום שבדניאל ועזרא לבנות כתבניתו כל הבנינים וכל הגזרות, ועל הכל בחבור הכנויים עם הפעלים לעזר מעט יהיה לנו; ומה נעשה למאות ואלפים תבות הנמצאות בתרגומים ובתלמוד, שאין להן עקר בדניאל ועזרא, ומאין יוודע לנו לא נקודן ולא גם עקר ענינן? וזה יספיק להתנצלות ההכמים אשר היו בתוכנו בדורות הקודמים.

אבל בדורות האלה, משנת ש׳ לאלף הששי ומעלה, אשר בהשתדלות מלכי העמים וחכמיהם הובאה ידיעת לשון סורסי מאסיא לאיברופא, ובאו לידינו בדפוס ספרים לרוב הכתובים בלשון ארמית, ומנוקדים בדיוק על ידי העם השומרים הלשון ההיא כאשר אנחנו שומרים לשון הקדש, כי באותו לשון יש אתם כל ספרי הקדש שלנו ושלהם, ובאותו לשון מתפללים תפלותיהם יום יום, ובאותו לשון חברו להם חכמיהם ספרים הרבה בענינים הרבה, עד שאין הלשון ההוא חסר דבר אצלם: הנה עתה לא בשמים היא ולא מעבר לים היא ידיעת לשון ארמית על בוריה.

כי אמנם ידוע יהיה לך, קורא משכיל, כי לשון סורסי אשר היו מדברים בו הגוים בימי התנאים בארץ ישראל ובכל סביבותיה, בארם נהרים ובארם צובה ובאשור ובבל ושאר ארצית, הלשון ההוא נשמר ונתקיים בארצות ההנה גם אחרי אשר החזיקו יושביהן באמונת הנוצרים, ומאז בימי התנאים תרגמו בלשון ההוא את כל ספרי הקדש, ובימי רב ושמואל היה אצלם חכם וחסיד גדול, שמו אפרים (S. Ephrem) שחבר ספרים ושירים הרבה בלשון הזה, וגם כי אחרי כן כאשר גברו הישמעאלים (זה אלף ומאתים שנה) ופשטה לשון ערבית בכל מקומות ממשלתם, ולשון סורית כמקרה לשון הקדש קרה לה, עדיין לא זזו הסוריים הנוצרים מלחבב לשון אבותיהם ועדיין קמו ביניהם חכמים ומחברים נכבדים, שכתבו ספרים בלשון אבותיהם.

והקרוב אלינו בשנת חמשת אלפים למניננו היה ביניהם חכם גדול, גריגוריוס אבו אלפרג הנקרא בר עברי (Abulpharagius, seu Bar Hebraeus)

וכתב בלשון סורי שלשים ואחד ספרים, מהם בפירוש המקראות, מהם בקורות העתים, ומהם בשאר חכמות.

והנה תרגום ספרי הקדש בלשון סורי בידנו הוא בדפוס בפאָליגלאָטא וספרי אפרים ואבו אלפרג נמצאים ג"כ בדפוס עם העתקה בלשון רומי, ומתוך הספרים האלה כבר נעשו ספרי דקדוק וספרי שרשים לרוב, וגם אצל המדפים המעולה אנטאן פ. שמיד ימצא המבקש מבוא לשון סורי להחכם Jahn (Elementa linguae aramaicae 1820) גם ספר בלשון סורי מקובץ ממחברים שונים, לאות ולמופת למתלמדים באותו לשון (Chrestomathia Syriaca, ab Andrea Oberleitner 1826) ועמו ספר אחר פירוש המלות בסדר אל"ף בי"ת (Glossarium Syriaco Latinum 1827) ומלבד אלה הנה בידנו ס' בן סירא עם תרגום ארמי, אפס כי איננו מנוקד, גם אין העברי בו מסכים תמיד עם הארמי. ואחל עתה לדבר בתבונת הלשון הזאת.

בלשון הזה שני מיני כתיבה, האחד כתב מרובע וגס, וקוראים לו בשם יוני (Estrangelo) שענינו עגול, ובאמת אינו אלא מרובע, והוא קרוב מאד לכתב אשורי שלנו, ואולי הוא האשורי הקדמון אשר לקחנו לנו בגלות בבל, אלא שכתיבתנו תמה ומתוקנת משלהם הרבה, ואולי שלהם נשתבשה בידם, או שלנו השביחה בידנו; והכתב הזה היה כתב ארמי בימי קדם, ועתה איננו נהוג אצלם אלא מעט, אבל היא נמצא בקצת ספרים כ"י מאלף שנים ויותר, ובכתיבה הזאת נמצא בעיר מילאנאָ בביבליאָטעקא אמבראָזיאנא חלק גדול מן התנ"ך מתורגם סורית (נכתב זה אלף ומאתים שנה) על פי תרגום יוני המיוחס לשבעים זקנים, ובגליון כל חלופי נסחאות אשר לקט אוריגענעס מתרגום עקילס, סומכוס וטעאָדאָציאָן, וכבר נדפס ממנו ספר דניאל וספר תהלים, והעתקתי לי משם כל אשר מצאתי בו דבר טוב מתרגומי שלשת האנשים הנזכרים, אשר הראשון מהם היה גר צדק ונזכר לשבח בדברי רבותינו ז"ל. והכתב השני והוא הנהוג אצלם, ובו נדפסים כל ספריהם, היא כתיבה דקה מן הראשונה, ומתחלפת בצורתה הרבה מן הראשונה, ונקרא (Maroniticum Jacobiticum) והוא נמצא בכל הספרים הכתובים מתשע מאות שנה והנה.

מספר האותיות עשרים ושתים, וסדרן כמו באלפ"א בית"א שלנו, אלא שאין בלשון סורי חלוק שני מיני שי"ן, כי הסי"ן תתחלף תמידי בסמ"ך: **בסרא עסרא**. האותיות מורות על המספרים כאשר אצלנו, אלא שאחר הת"ו המורה על ארבע מאות, משתמשים באותיות **נ ס ע פ צ** בנקודה עליהן להורות על חמש ושש ושבע ושמונה ותשע מאות, כגון **אנצו** הוא אלף וחמש מאות ותשעים ושש, שהוא שנת מות אבו אלפרג למנין היונים, והוא הנקרא בינינו מנין שטרות.

לשון סורי כמו לשון הקדש ושאר לשונות המזרח, אין לו אותיות מורות על התנועות, וגם הסוריים משתמשים כמונו בנקדות שנתחדשו בזמן מן הזמנים, וזה אמנם על שלשה דרכים. הדרך הראשון והוא היותר קדמון, הוא על ידי נקדה אחת או שתים שנותנין על התבה או תחתיה,

והיה זה מבדיל בין תבה לתבה, מבלי שיורה על שום תנועה בפרט, אלא הוא מבחין בין ענין לענין במלות שאפשר לתעות בהן, וזה נקרא „נקוד מבחין" (Punctum diacriticum); כגון מלת „קטלת" אפשר שתהיה למדבר בעדו, ותהיה הקריאה קְטְלֵת, ואז תבא נקדה למעלה על אחת משלש אותיות השורש; ואפשר שתהיה לנכח, ותהיה הקריאה קְטַלְתְּ, ואז תבא הנקדה למטה תחת אחת מאותיות השרש; ואפשר שתהיה לנקבה נסתרת, ותהיה הקריאה קֶטְלַת, ואז תבא הנקדה למעלה על הת"ו או תחתיה, ותרמוז שהת"ו היא לנקבה; ועל הדרך הזה בכל מלה מסופקת היתה הנקדה באה ומבחנת בין ענין לענין, ועל הדרך הזה היו הסוריים נוהגים עד זה אלף ומאה שנה, ועל הדרך הזה מצאנו מנוקד התרגום הסורי הנמצא במילאַנאָ, אשר הזכרתי למעלה. ומן הדרך הזה הוא ג"כ שנותנים שתי נקדות זו בצד זו (כעין צירי שלנו) על כל תבה שהיא לשון רבים ושתי הנקדות האלה נקראות בלשון סורי רִבּוּי, וזה לבדו נשאר אחר שנשתקע הדרך הראשון הזה, ונתחלף בדרכים אחרים הטובים ממנו, והרבוי עדיין הוא נוהג גם בכתיבת יד וגם בדפוס.

ואמנם הדרך השני הוא לרשום כל חמשת הקולות בנקדות מיוחדות לכל אחד ואחד, כגון נקדה אחת למעלה מן האות ואחרת תחת האות רומזות תניעת (a), ושתי נקדות זו בצד זו (כעין צירי) תחת האות, רומזות על הברת (e), וכן כל חמש התנועות נרשמות בנקדה אחת או בשתים. והדרך הזה חדש בערך הראשון, ולא מצאתי ממנו דבר בתנ"ך סורי אשר באמבראָזיאַנא הנ"ל, והוא נוהג בקצת ספרי הדפוס.

והדרך השלישי הוא לרשום חמשת הקולות על ידי קוים וצורות דקות, אשר הומצאו זה אלף ומאה שנה על ידי איש סורי (Theophilus Edessenus) שמו, ומצורת האותיות היוניות נגזרו בשנוי מעט, ומקומן למעלה או למטה מן האות, כרצון איש ואיש, ולפעמים ג"כ מערבים התנועות אשר על הדרך השלישי עם הנקדות אשר מן הדרך השני, ותהיה תבה אחת בעצמה, אות אחת ממנה מנוקדת על הדרך השני, ואות אחרת מצויינת על הדרך השלישי. ושמות חמש התנועות אצלם פְּתָחָא, רְבָצָא, חְבָצָא, זְקָפָא, עְצָצָא, ועוד להן שמות אחרים לקוחים משמות בני אדם שהתנועה ההיא בראשם, ואלה המה אברהם, אֵישעיא (ישעיה), אִיסחק (יצחק), אָדם, אוריא (אוריה).

ואולי יתמה הקורא המשכיל כשמעו כי הסוריים קוראים לתנועה הרביעית אָדָם, והלא בכל הלשונות קוראים לאדם הראשון Adam ולא Odom. — לכן הנני מודיעו כי זה דבר התלוי בחלופי קריאה שבין מערבאי למדנחאי, כי אמנם כל אות שאנו קוראים או״ה בתרגום בקמץ רחב, הסוריים המערביים, והם יושבי א"י וסביבותיה, קוראים אותה בקמץ הטוף, באופן שאין אצלם קמץ רחב כלל; כגון מַלְכָּא קוראים Malco, דִינָא Dino, אַבְרָהָם Abrohom, אָדָם Odom, וכן כלם או רובם ורובא דרובם: אבל הסוריים

המזרחיים, יושבי אשור ובבל, קוראים כל אלה בקמץ רחב, כלומר בהברת (a). — ויצא לנו מזה כי חלוק הקריאה אשר בין בני אשכנז וספרד, שהספרדים מחלקים בין קמץ רחב לחטוף, והאשכנזים לא יבדילו ביניהם, ויעשו כל קמץ קמוץ וסגור, כאשר יורה עליו שמו, לא מחסרון ידיעת האשכנזים נולד להם, כאשר יחשבו המדקדקים האחרונים (ובראשם הרז״ה ובן זאב), אבל הוא חלוק קריאה נתפשט מאז ומקדם בין ישראל ובין הארמיים.

ועוד בענין אחר קריאת הסוריים מסכמת עם קריאת האשכנזים, וזה במה שאינם משמיעים שום שוא, ולפיכך אין להם שום נקדה ושום רושם שיורה עליו, אבל יניחו האות השואית בלא נקוד כלל, כגון קְטַל קְטַלְתּ קְטַלְתּוּן; בדבר הזה אין ספק שהאמת אתם, וכבר מצ נו לגדולי חכמי ספרד הקדמונים שהודו בזה במעשה, כי הנה רבי שלמה בן גבירול ורבי יהודה הלוי שנים מחשובי זקני הספרדים, ואחרים אחריהם, חברו פיוטים הרבה, בשווי מנין התנועות, בלי שום לב ליתדותם וחטפיהם, וזה מצוי במחזור בני ספרד ובני פולין, וגם במחזורנו אנחנו האשכנזים, כגון

שעה נאסר. אשר נמסר. ביד בבל וגם שעיר.
לך יהמה. זה כמה. ויתחנן כבן צעיר.
יום גבר. האויב. ותבקע העיר.

וכן עד סוף הסליחה, כל טור בעל י״ב תנועות, והשואים והחטפים לא יושם אליהם לב כלל. וכמשקל הזה עוד לר׳ שלמה בן גבירול.

שופט כל הארץ. ואותה במשפט יעמיד
נא חיים וחסד. על עם עני תצמיד.
ואת תפלת השחר. במקום עולה תעמיד.

וכן עד סוף, ועוד לו בסדורי הספרדים בשחרית ליום הכפורים.

שנאנים. שאננים. כניצוצים ילהבו.

ובסליחות עשרת ימי תשובה

שחר קמתי להודות. לך אלהי תהלתי.

ועוד אחרת: שוממתי ברוב יגוני, ליום יפקד זדוני, מה אומר לאדוני. ועוד לו תוכחה במנחה ליום כפור לספרדים: שוכני בתי חומר למה תשאו עין, ומותר האדם מן הבהמה אין, ועוד לו מאורה לשבת ראשון של חנוכה: שני זתים נכרתים. בגן נעול יצהירו. ועוד לו אהבה לפרשת שלח לבני פולין: שש מאות. נקראות. בדת האל יסודיהם. וכן אהבה לשבת נחמו: שתי פעמים. מקוימים. בכל יום על המוננו. ועוד לו לספרדים רשות לסדר העבודה בטורים בעלי שבע תנועות: ארוממך חזקי וחלקי. וכן האזהרות המפורסמות להחכם המשורר הנזכר, אינן אלא על הדרך הזה, כי אע״פ שמתחלתן שהוא שמור לבי מענה, היה במאד נענה וכו׳, שפטו קצת אנשים שהן מחוברות

על דרך יתד וארבע תנועות, מכל מקום כי תבקש המשקל הזה ביתר דברי השירה מראשה ועד רגליה, תוחלתך נכזבה, ותראה כי אין בלב המשורר כי אם שתהיינה בכל טור חמש תנועות, ועל היתדות אין דורש ואין מבקש, הלא תראה שם: עד אשר לרעך, נתנם נחקרים, וכן: ופגול כי יבאש, ישרף באש, וכן: וטיבול יולדה, מדמי המקורים, וכן: אנכי ה׳, קראתיך בסיני, וכן: ועל פה לא תזכיר שם אלהים אחרים, ורבים שם כאלה, טורים שאין בראשם יתד כלל. אשר על כן לא באמת ולא בצדקה חשב ר׳ משה בן חביב בספרו דרכי נועם לתפוש על המשורר הגדול ההוא באמרו וז״ל: „וכן טעו בזה הרבה מן המשוררים, מכללם הרב רבי שלמה בן גבירול „בשמור לבי מענה, ובצל שדי, במקומות רבים, ומכללם ובדבר לא תשקצו, „הנה לפי דרך השיר ההוא אין לו צורך לשוא הת״ו ולא לשוא הקו״ף, והוא „רוצה לבלעם ולא יוכל, וכאלה רבות עמו, עם היות כי הענין לחצו בתכלית „הלחץ, כי מלאכה גדולה עשה בלשון קצר ולשון פסוק בשירים שקולים, „וראוי לדונו לכף זכות“ עכ״ל. וכל זה שבוש עצום שנשתבש המחבר הזה, ולא הבין דרכו של המשורר המופלא ההוא.

וכן לרבי יהודה הלוי תמצא: יה שמך. ארוממך. וצדקתך לא אכסה. וכן יה שמע אביוניך. המחלים פניך. וכן יצו האל. לדל שואל. ויהיו דלתיו פתוחות. ועוד לו רבים כאלה ביוצרות של בני פולין. וכן להראב״ע במנחת יום הכפורים לספרדים: אין מלה בלשוני, מפני כובד זדוני, בנבראיך מי אני, כי תבקש לעוני. ולרבי משה אבן עזרא במנחה ליום כפור: אנא כעב זדוני תמחהו, וסלחת לעוני כי רב הוא, וכן עד סוף, תשע תנועות בכל טור, בלי שים לב אל שוא ואל חטף. ולהרמב״ם בפתיחתו לעת שערי רצון, במנחת יום כפור לספרדים: אני מזכיר היום חסדי אבותי, לאל נורא ואיום בְּכֵן מחשבותי, למצא בם פדיון ממשובותי, ואת פניו אשחר בתשובותי, יום יפקוד חטאי עם חובותי, כי לקבל שבים יד פותח. וכן עד סוף תשע תנועות בכל טור. ואני אתמה על החכם ר׳ דוד אבן יחייא בעל לשון למודים, אשר כתב בשקל הקדש אשר לו (הנדפס בסוף ספר לשון למודים וחלק ממנו גם כן בסוף ספר מהלך שבילי הדעת) שהרמב״ם חבר עת שערי רצון להפתח, והנה העקדה הזאת שמה בקרבה יהודה שמואל, ואולי הוא ר׳ יהודה הלוי בן שמואל, ושירת הרמב״ם (אשר שמו חתום בה בראשי חרוזות אני משה בן מימן) תחלתה אני מזכיר היום, והיא כהקדמה לעת שערי רצון, ואין משקלה זו דומה למשקלה של זו כלל.

ואשובה אל המקום אשר יצאתי ממנו, ואומר כי עוד בענין שלישי תדמה קריאת הסוריים לקריאת אחינו בני אשכנז והוא שהם מבטאים החולם לא (o) אלא (au), כגון במקום שאנו כותבים בתרגום יוֹמָא הם כותבים יַוְמָא בפתחא, והוי״ו לא נחה ולא נעה, אלא קריאתה (u) כמו שאנו עושים במלות קַו שָׁרֵו פִּיו יָדָיו: וכן במקום מוֹתָא כותבים מַותָא, ובמקום אוֹלֵד אַולֵד, ובמקום חֲזוֹ חֲזַו, וכן כמעט בכל חולם שאחריו וי״ו נחה. ואולי מזה מה ששגור בפי

רז״ל לומר לַאו במקום לא, וכן בלשון סורי אומרים לַו, ועיין למטה בשרש יעא.

ועוד בענין רביעי תדמה קריאת הסוריים לקריאת האשכנזים, וזה שהאשכנזים קוראים תנועת הצירי (ei) והסוריים יקראוהו במקומות הרבה (ai), כגון במקום בְּנֵי נָשָׁא הם כותבים במלה אחת בְּנַינָשָׁא, והיו״ד נח נראה כיו״ד של דַּי גוֹי בָּנוּי, וכן בכל סמיכות הזכרים בלשון רבים כותבים יו״ד ופתחא לפניה. וגם בזולת סוף תבה, הנה במקום הֵימָנוּתָא כותבים הַימָנוּתָא ביו״ד נח נראה, וכן במקום הֵיכַל הַיכַל וכן במקום אֵיךְ כותבים אַיךְ, ובמקום אֵיכָא אַיכָא, ואחדים כאלה.

ועוד בענין חמישי תדמה קריאתם לקריאת האשכנזים, וזה במה שהם מבטאים רוב המלות בטעם מלעיל, כמו מַלְכָּא קוראים Màlco, בְּנֵי נָשָׁא קוראים Bnainóscho, יוּלְפָנָא Julphóno, וכן תמיד חוץ מן התבות שסופן נח נראה, כמו קטלתון, ורעותיה.

ועתה אבאר קצת חלופים אחרים אשר בין לשון כורי ללשון ארמית שבדניאל ועזרא, בעניני הנקוד והקריאה והכתיבה. — ראשונה, אין בלשון סורי חטפים מורכבים כלל, אבל מניחים אותיות אהח״ע בלא נקוד, ונקראות בשוא נח, כשאר אותיות, כגון עבַר, בַעגַל חנַן (אנחנו), הדָא (אחת), חזָא (ראה), אֶתחזי (נראה), ורבים כאלה.

אפס כי בקצת אלפי״ן אשר משפטן לבא בחטף מורכב, הסוריים מחליפים החטף בתנועה, כגון במקום אֲמַר אומרים אֵמַר במקום אֲכַל אֵכַל, וכיוצא בזה עושים בכל השרשים שפאיה״ם אל״ף, בבואה בראש תבה, וכן בשמות במקום אֱלָהָא אומרים אַלָהָא. וכן בעתיד למדבר בעדו מבנין פיעל, שמשפטו להנקד חטף פתח כגון אֲקַטֵּל כותבים אֶקַטֵּל, וכן בכל הגזרות. והמנהג הזה פשט גם אצל מעתיקי התרגומים בינינו, כי בדפוסים הקדמונים ובספרים כתובי יד, וגם בדפוס סביוניטה המדוייק מאד, מצאנו על הרוב וְאֵיבָרְכִנָּךְ אֵישַׁוֵי, אֵירַבֵּי, ורבים כאלה בצירי ויו״ד נחה, ואין ספק שהוא מנהג קדמון באומתנו, והאחרונים חשבו להגיהם, והפכום לחטפים, וכן באל״ף שרשית מצאתי בספרים כתובי יד ובדפוסים קדמונים, וגם בדפוס סביוניטה, וְאָמַר, וְאָזַל וְאָכַל, ורבים כאלה בקמץ במקום חטף פתח, והוא על דרך לשון סורי, אלא שהסוריים יחליפו החטף בצירי, ומעתיקי התרגומים יחליפוהו בקמץ.

וכמו ההרחבה הזאת שהסוריים מרחיבים באות האל״ף, כן מרחיבים באות היו״ד בבואה בראש תבה, ובמקום שוא ינקדוה חירק, כגון יִדַע במקום יְדַע, וכן יִהֵב יִתֵב יִבֵישׁ יִלֵף יִמָא (נשבע) ואחרים. וגם המנהג הזה קבלוהו עליהם מעתיקי התרגומים, כי והאדם ידע את חוה אשתו מתורגם בדפוס סביוניטה יִדַע, ובגליון מסורת עליו ה׳ באורייתא. ומזה נמשכו ג״כ הסוריים להוסיף אל״ף בראש השמות שתחלתם יו״ד שוא, כגון אִידָא במקום יְדָא, אִיקָרָא במקום

יְקָרָא, אִימָּא במקום יְמָּא, וגם זה מצוי מאד בתרגום כתובים, אלא שבספרי הדפוס מצאנו מנוקד אַיְדָא אַיְקָרָא, והוא טעות בלי ספק.

והחלוף השני אשר בין לשון סורי ללשון תרגום שלנו, הוא כי ברוב המקומות שיבא בתרגום חירק קטון, ישתנה בסורי לסגול, כגון אִתְקְטִיל, אֶתְקְטִיל, תִּקְטֻל תֶּקְטֻל, קִטְלֵת קֶטְלֵת, מִן מֶן, בִּשְׂרָא בֶּסְרָא, מִלְכָּא (עֵצָה) מֶלְכָּא, ורבים כאלה.

והחלוף השלישי כי הכנויים „כון הון״ בדניאל ועזרא ובכל התרגומים הם מנוקדים בחולם, ובלשון סורי בשורק כמו קֳדָמֵיכוֹן קדָמַיכוּן, בְּיוֹמֵיהוֹן בְּיַומַיהוּן, וכל אשר כאלה. וגם יש תבות שהחולם משתנה בהם לשורק בזולת הכנויים, כמו יַעֲקֹב יַעקוּב, כֹּל כֻּל, וזולתן. ולרוב בוא תנועת השורק בלשון סורי, אחשוב שהיה מה שאמרו בירושלמי פרקא קמא דמגלה ובמדרש אסתר סוף פרשה ג׳: ארבע לשונות נאה לעולם שישתמש בהן, לעז לזמר, רומי לקרב, סורסי לאילייא, עברי לדבור עכ״ל, אמרו כי לשון סורסי נאה לקינה ולבכיה, כי כן השמעת הברת (u) היא טבעית לאדם הבוכה.

והחלוף הרביעי כי בדניאל ועזרא מלת דִי נמצאת תמיד לעצמה בלתי מתחברת לתבה שלאחריה, ובלשון סורי אין מציאות למלת דִּי רק עם הכנויים דִּילִי דִּילָךְ דִּילֵהּ וחבריהם, ובכל שאר מקומות כותבים ד מחוברת למלה שלאחריה. והמנהג הזה קבלוהו מעתיקי התרגומים, אך לא בקביעות, והם פוסחים בזה על שתי הסעיפים, גם הנסחאות מתחלפות הרבה בזה; אבל מעתיקי התלמוד נראה שהלכו בדרך לשון סורי.

והחלוף החמישי כי בלשון תרגום שלנו, אותיות „וכלב״ המשמשות נקדות כפי משפטי לה״ק פעמים בשוא ופעמים בחירק, או שורק, או פתח או קמץ או סגול, כידוע בדקדוק, אבל בלשון סורי אותיות „בדול״ המשמשות אין להן אלא נקדה אחת, והיא פתחא, כי אם האות שאחריהן מונעת באחת התנועות, תשאר אות „בדול״ בלא נקוד (כאלו היא נקודה בשוא), ואם האות שאחריה היא עצמה אות שואית, אז תהיה האות המשמשת נקודה תמיד בפתחא, כגון בַּשְׁמַיָּא, דַּבְנַיְנָשָׁא, וַכתַב, לַכתָבָא.

והחלוף הששי כי בתרגום רבוי הזכרים נכתב ביו״ד בסוף, כמו יַמְמֵי תּוֹרֵי עִזֵי רַחְלֵי גַּמְלֵי וחבריהם, ובלשון סורי כלם באל״ף בסוף, ויבא סימן הרבוי למעלה על התבה להבדיל בין יחיד לרבים, ואם תהיה יו״ד בסוף תהיה המלה סמוכה.

והחלוף השביעי, כי בדניאל ועזרא ובתרגומים תמצא לפעמים ה״א נחה, בסוף תבה, ובלשון סורי כל ה״א נחה מתחלפת באל״ף, וכל ה״א בסוף תבה, דינה כאלו היתה נקודה במפיק, כגון דִּילֵהּ, דִּילָהּ וזולתם.

והחלוף השמיני, כי בדניאל ועזרא רוב המלות אשר בכחן כח בנין, נפעל, הפעיל והתפעל, נמצאו בה״א בראשן; להחויה, להובדה, להתקטלהו התיב, השכח, הודעך, דהגזרת, השתכח, וכמוהם רבים, ורק מעוטם בא

באל״ף: אקימה בבקעת דורא, וצלם אנפוהי אשתני, אתיעטו כל סרכי מלכותא, אתעקרה מן קדמיה: ובלשון סורי כלן באל״ף, וכמנהג לשון סורי נהגו גם כן מעתיקי התרגומים.

וההלוף התשיעי כי בתרגים שלנו יו״ד הכנוי למדבר בעדו נכתבת ונקראת, ובלשון סורי נכתבת ולא נקראת, לא בשמות ולא בפעלים ולא במלות, וכבר הזכרתי זה במאמר אוהב גר הערה 29, ועתה אוסיף כי מצאנו דוגמת זה בתלמוד, שהשמיטו יו״ד הכנוי, אם תקדמיה יונך ליון, במקום ליוני, וכן אמרה לי אם, במקום אמי, וכן בכמה מקומות אומרים מר במקום מרי, וגם בדניאל מצאנו די היתי מלכא אֲבִי מן יהוד (ה׳ י״ג) מלת אבי בטעם למעלה, באופן שהיו״ד נרגשת מעט במבטא.

והחלוף העשירי, כי מלבד יו״ד הכנוי עוד אותיות רבות בלשון סורי נכתבות ולא נקראות, ומציינין אותן בקו ישר תחתיהן, כגון מדינ̱תא, ספינ̱תא, שנ̱תא, אנ̱תתא (אשה) אנ̱ת (אתה) וזולתן, אשר בכולן אין הנו״ן נשמעת במבטא. וכן בכנויים הה״א שבמלת ע̱ינוהי (עֵינוֹהִי, ע̱ינָיו) וכל דוגמתה, אינה נקראת, וכותבין תהתיה קו ישר לאות. והנה גם בזה אחזו לפעמים מעתיקי התרגומים בדרך לשון סורי, וכתבו שַׁתָּא, אִתְּתָא, אַתְּ, בלא נו״ן, ועינוי וכל חברותיה בלא ה״א, שלא כדרך דניאל ועזרא.

ועל הדרך הזה הוא מה שכותבים בסורי על גנ̱ב בקו תחת הנו״ן, וקוראים ע̱ל גֵב, כגון על גנב ימא על יד הים, אצל הים, ומזה בבן סירא (י״ג כ״ז) ובישא מסכנותא על גנב חטהא, רעה היא המסכנות כשהיא מחוברת עם העוונות; ובן זאב נשתבש בזה וכתב: ולפי לשון ארמית מסכנות רעה „חטאתו כגנב, כוונתו נעלמה״ והנה הדבר פשוט מאד בידיעת דרכי הלשון. אבל היו״ד עלולה היא מאד בלשון סורי להיות יתרה במכתב ונעלמת בקריאה, ואין מציינין קו תחתיה, כי די במה שלא יהיה לפניה נקוד איסחק, וזה אמנם יהיה בכל מקום שהיא מורה על הנקבה, כגון אנתי (כנוי לנכח הנקבה, וקריאתו אַתְּ), מַלְכַּי, מַלְכַיכִי, קטַלְתִּי (לנוכח הנקבה) קטַלִי (לנקבות נסתרות) תֶּקְטוּלִי (ליחידה נסתרת) קטוּלִי (צווי ליהידה), ורבות כאלה.

ויש עוד שאר מקומות שהיו״ד נעלמת בהם בקריאה, ולירא את האריכות לא אזכיר מהם רק מלה אחת, והיא מלת אֵמַתי שענינה כָּתַי, והת״ו בה בלתי נקודה, והקריאה אֵמַת, והמלה הזאת בלי יו״ד מצויה מאד בתלמוד, כגון אימת הוי, כל אימת, וזולתם רבים. ועתה ידוע תדע קורא משכיל כי פעמים רבות מצאתי בחומש משנת מא״ד, ובדפוס לסבונא קוסטנטינא וסביוניטה, מלת אֵימָתַי בתרגום אונקלוס בת״ו חירק ובטעם מלעיל, ולא דברתי מזה במאמר אוהב גר, מפני שהיה הדבר בעיני זרות גדולה, וחשבתי שאין לו עקר, ועתה נראה לי כי קבלה היתה ביד מעתיקי התרגומים שהמלה הזאת נכתבת ביו״ד יתרה, ועל כן ציינו בה הטעם למעלה על המ״ם, והבאים

אחריהם מצאו הת״ו בלא נקוד, ואמרו אך טעות הוא, ונקדוה חירק. ואולי כמקרה הזה קרה למלת, אֲבִי שבדניאל. ומי יודע אם גם במשנה לא תהיה הקריאה הנכונה מֵאֵמָתַי קורין את שמע, וכן בכל מקום?

ודי בזה לעת עתה בחלופים הנופלים בין לשון סורי ללשון תרגום בעניני הנקוד והקריאה והכתיבה, ואדבר עתה על קצת מן החלופים הנמצאים ביניהן בשאר חלקי הלשון.

החלוף הראשון כי במקום שבתרגום שבדניאל ועזרא העתיד לנסתר, נסתרים ונסתרות משמש ביו״ד איתן, כמו בעברי, הנה בלשון סורי ישתמשו באות נו״ן, כמו נֶקטוּל, נֶקטלוּן, נֶקטלָן, ומנהג זה מצאנוהו נוהג הרבה מאד בתרגום של כתובים, וגם בתלמוד הוא נוהג קצת, כגון נימא איהו לנפשיה, א״כ נימא קרא, וזולתם רבים.

החלוף השני בצורת המקור, כי בתרגום שלנו המקור מבנין הקל הוא לְמִקְטַל, ומבנין אתפעיל לְהִתְקְטָלָא, ומבנין פעל לְקַטָּלָא, ומבנין אפעל לְאַקְטָלָא ובלשון סורי כל אל״ף בסוף מקור תתחלף בו״ו, וכל אל״ף בתחלתו תתחלף במ״ם, כגון לְמֶתקְטָלוּ, לַמַקטָלוּ, וגם בבנין פעל תבא בו מ״ם, לַמַקַטָּלוּ: ולפי דעתי הו״ו הזאת במקום ות היא עומדת, כי כן מצאנו בדניאל להודעותני, לשיזבותך לשיזבותנא. והמקור הסורי הזה במ״ם בראש ווי״ו בסוף מצאתיו פעם אחת בתרגום משלי, בפסוק לא יבוזו לגנב כי יגנוב לא לְמִתְדַמָּרוּ לְגַנָּבָא דְגָנֵב, ועניננו אין להפלא לגנב כי יגנוב.

החלוף השלישי הכפל הת״ו בבנין אתפעיל, כגון אֶתתְּקִים, אֶתתְּדִין, אֶתתְּרִים, אֶתתַּוסַף, אֶתתַּפַּק, וזה לא נמצא כלל בדניאל ועזרא, ואף לא בתרגומים, אבל מצאנו בהם דוגמת זה, שנכפלה הת״ו על ידי הדגש, כגון אִתְּקַם, אִתְּרַם, אִתּוֹסַף, אִתּוֹקַד, אִתּוֹתַב, אִתַּפַּק, אִתַּחַת, אִתַּעַל, אִתַּסַק וזולתם, ובדניאל יִתְּזִין ובעזרא מִתְּשָׂם. וידוע תדע קורא משכיל כי זה מאתים שנה קם החכם (Ludovicus de Dieu) וכתב ספר קרא שמו דקדוק לשונות הקדם, ביאר בו דקדוק לשון הקדש, ולשון תרגום, ולשון סורי כאחת, והוא כראותו המלות האלה בלשון סורי בשני תוי״ן, ובתרגום בת״ו דגושה, עמד והמציא בנין אִתַּפְעַל העומד לפי דעתו במקום בנין הָפְעַל שלנו, והלכו אחריו רבים ונכבדים ממדקדקי לשון ארמית. ואני לא מצאתי שיהיה ההכפל הזה נוהג בגזרת השלמים. אלא בחסרים ובנחים, בכל מקום שאחת מאותיות השרש נעלמת, ע״כ לבי אומר לי שאין זה בנין לעצמו, אלא משפט ממשפטי הנחים והחסרים, שרצו הארמיים להשלים בהם מספר שלש אותיות השרש, וע״כ כפלו בהם הת״ו או הדגישוה (וכן הוא מה שאומרים בלשון סורי אֶתתְּנַח שענינו נאנה, ובמאמר אוהב גר הערה 125 כתבתי כי בלשון סורי שרשו תנח ולא אנח, וטעות היתה בידי). ובאמת חפשתי בכל תרגום אנקלוס, ולא מצאתי ענין זה בשלמים, כ״א בשני מקומות, האחד והועד בבעליו וְאִתַּסְהַד, והשני כל חרם אשר יחרם דְיִתַּחְרַם, ונראה לי כי הראשון היה בעבור היות הסמ״ך קרובה במבטא לת״ו רפה

(כפי קריאת האשכנזים) והיה קשה מאד לבטא בשפתים וְאִתְסְהַד, ע״כ נתנו רוח בין הדבקים, והוא עצמו הטעם שנדגשה ת״ו של שְׁתַּיִם, אבל מלת דיתחרם אולי טעות היא, ובדפוס סביוניטה נקוד דְּיִתְחָרַם כמשפט. ולא אכחד תחת לשוני כי בדפוסי לסבונא וקוסטנטינא ובחומש משנת מא״ד מצאתי קצת מן התוי״ן האלו דגושות ופתוחות גם בשלמים, כגון ואתה צוויתה זאת עשו ואת מִתַּפְּקָד, כי אין נגרע מעבודתכם דבר ארי לא יִתְּמְנַע, אשר הונף ואשר הורם וּדְאִתַּפְרַשׁ, כאשר יורם דְּמִתַּפְרַשׁ, אשר הפקד אתו דְּאִתַּפְקַד, והאלהים אנה לידו אִתְּמְסַר לידיה, וכן בנחי הלמ״ד אע״פ שהלמ״ד נראית בהם, כגון אשר הראית בהר דְּאִתַּחֲזֵיתָ, ונראה אל הכהן וְיִתַּחְזֵי, ונמצה רמו וְיִתְּמְצֵי, כאשר הוסר הלב דְּאִתַּעְדָא: אמנם לא כל אלה בשלשת הספרים הנזכרים, אפס קצתן בשלשתן, וקצתן בשנים מהם, וקצתם באחד מהם, ובדפוס סביוניטה אשר הוא מדויק מכלם בענין הנקוד, אין דבר מזה, גם בעל ס׳ יא״ר לא הזכיר דבר מזה, ולפי דעתי כלו טעות, ובנין אִתַּפְעַל לא היה ולא נברא, אבל הוא ענין פרטי לקצת הגזרות. הא למה זה דומה? לבנין פּוֹעֵל המרובע הנמצא בלה״ק בנחי העי״ן ובכפולים, ומזה נפתו קצת מן הקדמונים לעשותו בנין בפני עצמו, ואינו אלא טעות.

ודע כי בשנים שלשה מקומות מצאתי בתרגום שני התוי״ן הנזכרים על דרך ל׳ סורי, ואלה הם, בקהל רפאים ינוח, נִתְּתְנַח, התרפית ביום צרה צר כחכה, מִתְּתְּעִיק הילך, ורגז ושחק ואין נחת, ורגיז וגחיך ולא מִתְּתְּנַח (כן נ״ל, ובספרים מתתבר, ואין לו ענין), ואולי עוד אחרים ימצאו.

והחלוף הרביעי, בכנוים, במקום שהעברי יאמר פְּקָדָם או פקד אותם, יאמרו המתרגמים פקד יתהון או פקדינון, והסורי לא ישתמש במלת יַת אלא מעט ועל דרך זרות, אבל במקום זה יאמר פַּקֵד אֶנּוּן, והמנהג הזה נוהג הרבה בתרגום כתובים.

והחלוף החמישי, בשמות, בלשון סורי רבוי הזכרים על שלשה פנים: מַלְכֵא, מַלְכִין, מַלְכַיָּא, השני הוא הרבוי הפשוט, השלישי יש בכחו ה״א הידיעה, והראשון עושה שתי שליחיות האלה בשוה. והנה הרבוי הראשון הזה לא נמצא בדניאל ועזרא (חוץ משמות היחש כמו כשדאי וחבריהם) ואע״פ כן הוא מצוי הרבה בתרגומים ובתלמוד.

והחלוף הששי, בשמות הנגזרים מן הפעל, יש בלשון סורי משקל מצוי מאד, ולא נמצא בדניאל ועזרא, והוא משקל פָּעוֹלָא, והוא נאמר בכל הפעלים להורות על מי שרגיל בפעולת הפעל ההוא, כגון קָטוֹלָא רוצח; וזה המשקל מצוי בלשון חכמים כמו מָסוֹר ענינו רגיל למסור, לקוחות, רגילים לקחת, אדם עשוי, רגיל לעשות, כפוי טובה, רגיל לכפות על הטובה שעושים לו. ומזה מה שאמרו בחולין (דף קל״ז) חמש צאן עשויות, שעושות שתי

מצות, דרשו מלת עשויות לפי דרכי לשון ארמית. והנה בכל נסחאות שראיתי מן התרגום לא מצאתי קטולא אלא בחולם, ואין ספק שהוא טעות, וצריך להיות בשורק. ובמשלי (כ״א) מצאתי ואיש שומע לנצח ידבר, וגברא שְׁמוּעָא, ונכון.

והחלוף השביעי, במלות הטעם, בלשון סורי אין מקום לכ״ף הדמיון, וכותבים תחתיה מלת איך, ובתרגום כתובים ובתרגום ירושלמי מצויה מאד מלת הֵיךְ על ההוראה הזאת.

והחלוף השמיני, כי בלשון הקדש ובלשון תרגום אין שם משקל מיוחד לבנות תאר הפעל (adverbium) מכל שם התאר שיזדמן, כאשר יש בשאר הלשונות, והנה בלשון סורי מכל תאר שנרצה נוכל לגזור ממנו תאר הפעל, וזה כשנוסיף על שם התאר אותיות אִית, כגון מן טָב טָבָאִית, מן חַכִּים חַכִּימָאִית, וכן כלם. ובדניאל מצאנו קרוב לזה ענו תִנְיָנוּת, ובתלמוד ירושלמי לא עבדין טָבאוּת, ואולי הגרסה הנכונה טָבָאִית. ובתרגום משלי מצאתי תבות מתי מספר על המשקל הסורי הזה, כגון יתהלך במישרים, ומהליך תְּרִיצָאִית, וכן הולך אחריה פתאום והוא אזיל בתרהא שֶׁלְיָאִית, ואיש שומע לנצח ידבר וגברא שמועא שְׁרִירָאִית ממליל, אל תצא לריב מהר, לא תפוק בדינא מְסַרְהֲבָאִית. ושלשת אלה האחרונים משובשים בספרי הדפוס, בעבור העדר ידיעת לשון סורי מהמדפיסים ומהסופרים.

הן אלה קצות דרכי לשון סורי, לא כלם ולא רובם, אפס כי לא להבר דקדוק הלשון ההוא באתי, כי אם להודיע טיבו לרבים, ולעורר לבבות המשכילים בעם, להתלמד בו, כי לא דבר רק הוא, וגם לא נפלאת היא ממנו ולא רחוקה.

ועתה אערוך לפניך, קורא משכיל, בסדר אל״ף בי״ת, מאה ועשרים וחמש מלות הנמצאות בתרגומים או בתלמוד, אשר נשתבשו בהן המדפיסים ושנו צורתן, מבלי דעת לשון סורי, או שנדפסו כתקונן, אך אמתת ענינן לא פורשה היטב בערוך ובמתורגמן, ותתבאר על ידי ידיעת לשון סורי; ואין ספק כי המעט אשר אביא הנה איננו רק כטיפה מן הים ממה שנוכל לדלות מידיעת הלשון ההיא לתועלת ביאור לשון תרגום אשר בידנו ולשון רז״ל במשנה ובתלמוד ובמדרשים.

אות האל״ף

אויר על פני רקיע השמים על אפי אויר רקיע שמיא, מלה זאת ידועה, והיא מלה יונית ורומית (aër), ובל ימי הייתי תמה מה מקום לאות הו״ו שבתוכה, ועתה ראיתי כי בלשון סורי כותבין אָאר וקוראין אָיַר, וזה נוהג הרבה בסורי, כמו קָאֵם קריאתו קָיֵם, עָאֵל עָיֵל, זָאַע זָיַע, ומזה בתלמוד עיילי, קיימי, שיילי, אשתייר, וזולתם רבים, וקרוב לזה גם בדניאל, זָאְעִין כתיב זָיְעִין קרי; והנה הקריאה הנכונה אוַיר.

אורזלא ולעופר האילים, וכן כשני עפרים מתורגם כן, ואולי הוא מה שנקרא בלשון סורי עִזַיְלָא, ובערבי „גזאל", ובלע"ז (Gazzella), והמלה נגזרת מן עֵז. ובס' הזהר (פרשת בהעלותך דף קנ"ה ע"א) מצאתי כתוב מפורש „בהאי אילא דעזלתא כד איהו אזיל אהדר אפוי לאתר דנפיק", ושמחתי כי הלא זאת עדות ברורה כי הנוסח הקדום הי"ה כדברי כמו שהוא בלשון סורי, ולא כאשר הוא בתרגומים שלפנינו.

איגורא כתב המתרגמן כל מזבחות לעבודה זרה תרגום איגורי עכ"ל והוא מלשון יגר שהדותא, כלומר גל של אבנים, והאל"ף נוספת בראש התבה בעבור היו"ד השואית על דרך לשון סורי, כמו אידא, אימּמא, איקרא, וצריכה להנקד הירק, לא צירי.

אֲלֵין עם ד במלה שאחריה, כגון מגן להולכי תם, ומסייע לאילין דמהלכין בלא מום. ענינו לאשר מהלכים בלא מום, לאותם שמהלכין, והיא מלה מצויה מאד בסורי, ואיננה כמו אִלֵּין שענינו אלה; ובספרים נקוד לְאִלֵּין ואינו אלא שבוש. והיא מלה הסרה במתרגמן.

אִינָא עם ד במלה שלאחריה, כגון וברכה לראש משביר, וברכתא תהוא לאינא דמזבן, ענינו לאשר מוכר, למי שמוכר, והיא מלה ידועה מאד בסורי כמו הקודמת, ולא הזכירה המתרגמן.

אסטונא המלך עומד על העמוד (מלכים ב' י"א) על אסטונא, כתב המתרגמן: נראה לי שהוא כמו אצטווא, והוא המיוחד לישיבה עכ"ל, ואין הדבר כן, אלא עמוד בלשון סירי אסטונא, ומצאת כי תדרשנו בבן סירא (ל"ו כ"ז).

ארדיכל בעל המעריך חשב גזרת המלה הזאת הציה מלשון ערבי וחציה מלשון הקדש: אַרְדִי בערבי ארץ (ומזה בל"א Erde) וכל, מן וכל בשליש, וזה דחוק, והאמת כי זה שמו בל' סורי ארדיכל ואדריכל, ובל' רומי (architectus) ואיננו הבנאי, אלא החכם המנהיג הבנאים.

ארע שרש זה ידוע בענין הפגישה, וכאן אוסיף כי בל' סורי לאוּרְעָה כמו לקראתו, ובתרגום מצאנו והנה אשה לקראתו לאורעיה, ע"כ יצאתי לקראתך, לאורעך.

אִשְׁתּוֹתַר ותמימים יותרי בה, משתותרין בה, הוא בנין אשְׁתַּפְעַל הנמצא בל' סורי, וכן באיוב ואתמלטה בעור שני, ואשתותרית במשך ככאי, וכן הן לא בידם טובם, הא לא ישתותר בידיהון טוביהון.

אֲתָא ידוע בארמי וגם בעברי, רק לזאת אעירך כי בל' סורי הצווי ממנו ליחיד תָּא, והוא ידוע בתלמוד, כמו תא שמע, ולרבים תַּו, והפתח כאן במקום חולם, כאשר העירותי למעלה; והנה מצאנו בתרגום לכו לחמו בלחמי, תְּיוֹ אכולו לחמי, וראוי להגיה תּוֹ, ודע כי בשרש זה שבוש גדול

נשתבש המתרגמן שהביא ינופף ידו שתרגומו מוביל ומייתי בידיה, שרש בפני עצמו (מַיְת) ואינו אלא הפעיל משרש „אתא" וענינו מוליך ומביא.

אות הבי"ת

בְּגְלָאי מי העיר ממזרח, מן אייתי בגלאי ממדנחא, העירותי מצפון, אייתי בגלאי, כתב המתרגמן: נ"ל שכלם לשון מהירות עכ"ל ולי נראה שאין הדבר כן, אך ענינם בגלוי ובפרסים, ובלשון סורי עַין בַּגְלֵא בגלוי ולעין כל.

בְּטַן שורו עבר ולא יגעיל, תוריה מבטין, ובמדרש איכה, והיא בטנא תרתין, ענינו הרה משני ולדות, בָטְנָא בסורי הרה, והמתרגמן פירש לשון הולדה, ואין זה מדוייק, והאמת כי השרש הזה משמש בלשון סורי גם על ההריון וגם על הלידה.

בְּלַע כי יבין ואין מענה, דידע גיר ולא בליע, השרש הזה יורה בל' סורי (מלבד ענין בליעה הידוע) גם על קבלת המכות, כמו בתלמוד: קולפי טבי בלעי מאבימי, ופירוש התרגום הזה כך הוא בדברים לא יוסר עבד, כי יבין מה שאומרים לו, אבל לא יקבל מהן מוסר, ולא ירגיש בהן כלל; והמתרגם מפרש ואין מענה מלשון עד מתי מאנת לענות מפני, ומלת „גיר" עיין פירושה למטה במקומה.

בְּנַס בדניאל בנס וקצף שגיא, והבי"ת שרשית לדעת מנחם בן סרוק, ובעל המתרגמן מסייעו מתרגום קצף בגתן ותרש, בנסו וקצפו, וכן מצאתי ופנים נזעמים לשון סתר, מתורגם אפי בניסתא. בכ"ף, ואין ספק אצלי שהוא טעות, וצ"ל בְּנִיסְתָא. וכן יחד עלי יתמלאון, כחדא עלי בְּנָסָא מתמלאין, וכן בתרגום המיוחס ליונתן, ויקצוף פרעה על שני סריסיו, ובנס פרעה, והנס זועפים, והא אנון בניסין, ובחומש גדול שניהם נדפסו בכ"ף, ואינו אלא טעות.

בְּצָא חופש כל חדרי בטן, בציא כלהון גוויה דכרסא, וכבוד מלכים חקור דבר, ויקרא דמלכי מן דבאצי מלתא; שרש „בצא" ידוע בלשון סורי כמו חקר וחפש בעברי, ותמצאהו בבן סירא (ו' כ"ט) ונ"ל כי מה שמצאנו בתרגום וכמטמונים תחפשנה, והיך סימתא תציציה, טעות הוא, ומשפטו תִּבְצְיָה. ואת השרש הזה אדם לא זכר. אח"כ מצאתי לבעל המתרגמן שכתב כדברי בערך צַיְן, וכתב עיין בשרש בַּיְן, ושרש זה לא נמצא בספרו, אולי המדפיסים השמיטוהו, אע"פ שהוגה על יד המחבר.

אות הגימ"ל

גְּבָא ידוע בסורי, כמו „בחר" בעברי, ותמצהו בבן סירא (ט"ו י"ז), ומזה ותבואתי מכסף נבחר, ועללתי מן סימא גביא, וכן ודעת מחרוץ נבחר, וגבו לכון ידיעתא מן דהבא סנינא. והמתרגמן לא הזכירו. והשרש הזה בבנין הדגוש גַּבִּי מורה בל' סורי על לקיטת דבר מתוך דברים אחרים, כבורר

אוכל מתוך פסולת או פסולת מתוך אוכל (וקרוב לו בתרגום אנקלוס מקושש עצים מגבב אעין, ובלשון חכמים בקש ובגבבא), ואולי מלשון זה הוא מה שמתורגם הגו סיגים מכסף גבו סולאנא מן סאמא, ותהיה הקריאה גַּבּוּ צווי לרבים, ואם נרצה להשיבו מקור כמו העברי, נאמר גַּבָּיו ויהיה על דרך הסורי.

גְּזַם ידוע בתלמוד ובתרגום, ובעל הערוך כתב: עביד אינש דגזים ולא עביד, שמחרף ואינו עושה, וכתב עליו המעריך ואני אומר שוטם ומפחיד ע״כ, והאמת שהיא מלה ידועה בל׳ סורי על האיום וההפחדה ביעוד הרעות, בל׳ רומי (minare) ובלע״ז (minacciare).

גַּיָס ידוע בדברי רז״ל, ולא הביאו המתרגמן, והערוך פירש גייסות חיילות, והאמת שהוא לשון סורי, וענינו בוזז, שודד ולסטים, ורבותינו שמשו בו להורות על גדוד של בוזזים ושודדים, וכן בתרגום נחת גדודיה, אשדך גייסהא, וכן גְדוּד בעברי איננו חיל וצבא, רק מספר קטן מאנשים בוזזים ושודדים.

גֵּיר כי יבין ואין מענה, דידע גיר ולא בליע. דע כי המלה הזאת ידועה מאד בל׳ סורי, ומקורה מלשון יונית (gar), וענינה כִּי (enim), ולעולם לא תבא בראש המאמר, אלא בתוכו כדרך מלת (enim) ברומי, כאשר תראה בבן סירא (ג׳ ב׳) מְרָיָא גֵּיר שַׁבַּח לְאַבָּא עַל בְּנַיָּא, ענינו כי ה׳ הגדיל האב על הבנים, וכן שם (ג׳ ט׳) אִיקָרֵה גֵּיר דְּגַבְרָא אִיקָרֵה הִי דַאבוּהִי כי כבוד איש כבוד אביו. והמלה הזאת אדם משלנו לא זכרה.

גַּלָא או גַאלָא בל׳ סורי בגד, והוא נמצא בתרגום ירושלמי, על ארבע כנפות כסותך, אל ארבע צנפת גלתיכון, וכן בתלמוד, הוא יאא וגלתיה יאה, ובספרים וגולתיה בוי״ו, ונראה טעות.

גַּנְבָּרָא מלה ידועה בל׳ סורי, ענינה גבור או ענק, והנו״ן נכתבת ולא נקראת, ותמצאה בבן סירא (מ״ח ד׳ ו׳) ומזה בתרגום ולא ידע כי רפאים שם, ולא ידע דְּגַנְבָּרֵי אֱפִּילַת, כלומר כי גבורים וענקים הפילה, והמלה משובשת בספרים.

גַּרְבְּיָא, רוח צפון תחולל גשם, רוחא גרביתא, המתרגמן חשב לפרשו מלשון איטלקי (garbino) ואינו, כי רוח גרבין הוא מערבית דרומית, והאמת כי גרביא בל׳ סורי וגם בל׳ ערבי, ענינו צפוני.

אות הדל״ת

דָוּוֹנָא ביגון שאולה בדוונא לשאול, ובל׳ סורי דְּוָנָא, ובספר בן סירא לא תְּתֵל לדְוָנָא נַפְשָׁךְ (ל׳ כ״א) ובתלמיד לא תיעול דויא בלבך, כל זה משרש „דוה״ הידוע. ואני תמה על מה שמצאתי פעמים רבות בתרגום כתובים „דבונא״ בבי״ת, והוא שבוש בלא ספק כי דבונא בארמית לא יהיה אלא לשון זיבה, ושרש דאב לא נמצא בארמית אלא בענין „זאב״. וטעה המתרגמן שהביא תרגום לפניו תדוץ דאבה, דאבונא, וצריך להגיה דוונא.

דוק בבנין אפעל אַדִיק ידוע בסורי בענין הבטה והשקפה, והוא מצוי בתרגום, רואיך אליך ישגיחו, חזיך לך ידיקון, ובתרגום כתובים מצאתיו על הרוב בוי״ו יתרה, אודיק, ונראה טעות.

דלח ידוע כי לשון יראה ופחד מתורגם „דחל״ אבל בכתובים נמצא במקומות הרבה „דלח״. אמנם בל׳ סורי יש חלוק בין שני השרשים האלה, „דחל״ ענינו יראה ופחד, אבל דלח ענינו עכירה וטירוף (ומזה ביהזקאל ותדלח מים ברגליך, ולא תדלחם רגל אדם עוד, לשון עכירה) והושאל על חרדת הנפש והבהלה, שהיא טרוף הנפש, ובחרונו יבהלמו, תרגום סורי וַבחֶמְתֵה נדַלַה אֶנּוּן. על כן אומר אני כי נכון הוא שיהיה „דחל״ תרגום של יראה, כי לכך נוצר השרש ההוא מתחלתו, ושיהיה „דלח״ תרגום של פחד, כי כן אמתת הוראה לשון „פחד״ על חרדת הנפש והתרגשותה הנה והנה, מבלי שתדע בבירור מה הוא הרע אשר תירא ממנו, כאשר הוכחתי כל זה בבה״ע לשנת תקפ״ו. והנה בפסוק ה׳ אורי וישעי ממי אירא ה׳ מעוז חיי ממי אפחד, הא׳ „אדחל״ והב׳ „אדלח״, כן הוא בדפוסים הראשונים (משנת רע״ו ורע״ח), וכן גירסת המתרגמן, וכן נכון.

דְּמֵךְ כן הוא נקיד בל׳ סורי, בצירי, כשהוא זמן עבר, וכשהוא שם התאר דַמִּיךְ וכן ראוי להגיה בתרגומים, ועיין בסוף אוהב גר הגהה ז׳.

דמר לשון ידוע בסורי אֶתְדַּמַּר ענינו התפלא והשתומם, ונמצא בס׳ בן סירא בסימן י״א פסוק כ״ה, ובסי׳ י״ב, ט״ו, ובסי׳ מ״ד א׳, ובן זאב תרגם בשלשתם מדעתו, ולא אחר לשון ארמי, כי לא הבינו. ומזה בתרגום משלי, לא יבוזו לגנב כי יגנוב, לא לְמִתְדַמְּרוּ לגנבא דגניב, אין להפלא לגנב כי יגנוב. התחכם המתרגם לתקן לשונו, שלא יהיה נראה כאלו אין הגנב ראוי לבוז ולחרפה, רק שאין ראוי להפלא ולהשתומם אם יגנוב למלא נפשו כי ירעב. גם השרש הזה אדם לא זכרו.

דַּעֲדַק דק ככפור, דעדק דגיר כגילדא, מי מנה עפר יעקב. דעדקיא דבית יעקב, המתרגמן הביאם בשרש „עדק״, ואמר שנ״ל שהדל״ת מן השרש, ואין ספק שהדל״ת שרשית, והעי״ן נוספת, והשרש האמתי דקק כמו בעברי, וכן דרדקי שבלשון רז״ל הרי״ש בו נוספת, והשרש דקק, ובלשון סורי אומרים דַקְדֵקָא וענינו נערים קטנים, כמו שהוא ענין דרדקי, ומזה בתרגום ירושלמי (הביאו בעל הערוך) מקטון ועד גדול, מדקדקיהון עד סביהון.

דַּרְמְסוּק כן נקראת עיר דמשק בל׳ סורי, ומזה בדברי הימים (א׳ י״ח) ארם דרמשק.

אות הה״א.

הַוּ מלה ידועה מאד בל׳ סורי, וענינה כמלת „אותו״ בל׳ חכמים, וכמו „ההוא״ בלה״ק כגון גַּבְרָא הַו, אותו האיש, האיש ההוא; ומדרך ל׳ סורי לבא המלה הזאת ואחריה אות ד, והוראתה הוראת מִי, כמו טָב הו הַו דְּמָאֵת דְּלָא בְנַיָא מָן הַו דַהְוַו לֵיה בְּנַיָא סַגִּיאֵא דַעֲוָלָא (בן סירא ט״ז ד׳) טוב הוא מי שימות

בלא בנים, מאשר לו בנים רבים בני בליעל. וכן בתרגום כתיבים תמצא, ממתכבד וחסר לחם, מִן הַו דמתיקר וחסיר לחמא, וכן מחלק שלל את גאים, מִן הַו דמפליג עדיתא עם גויתני, וכן מעקש דרכים והוא עשיר, מִן הַו דמעקמן אורחתיה והוא עתיר. והמלה הזאת משובשת בספרים והמתרגמן לא הזכירה.

הֻוָנָא, נגיד הסר תבונות, חסיר הוונא, המתרגמן הביאו ולא פירשו, והיא מלה ידועה בל׳ סורי׳ ענינה בינה והשכל, ומזה לֶבָא מהַוְנָא בן סירא (כ״ב י״ז) לב נבון ומשכיל.

הָכַן ידוע בסורי׳ כֵּן, ונמצא בתרגום משלי, בפסוק כי כמו שער בנפשו כן הוא; ובל׳ סורי אומרים ג״כ בתוספת אל״ף הָכַנָא והענין אחד, וזה נמצא לרוב בתרגום כתובים, אלא שמנוקד הֵיכְנָא והוא שבוש.

הָלֵין ידוע בסורי, ענינו אֵלֶה, ונמצא בתרגום משלי, למאחרים על היין, לְהָלֵין דמוחרין על חמרא, גם אלה לחכמים, הָלֵין לחכימי, והיא מלה מצויה ג״כ אצל בעלי המסורת, והמתרגמן לא הזכירה.

אות הוי״ו.

וָלֵא כתב הערוך: בפרקא קמא דנדרים בגמ׳ מנודה, שמע מינה לא ואלי למישרא נדרא באתרא דרביה, פי׳ לא אריך עכ״ל, ובעל המעריך כתב: לשון לעז הוא, איננו שוה עכ״ל, רצה לפרשו מלשון איטלקי (non vale), ואיננו נכון, כי מענין המאמר הדבר מובן שהכוונה אין ראוי, ואין לעשות כן; לא איננו שוה לעשות כן; והאמת כי מלה סורית היא. והיא מצויה מאד באותו לשון כמו ואִיכַנָא דוָלֵא לֵה אַשלטִיהי בבַיתָך (בן סירא ל״ג כ״ז) ענינ׳, וכפי מה שראוי לו השליטהו בביתך, וכן אִית דַמְמַלֵל אִיכַא דלָא וָלֵא לֵיה לַמְמַלָלוּ (שם כ׳ ז׳) יש מדבר במקום שאין ראוי לו לדבר, ובן זאב תרגם כרצונו, מבלי הבנת הארמי, ופי׳ הערוך הוא האמת.

אות הזי״ן.

זְלִיקָא ועל שפתו כאש צרבת, ובספותיה נורא ידבא זליקי, המתרגמן פירשו מל׳ דליקה, ואינו כן, אבל היא מלה סורית ענינה קרני אור וכידודי אש.

זַפְלָן בפסוק והשתיה כדת אין אונס בתרגום שני, ומזוגא דהוה מזיג להון לפרסאי עותרא רבא הוה עתיר (המוזג היין לפרסיים היה מתעשר הרבה) איך הוה עתיר? דהוה מזיג ליה לגברא, ועל דלא תוה משכח גברא דשתי (ומפני שלא היה השותה יכול לשתות את כל הכוס שהיתה גדולה מאד) רמיז ליה למזוגא: אעבריהי מנאי (היה אומר ברמז אל המשקה, העבר את הכוס מלפני) ולך זפלן זוזין, ופירש המתרגמן, שם מטבע, וזה בטל, כי זוזין הוא שם מטבע, ומה טעם מטבע של מטבעות? והאמת שהיא מלה סורית, וענינה סך גדול ובלתי מוגבל, כמו בספר אבואלפראג: וכַד פָּשׁוּ עַמָא באוּלצָנָא הָנָא זַפלָן שְׁנַיָא, ענינו, כאשר עמד העם בדוחק הזה שנים הרבה.

KÖNYV-TÁRA

ולפעמים כופלים המלה, וזה כשלא ירצו לבאר הדבר כל צרכו, כגון שם: וכד נָח קָלֵיל רוּגְזָא שַׁדַּר חַאכִים יָוֹת חָתֵה דמִט'תֵכִי כָּתְבִין מִצְרָיֵא וּמַבְזְחִין בִּי דַלָּם גַּבְרָא מַעלָא אַנתי לְוָתְכִי וזַפְקָן וזַפְלָן, כלומר, וכאשר שכך הרוגז מעט, שלח הכים (שם מלך ישמעאלי) לאחותו לאמר בגללך המצריים כותבים וכלעיגים עלי, לאמר שאת מביאה אנשים אצלך. וכהנה וכהנה.

זרף השרש הזה לא הביאותיו הנה בעבור התרגום, כי לא מצאתיו במה שבדקתי מן התרגומים, גם המתרגמן לא הביאו, אבל אזכירהו לבאר על ידו מלה מלשון הקדש, והיא מלת „זרזיף", וכבר הלכו בה קצת המפרשים איש לדרכו כאשר ימשש העור באפלה, והאמת הברור כי „זרף" בל' סורי ענינו נזילה כמו „זלף", וצדקו דברי רש"י ז"ל, והרד"ק בסוף דבריו בשרש זרזיף, וכן תרגם המתרגם דנטפין. ודע כי בל' סורי אומרים ג"כ רזף בהפוך אותיות כמו כשב וכבש (ומזה לדעתי „מרזב" שבלשון חכמים), ומשני השרשים האלה „זרף ורזף" נהיתה מלה מורכבת „זרזיף". עוד אחשוב כי המלות האלה כלן „זרף, זלף" (והברו „דלף) רזף, מרזב, זרזיף, כלן נגזרות מן השרש העברי „זוב"; ישמע חכם ויוסף לקח, ולצים לצון חמדו להם.

אות החי"ת.

חֲבַנָן בסורי עצל, ותמצאהו בבן סירא (י' ל"א), ובתרגום ולחם עצלות לא תאכל, ולחמא דחבננותא, אמר עצל ארי בחוץ, אמר עטלא בחבננותיה ובעל הערוך גורס כ"ף במקום בי"ת, והביאה בערך הכן, וכן הוא בספרים, והוא טעות סופרים:

חור ידוע בסורי, לשון הבטה, ומצאת כי תדרשנו בבן סירא, (ט' י'), ומזה בתרגום את פני מבין חכמה, אפוי דסוכלתנא חָרְיָן בחכמתא, מביטים ומעיינים, וכן עיניך יראו זרות וִיחוּרָן עיניך בנוכריתא, ומזה ראוי להגיה בתרגום עיניך לנכח יביטו, עיניך בתריצותא נְחִירָן במקום נְאוּרָן שבספרים. וגם השרש הזה אדם לא זכרו:

חלט ולפותה שפתיו לא תתערב, לא תתחלט, וכן בפסוק ועם שונים אל תתערב, והמתרגמן רצה לפרש מלשון חלוטין, ואינו כן. אבל הוא ל' סורי, ענינו ערוב וערבוב. ובספר בן סירא (כ"ג י"ג) וּבַחְטָהֵא לָא נֶתְחַלַּט, וכתב עליו בן זאב: לא יוחלט, לא ישאר בחטא לצמיתות, ולפי נוסח יוני לא יסכסך ע"כ, ולא הבין .כי נוסח ארמי ויוני ענין אחד להם, כי חלוט בארמי סכסוך:

חמת הוא פעל ידוע בסורי, נגזר מן חֵמָה, ואומרים אֶתְחַמַּת וענינו נמלא חמה, ומזה בתרגום, מתעברו חוטא נפשו, ומן דמחמית ליה חטי על נפשיה, ולא הביאו המתרגמן:

חסם אל תתחר במרעים, לא תתחסם בבישי, בלשון סורי ענינו לשון קנאה, והמתרגמן לא הביאו:

חשל נמצא הרבה בתרגום כתובים בענין מחשבה, כגון חושבי רעתי, חשלי בישותי, וכן חורשי רעתי מתורגם חשלי, והלשון הזה מצוי בל׳ סורי, ועקר הנחתו על עשיית מלאכת מחשבת (fabbricare) דומה לשרש חָרַשׁ הנאמר על בעלי אומניות, והושאל אח״כ על המחשבה:

אות הטי״ת.

טִבָא ומוציא דבה, ומפיק טיבא, וכבר הזכרתי באוהב גר כי ויבא יוסף את דבתם רעה, בתרגומים המדוייקים ית טיבהון בישא, ועתה אוסיף כי היא מלה ידועה בסורי, ושרשה „טבב״, ומזה אצלם אֶתְטַבַב עשה לו שם, טַבֵב פירסם והודיע לכל, טבִיב מפורסם, ומזה בלשון חכמים ואודיע טיבך בעולם:

טכס המתרגמן פירש לשון קשוט ותכשיט, והאמת שהלשון נגזר ממלה יונית (taxis) שענינה סדר ומערכה (ומזה אצלנו טכסיסי מלכות) ומזה בל׳ סורי פעל טַכֵּס על הסדור הטוב וההכנה וההנהגה הישרה, ואומרים מטַכסִי למי שמכלכל דבריו במשפט, ותאר הפעל מטַכסָאִית בסדר הגון, ובדרך השאלה אומרים טֶכסָא על קצת התכשיטים:

טִימֵי המתרגמן פירש מעות, והערוך דמים, ואינו כן, אבל היא מלה יונית, ומצויה מאד גם בסורי, וענינה מחיר וערך, וכן בדברי רז״ל מרגניתא דלית לה טימי, שאין לה ערך.

טְעָא ידוע בל׳ סורי, בענין שכחה, ותמצאהו בבן סירא, (ג׳ י״ב ול״ט כ״ח), ומזה בתרגום, ואת ברית אלהיה שכחה, טְעַת וכן ישתה וישכח רישו, ונשתון ונטעון מסכינותהון, וכן ואל תטוש תורת אמך, ולא תטעי; וגם השרש הזה לא הביאו המתרגמן להוראה זאת:

טרף שרש זה ידועה הוראתו בארמי, ותחלת הנחתו על הנדנוד וההחבטה, כאמרם טרפה בכותל, ומזה בל׳ סורי מַטרוּפִיתָא ענינו הרף עין (batter d' ochio) וכן בלשון ערבי טַרְפַת עַיְנִין, ומזה בתרגום אף היא כחתף תארוב, וֵהֵיך מְטַרַף עַיְנָא כְּמְנָא (וקרוב לזה פירש רש״י כחתף פתאום), והמתרגמן לא הביאו, ומלת „כמנא״ משובשת בספרים:

אות היו״ד.

יְעָא ידוע בסורי, נגזר מן יְצָא, כמו ארעא מן ארץ, ומזה בתרגום והנה פרח מטה אהרן לבית לוי, והא יעא, וכבר כתבתי מזה באוהב גר, והמתרגמן הביאו בשרש „נע״, והוא טעות. ודע כי מן השרש הזה ומן הענין הזה הוא מה שנמצא בתרגום כתובים ויפיח כזבים לא ימלט (משלי י״ט) וּדְמַוְעֵי כדבותא לא נתמליט, ושני הווי״ן שבמלת ודמוועי, והפתח שתחת המ״ם, כל זה על דרך לשון סורי, והיה משפטו וּדְמוֹעֵי בחולם, אלא שהסוריים מבטאים

החולם אַו, כמו שביארתי למעלה. ומזה תמצא למאחרים על היין, להלין דמווחרין על חמרא, מַוְהֲרִין על דרך ל׳ סורי, במקור מוֹהֲרִין, ועוד אחרים תמצא בתרגום כתובים, בשני ווי״ן במקום ו״ו חולם, על דרך קריאת הסוריים. ומשרש „יעא״ מצאתי עוד בתרגום יום ליום יביע אומר, יומא ליומא מוסיף יַמַבְעֵי מימרא, אין ספק שהוא טעות, ומשפטו וּמַוְעֵי, ובדפוס רע״ו מצאתי ומוֹעִי. וכן פי צדיק ינוב חכמה, פומיה דצדיקא „מודעיה״ חכמה, אין ספק שהוא שבוש, ומשפטו מַוְעֵי:

יְצַף ידוע בתרגום ובסורי, ענינו דאג, כמו אדאג מחטאתי אתיצף מן חטאי, ובבן סירא (י״ח כ׳) גְבַר חַכִּימָא נְאצַף לְהָלֵין כְּלֹהֵין, ודע כי אות האל״ף שבמלת נְאצַף במקום יו״ד היא עומדת, וזה שגור בסורי, כמו נְאַרַת (ייִרש) במקום נֵירַת, ובבן סירא (ל׳ כ״ז ל״א ב׳, ול״ו י״ט) מצאתי צְפָתָא בלא יו״ד על דרך „דעת שנה עצה״ וחבריהם מבעלי פ״א יו״ד. אבל בפסוק בכל עצב יהיה מותר בכל מאן דְאַצְפָא לך, נראה לי טעות, כי לא תתחלף היו״ד באל״ף רק כשהיא נחה, ואולי הנכון להגיה בכל מָא דְיוּצְפָא לָךְ:

אות הכ״ף.

כְּאָא פעל ידוע בסורי, ענינו כמו גָעַר בעברי, ומזה בעון אשר ידע כי מקללים להם בניו ולא כהה בם, ותרגומו ולא כְהָא בהון, ונראה לי כי מה שמצאנו בתרגום לא שמע גערה, לא מקבל בָּעֲתָא, אינו אלא טעות, ומשפטו כַּאְתָא, או כְּאתָא כמי שכותבים בסורי:

כְּבֵן הצפינות והרדידים, כתריא וכבינתא, המתרגמן הביאו ולא פירשו, גם הערוך הביאו, והביא לו חברים מן התלמוד, תנתן כבינתי לבתי, וזולתו, והוא לשון ידוע בסורי, ענינו חֲגוֹר, אלי כבתולה חגורת שק, תרגום סורי אֱלַי אַיךְ בְּתוּלְתָא דִכְבִינָא סַקָא:

כְּבַר וימת תחתיו מפני הרעב, תרגם יונתן כבר מית באתריה מן קדם כפנא, הוא ל׳ סורי, ענינו אוּלַי, כמו אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאבד, תרגום סורי כְּבַר נְפַצֵּין אַלָהָא וְלָא נֵאבַד.

כַּבְרִיתָא הוא תרגום של נֹפֶת, ונגזר מן כְּבָר, מענין חלות של דבש, וחלה וככר קרובים בענין, והוא ידוע בסורי, ותמצאהו בבן סירא (כ״ד כ״ב), והערוך והמתרגמן גורסים ככדיתא בדל״ת, והוא טעות, ובספרים נמצא תמיד „כבריתא״ והוא תרגום של גפרית:

כְּמַר ידוע בסורי, ענינו נֶעֱצַב, ומזה לדעתי כעס לאביו בן כסיל, ברא סכלא מכמיר אבוי, ובספרים „מכביר״ ואין לו ענין:

כסם בסורי אֶתְכַּסַם ענינו הוּכַח, אַכֵּס הוכיח, מַכְסְנָא מוכיח, מַכְסָנוּתָא תוכחה, והנו״ן נוספת ולא מן השרש, וכן תמצא בבן סירא (סי׳ י״ט פסו׳ י״ח י״ט וך׳) שלש פעמים אַכֵּס שענינו הוכיח. והלשון הזה מצוי מאד בתרגום כתובים, הוכח

לחכם ויאהבך, אַכֵּם לחכימא. ולפעמים תבא נו״ן אחר הסמ״ך, והיא בעבור הכנוי, כמו אשרי הגבר אשר תיסרנו יה, די תַכְסְנִינֵהּ יה, דוגמת ישיזבנכון וחבריו. אפס כי הנסחאות מתחלפות ומשובשות הרבה ברוב המקומות שבא בהם השרש הזה, מחסרון ידיעת הסופרים בדקדוק לשון ארמית. לא יאהב לץ הוכח לו, מתורגם למאן דְמַכְסָם ליה, במ״ם בסוף, ואין ספק שאין לה מקום, אלא או שהיא יתרה, והגירסא דְמַכֵּס, או שהיא במקום סמ״ך, והגירסא דְמַכְסַס. ומתרגום איוב יראה פעמים הרבה כאלו השרש „כסן״, כמו הנה יסרת רבים, הא כְּסַנְתְּ סגיעין, וכן בתהלים לפי גירסת המתרגמן אל באפך תוכיחני תְּכַסִּין יתי, ונראה לי שכל זה טעות סופרים, והנכון להשיבם כלם על דרך בנין הפעיל מן הכפולים:

כְּרָא ידוע בסורי, ענינו עצבון, חלשות והולי, ומזה אתכרית רוחי אנא דניאל, אמתת הוראתו, נעצב ונחלש ונחלה רוחי; והמפרשים הלכו בו איש לדרכו. ודע כי בבנינים הדגושים (כַּרִי, אֶתְכַּרִי) ישמש השרש הזה בל׳ סורי להוראת הקצור, ומזה אצלם שם התאר כַּרְיָא ענינו עָצֵב, ולפעמים ענינו קָצֵר, ומזה בתרגום (משלי י״ד) קצר אפים, וקצר רוח, מאן דכריא רוחיה.

כְּרָהּ הכוני בל חליתי מחונני ולא איכרהית, ענינו בסורי ענין חולי, כמו הקודם, וממנו כְּרִיהָא חולה (ובתלמוד כל כריהי דמערבא) וכן כּוּרְהָנָא חולי, ומזה בתרגום, רוח איש יכלכל מחלהו, רוחיה דגברא תסובר כורהניה, כן היא גירסת הערוך, אבל בספרים בורהניה, ואינו אלא שבוש. והמתרגמן נשתבש והביאו בשרש „כרח״ בחי״ת, וכתב שכן מצא בערוך, והוא שקר. ואמת הוא כי בספרים הכוני בל חליתי. ולא איכרחית, בחי״ת, והוא טעות.

כַּשִׁיר ויד הרוצים תעשיר, וידא דכשירי מעתרא להון, אשת חיל אתתא כשירתא, בל׳ סורי ענינו חרוץ, והמתרגמן עירבם עם לשונות של כשרון ויושר, ועניניהם נבדלים המה.

אות הלמ״ד

לְבַךְ וכפיה תמכו פלך וידהא לבכין מעזלא, בלשון סורי ענינו החזיק (tenere, prendere), והמתרגמן לא הביאו.

אות המ״ם

מָא המלה הזאת כשאחריה פעל הקשור עמה באות דל״ת, ענינה בל׳ סורי כַּאֲשֶׁר, ונ״ל כי כן ראוי לגרוס בתרגום משלי, ככלות בשרך ושארך, מא דיגמר בישרך וגושמך, ובספרים עד מה, ואין לו ענין, וכן ונמצא ישלם שבעתים. ומא דמשתכח פרע חד בשבעה, ובספרים וּמָן, ואיננו נכון. וכן מהשפילך לפני נדיב אשר ראו עיניך, מא דחזיין עיניך, כלומר תכף ומיד כאשר עיניך תראינה אותו, ישפילוך ויורידוך ממקומך לחלוק לו כבוד.

ובספרים מָן, ואין לו ענין. ודע כי המלה הזאת (ובנותיה לְמָא דִילְמָא כְּמָא) נמצאת בדניאל בה״א, כי דניאל היה מורגל בכתיבה העברית, שיש בה ה״א נחה, אבל בסורי אין הה״א נחה, ואם תכתוב „מה״ בה״א, תהיה הקריאה מָהּ במפיק, לפיכך כותבים תמיד מא באל״ף. ובתרגומים הנסחאות מתחלפות הרבה, אין אחת מהן שומרת משפט קבוע, רק פעמים באל״ף, פעמים בה״א. ונראה לי כי אחרי שכבר נתקבלו בתרגום אלפי״ן הרבה על דרך ל׳ סורי, שבדניאל נמצא ה״א במקומן, כגון תלתא, ארבעא, ושאר המספרים, וכן במקור למללא, לחבלא, וזולתם הרבה, וכן כל דילמא בתרגום באל״ף, ובעזרא הוא בה״א, די למה להוא קצף על מלכות מלכא ובנוהי (ומלבד זה כל ה״א הבנין שבדניאל ועזרא, תתחלף תמיד בתרגומים באל״ף), ראוי לכל אשר לא יחפוץ להיות פוסח על שתי הסעפים, שיכתוב תמיד „מא למא כמא״ באל״ף.

מַיֵּק ידוע בל׳ סורי, ענינו לָעַג, ומזה כל „לץ״ תרגומו מְמַיְקְנָא, וכן הוא בל׳ סורי, ובספרינו המ״ם השנית נקודה הירק, והוא טעות, והמתרגמן עשה ממנו שרש „ממק״, ולא היה ולא נברא. ודע כי מן הענין הזה הוא מה שנמצא בתהלים, ימיקו וידברו ברע עושק, כלומר ילעיגו, וכן תרגם רמבמ״ן (זיא הֶענען) וכן תרגם המתרגם הקדמוני סומכוס (Symmacus), ואחריו היערונימוס בתרגומו המיוחד לו, וכן פירש המלה הזאת (ימיקו) החכם (Gesenius) באוצר השרשים שלו, שרש מַיֵּק.

מְכַר ומה׳ אשה משכלת, ומן אלהא מתמכרא אתתא לגברא, והמתרגמן נסתפק שמא טעות הוא, והוא לא ידע כי כן בסורי מְכַר ענינו נתינת אשה לאיש, וקוראים לארוס מָכוּרָא ולאירוסין מכוּרְיָא. ומזה כלי חמס מכרותיהם, מה שאמרו לשכם ונתנו את בנותינו לכם, לא היה אלא כלי ותחבולה של חמס.

מַן, מָן, מָנָא, מָאן, מָאנָא, צדקו דברי המתרגמן כי תרגומו של מִי הוא מַן בלא אל״ף ושאמנם מָאן, מָאנָא באל״ף, אינו אלא לשון כלי, וכן הוא בל׳ סורי. אך עוד אחרת היה לו להוסיף, ורבה היא, והוא כי תרגום של מִי הוא מַן בפתח, ותרגום של מָה הוא מָן או מָנָא בקמ״ץ, וזה ידוע הרבה בסורי, ומזה פירש החכם (Ludovicus de Dieu) ויאמרו איש אל אחיו מָן הוא, כי לא ידעו מה הוא, מָן הוא ענינו מַה הוא. הן אמת כי אין מָן וּמָנָא מצוים הרבה בתרגום, אבל נמצאים לפעמים, כמו ומדת ימי מה היא, מָנָא אנון, לא ידעו במה יכשלו, לא ידעין בְּמָנָא מתתקלין, כי לא תדע מה ילד יום, דלא ידעת מָנָא יליד יומא, וכלם משובשים בספרים.

מַרְהָא, בל׳ סורי עז פנים (audax, impudens), ונמצא בתרגום משלי, זד יהיר לץ שמו, ממיקנא מַרְהָא זידנא שמיה, והמלות הפוכות, וצ״ל זידנא מרהא ממיקנא שמיה, וכן מדרכיו ישבע סוג לב, מן אורחתיה נסבע מַן דְמַרַח לביה, ובל׳ סורי יש ממנו פעל, אַמְרַה (audere).

מַרְטוּטָא מעדה בגד ביום קרה, דשקיל מרטוטא מן חבריה, קח בגדו כי ערב זר, מתנסיב מרטוטיה, המתרגמן פירש לשון סמרטוטין, והוא שבוש עצום, אבל היא מלה ידועה בסורי, ענינה בגד; וכסה חמס על לבושו, תרגום סורי וַעוֹלָא בְּמַרְטוּטֵהּ לָא נְכַסֵּא.

אות הנו״ן

נגר ידוע בסורי, ענינו אריכות, כמו בבן סירא (ט׳ י״ב) וְלָא תַּגַּר עַמֵּהּ שׁוּעִיתָךְ, ולא תאריך עמה שיחתך, אל תרבה עמה שיחה; ומזה כל לשון אורך אפים מתורגם בסורי נגירות רוחא, ארך אפים ורב חסד, תרגום סורי נְגִירָא רוּחֵה וּסַגִּיאָא טַיבוּתֵהּ, ובבן סירא (ב׳ ג׳) וַבְמַכְסָנוּתָא אַגַּר רוּחָךְ. ומזה בתרגום שונא בצע יאריך ימים, „ואינא דסני טולמיא נגרון יומוי״, זה לבדו מצאתי כתקונו ברי״ש, ואלה מצאתי מוטעים, אורך ימים בימינה, נוגדא דיומתא בימינה, ארך אפים רב תבונה, מן דנגידא רוחה, וארך אפים ישקיט ריב, ונגיד רוחא, שכל אדם האריך אפו, נגידות רוחיה, כל אלה בדל״ת, וצריך להגיהם ברי״ש; והמתרגמן לא הביא מזה דבר לא בדל״ת ולא ברי״ש. והשרש הזה משמש ג״כ בל׳ סורי בענין נזילת המים ונביעתם מן המעין, וזה ידוע גם בלה״ק, וכמים הנגרים ארצה, וכן הביא בעל הערוך מן התלמוד (בבא בתרא י״ב) תרי נגרי פירוש נחלים, וכן פירש״י יאורים, ומזה יש ללמוד כי מה שהביא המתרגמן כערבים על יבלי מים, על נגדין דמיא, וכן ועל יובל ישלח שרשיו, וזולתם, שהביא בדל״ת, אינם אלא ברי״ש. ומזה במסרה פרשת במדבר למ״ד לגלגלותם מגירא מכל למ״ד, בעל אור תורה נדחק הרבה לפרש מלת מגירא לשון אריכות, שהלמ״ד ההיא צריכה שתהיה ארוכה משאר למדי״ן, וכמה היה הצדיק ההוא שמח ועלז, אם היה מוצא שכן אמתת הוראתה בארמי, אם נדגיש הגימ״ל ויהיה שרשה „נגר״.

נְסַס או נַס, ונכתב ג״כ בשי״ן נְשַׁשׁ או נַשׁ, ידוע בסורי, ענינו חולשה ורפיון כח, ומזה בתרגום ויתעצבו האנשים ונסיסו גבריא, וכן והנם זועפים, והא אנון נסיסין, כי כן זועפים מלשון סר וזעף, שענינו נעצב ונדכה, ואין לו ענין עם בנס וקצף שבדניאל, שהוא ענין זעם וקצף, והם שני ענינים נבדלים זה מזה מאד, וטעה בזה המדקדק הקדמוני דונש בן לברט (והלכו אחריו רש״י וראב״ע ורד״ק) ברצותו לפרש בנס וקצף מלשון נסיסין, והבי״ת שמושית, והאמת בלא ספק שהם שרשים נבדלים זה מזה בצורתם ובהוראתם, ובי״ת „בנס״ שרשית, כדברי מנחם בן סרוק. ושמא ישיבני הקורא המשכיל לאמר: והלא למעלה הראיתני כי והנם זועפים בתרגום המיוחס ליונתן, והא אנון בניסין, א״כ נסיסין ובניסין ענין אחד להם.— לזאת אשיב: לעולם כי שני השרשים נבדלים זה מזה בהוראה, אפס כי המתרגם ההוא לא דק, וחשב כי פירוש זועפים כמו זועמים, ואנקלוס היטב לראות יותר ממנו, ופירש אמתת הכוונה.

ל כבר העיר המתרגמן כי לשון נתינה בעבר, בינוני וצווי יבא משרש „יהב", ובמקור ועתיד יבא משרש „נתן", וזה נכון, אבל בל' סורי תתחלף הנו"ן האחרונה בלמ"ד, ויאמרו אֶתֵּל תֶּתֵּל נֶתֵּל במקום אתן תתן יתן, וכן תמצא בבן סירא (סימן ט' פסוק ב' וו' וסימן י' פסוק ח' וסימן י"א פסוק ט'), וזה נמצא שתי פעמים במשלי כ"ו, אל תען כסיל כאולתו, לא תתל פתגמא לסכלא היך שטיותיה, דליו שוקים מפסח, אין תתל הלכתא לחגירא, ולא הביאם המתרגמן.

אות הסמ"ך.

סְאמָא בסורי כֶּסֶף, והאל"ף בו מבדלת בין מה שענינו כסף למה שענינו מטמון ואוצר, שנכתב ביו"ד; והאל"ף הזאת נמצאת לפעמים בתרגום כגון משלי י' וי"ז, אלא שנקדו הסמ"ך בקמץ, ואין משפטה אלא בחירק, וראוי להגיהם כלם באל"ף וחירק לפניה.

סוֹבַר וביערו והשיקו בנשק ומגן תרגם יונתן ויהון שגרין ומסתוברין, הביאוהו הערוך והמתרגמן ולא פירשוהו, וזה הוא פירושו. סוֹבַר (ובל' סורי סַבַר וגם סַיבַר) הא תרגום של נָשָׂא. סָבַל, כִּלְכֵּל, וכמו שלשון כלכל מושאל בעברי להורות על הפרנסה ועל ההזנה, כן לשון סובר בארמי, כמו וכלכלתי אותך שם, ואסובר יתך, ומזה בסורי אֶסתַּיבַּר ענינו אכל, זן את עצמו, והשם סַיבַּרְתָּא מאכל ומזון; והנה כוונת יונתן בתרגומו ובערו והשיקו ויהון שגרין ומסתוברין, לבאר שבכלי זיינם של האויבים יהיו בני ישראל שוגרים את התנור לצורך מזונם, והוא האמת.

סוּלָאנָא כן תרגום של סיגים, והוא ידוע בסורי, ענינו דבר נמאס, ונגזר משרש „סלא" אשר אביא למטה במקומו.

סוּם היתהה איש בחיקו, דילמא סיים בר נשא נורא בעוביה, המתרגמן כתב עליו ולא ידעתי מה הוא, והדבר פשוט מאד, שהוא לשון שימה והצנעה, אלא שנכתב בסמ"ך כמשפט לשון סורי, שאין אצלם שי"ן שמאלית. ומן השרש הזה הוא.

סִימָא שענינו דבר מושם ומוצנע, אוצר ומטמון, והרבוי ממנו סִימְתָא, ובתרגום אנקלוס סִימָן, וזה וזה רבוי לנקבות, והיחיד אינו אלא סִימָא, והוא תרגום של נתן לכם מטמון, עיין באוהב גר, ומזה בשיר השירים רבה ע"פ כי טובים דודיך, תני רשב"י ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם, מה שימה זו אינה נגלית לכל אדם, כך הן דברי תורה, פירוש שִׂימָה מטמון.

סִיָן בסורי טיט, והוא ידוע בתרגומים, ולא הביאותיו הנה רק להודיע ניקודו, כי המתרגמן הביאו בערך סֵין ואחר כן בערך סִין, והשני טעות.

סַבִּי ידוע בסורי, ענינו תקוה ובטחון, ומזה בתלמוד אבד סברן ובטל סכויין. ובתרגום גם כל קויך לא יבושו ברם כל דסכיין לך לא יבהתון (ויש בו טעות, כי צריך להיות דְמְסַכִּין בבנין דגוש), קוה לה' ויושע לך,

סַפָּא לאלהיך ויפרקינך, ותקותך לא תברת, וסיכוייך לא ניגמר, ככפיר יבטח, היך אריא דמסכי למיכלותיה, והמתרגמן לא הזכיר מזה דבר.

סלא (אַסְלִי), ידוע בסורי, ל׳ מיאוס, נאצו כל תוכחתי, ואסליו כל מכסנותי, מוסר ה׳ בני אל תמאס, ברי מרדותא דאלהא לא תסלי, ותוכחת נאץ לבי, אסלי לבי, ושבע תועבת נפשו, ובשבע אסליית נפשיה, וקצת מאלה נמצאים בספרים בשי״ן, אשלי, והוא טעות. גם בעל הערוך הביאם בסמ״ך בערך „אסל״.

סקבל (אִסְתַּקְבַּל), לא יחרוך רמיה צידו, לא נסתקבל צידא לגברא נכילא. לא יזדמן ציד לאיש נוכל, היא מלה סורית נגזרת ממלת קֳבֵל, וענינה הזדמן ובוא לפני אדם, והמתרגמן לא הביאו.

אות הע״ן.

עַד מָא לְאֵימַת, עד מתי עצל תשכב, עד מא לאימת אנת דמיך אנת עטלא, היא מליצה סורית, ענינה עד מתי, וכן כל עד יתורגם בסורי על הרוב עַדְמָא במלה אחת, ומלת אימת נכתבת בסורי באות יתרה בסוף תבה. כאשר הזכרתי כבר. עוד תדע כי הכפל הכנוי, אנת דמיך אנת, הוא מצוי הרבה בסורי.

עֲהַד, ה׳ זכרנו יברך, תרגום סורי, מָרְיָא עֲהַדָן וּבָרְכַן. השרש הזה לא מצאתיו בתרגומים, והביאותיו הנה, מפני שעל ידו אני מפרש לשון הֵעִיד, שענינו לדעתי הזכרה והזהרה, ועל הדרך הזה אני למד מניין להתראה מן התורה, עיין בה״ע תקפ״ז (194).

עֲטַר והר סיני עשן כלו, תרגום ירושלמי, עטר כליה, הוא שרש ידוע בל׳ סורי. ענינו עליית העשן, דם ואש ותמרות עשן תרגום סורי דְּמָא ונוּרָא וְעֶטְרָא דְעָנָנָא.

עִידָא או עְאֵדָא בל׳ סורי חג, ומזה בתרגום ליום הכסא יבא ביתו, ליומא דעידא, ולא הביאו המתרגמן. והמקרא הזה הואיל ובא לידנו, אומר בו דעתי. אחשוב שנקרא יום הכסא, היום שהיו מתקבצים בו להמנות לחברה לאכילת הפסח, כי אין ספק כי יום או יומים קודם הפסח היו נמנים עליו מי ומי האוכלים; ונקרא היום ההוא יום הכסא על שם תכסו על השה, וכן תקעו בחדש שופר בכסא ליום חגנו, אחשוב כי תחלת הפסוק על ר״ח ניסן, ויאמר שיתקעו בו משום חביבות החדש ההוא, שהוא ראשון לחדשי השנה (והיא תקיעת רשות, לא תקיעת מצוה), וכן יתקעו ג״כ בכסה ליום חגנו, ביום הכסה, שנמנים בו לצורך אכילת החג. וזכר ליום הכסא הזה אחשוב שהוא מה שאנו קוראים „שבת הגדול״.

עֲמַר ידוע בסורי, ענינו ישיבה, תמצאהו בבן סירא (י״ד כ״ז וט״ז ט׳), ומזה בתרגום, כי ישרים ישכנו ארץ, מטול דתריצי עמרין בארעא, ונוה צדיקים יברך, ומעמרהון דצדיקי יברך, מאשת מדינים ובית חבר, מן

דלמעמר עם איתתא תינרניתא, והיא בהיכלי מלך, ועמרא בביתא דמלכי, ורובם בדל״ת בספרים, והוא שבוש, והמתרגמן לא זכר מזה דבר.

עֲצָה או עשק את עמיתו, תרגום ירושלמי או עצה ית חבריה, הביאו המתרגמן, ורצה לפרשו מלשון עוצה עיניו, ואינו כן, אבל הוא לשון סורי ממש, „עצא״ ענינו עשק ואנס.

עֲקַב לבאים לחקור ממסך, ואזלין ומעקבין בית מזיגא, הוא ידוע בל׳ סורי, ענינו ענין חקירה, ותמצאהו בבן סירא (ג׳ י״ח וי״א ח׳), והמתרגמן לא הביאו:

עֲקַד ויקדו וישתחוו, תרגום ירושלמי ועקדו וסגידו, דע כי בל׳ סורי אומרים להוראת הכריעה קְעַד, מעתה אפשר שגם בתרגום ירושלמי הנוסח הנכון וקעדו, או אפשר שזה וזה נוהג בל׳ ארמית, כמו כשב וכבש, או שבלשון ירושלמי אומרים כן ובלשון סורי כן; וכיוצא בזה מצאתי מלת צור וְסֶלַע בתרגום טִנָרָא ובל׳ סורי טַרָנָא:

עֲתָא ולזות שפתים הרחק ממך, ועתא דשפותא ארחק מנך, ותוחלת אונים אבדה, וסבריהון דאלין דעבדין עאתא ייבד, מרע מקשיב על שפת און, גברא בישא ציית לספותא דעאתא, העי״ן צריכה להנקד בצירי, והוא מלה ידועה בסורי, ענינה חמס ועול:

אות הפ״א.

פַּהָא לתאוה יבקש נפרד, לריגתא בעי פהיא, כי אם בהתגלות לבו, אלא בשטיותא פהי לביה, מלת סורית, ענינה כענין תָּעָה (errare, aberrare)

פְּחַם וכל חפציך לא ישוו בה, וכל מדעם לא „פחים״ לה, וכן וכל חפצים לא ישוו בה, המתרגמן הביאו בערך „פח״, אבל „פחים״ במ״ם שרשית ענינו שוה ונערך, והפעל ממנו „פחם״ מצוי בל׳ סורי (ותמצאהו בבן סירא כ״ג י״ג), ואומרים אֶתְפַּחַם על העתק שנערך עם נוסח קדמון להשוותו אליו בכל מלותיו (collatus est).

פְּכַר ידוע בסורי, ענינו אסירה, ומזה בתרגום ובחבלי חטאתו יתמך, ובחבלי חטאוי נתכפר, כן הביאו המתרגמן, והוא משובש בספרים.

פְּצָתָא על גורל הצדיקים, על פצתא דצדיקיא, המתרגמן כתב שאולי השרש „פצת״. ואינו כן, כי בסורי קוראים לגורל וחלק פֶּצָא ובידיעה פֶּצְתָא, ותמצאהו בבן סירא (כ״ה כ״ה וכ״ו כ״א), ונ״ל שהצד״י במקום סמ״ך, כי בסורי אומרים ג״כ פֶּסָא, ובלשון משנה פֵּיס.

פְּרָדָא וצאצאי מעיך כמעותיו, כפרידוהי, המתרגמן פירש לשון אבנים, אבל בל׳ סורי פֶּרְדְתָא הוא גרגיר קטן מכל דבר שיהיה, כגון פֶּרְדְתָא דַחרדְלָא, גרגיר חרדל, וכן כאן, כמעותיו כגרגירי החול, וכן בתלמוד שני פרידין עפר, וכן בלה״ק עבשו פרודות, הם גרגירי הזרע.

פְּרַע ואהל ישרים יפריח, ומשכנא דתריצי מפריע, לא הביאו המתרגמן, והוא ידוע בסורי, כי תאנה לא תפרח, תרגום סורי, מֶטוּל דתְאתָא לָא פָרעַת, ונמצא ג״כ בבן סירא (מ׳ ב׳).

פְּרַק מבינתך חדל, אלא בבינתך פרק מניה, המתרגמן לא הביאו, והוא ל׳ סורי, ענינו התרחקות, ותמצאהו בבן סירא (מ״ט ט״ו), וכן שם התאר פַּרִיקָא ענינו רחוק, ובתרגום ותועבת כסילים סור מרע, ומרחקא דסכלי פריקא מן ידיעתא, פירוש סור מי שהוא סר, כדעת הראב״ע. ומלת מן ידיעתא קשה בעיני להולמה, כי היה צריך להיות מן בישא, ואולי ט״ס הוא.

פְּתַכְרָא וקלל במלכו ובאלהיו, ויבזה שום פתכריה וטעוותיה, ידוע בסורי ענינו פסל ואליל.

אות הצד״י

צֶבְתָא ימי תמרוקיהן, יומי דציבתהון, המתרגמן הביאו בשרש צַב, ופירשו מל׳ לעטרת צבי, ואינו כן, אבל שרשו צַבֵּת, והוא ידוע בסורי, ענינו תקון והכנה, ומזה בתלמוד צביתו ליה זוודתא, הכינו לו תכריכים, הביאו בעל הערוך ולא פירשו.

צַד התעיף עיניך בו ואיננו, אין תְּצַד עיניך ביה לא מתחזי לך, בספרים ברי״ש, ואין לו ענין, והנכון בדל״ת, והוא ידוע בסורי, לשון הבטה, והוא מן הכפולים, ומשמשים בו בקל ובהפעיל, ואולי הקריאה תַּצֵד.

צְהָא צמאה לך נפשי, צהיית לך נפשי, יקבים דרכו ויצמאו, מעצרתא עצרו ומריהון אצהיו, כן הוא בל׳ סורי, ותמצאהו בבן סירא (נ״א כ״ה) והמתרגמן לא הביאו; ומזה מלת צִיָּה ענינו ארץ צמאה, ומזה צִיּוֹן, ובסורי כותבים אותו צֶהיוּן.

צִיד אל תגשו אל אשה, לציד אתתא, כן הוא בתנ״ך גדול דפוס בומבירג, ובדפוס קוסטנטינא וסביוניטה, וכן ואהיה אצלו אמון, והוית צידוי מהימנתא, ואולי מזה ולבו בל עמך, ולביה נכיל צֵידָךְ (ובספרים הוא ברי״ש), והיא מלה מצויה מאד בסורי, צֵידַוהי, צֵידֵיכוֹן ענינם אצלו, אצלכם; וברוב הספרים הגיהו לצד אתתא, וכבר תמה על זה המתרגמן, כי אין מלת צד נמצאת בתרגום, אבל מתורגמת סְטַר. ובערך צֵית כתב המתרגמן כי נראה לו כי מה שנמצא לרוב בתרגום לצית שמיא וכיוצא בזה, הוא מלשון צד, ותהיה הת״ו במקום דל״ת, ואני גם אני עונה אחריו אמן, ואחשוב שכל לְצֵית אינו אלא טעות, ומשפטו בדל״ת; רק בזאת לא אודה לו, במה שאמר שהוא לשון צד, כי אין צד לשון תרגום; אבל היא בדמותה כצלמה (צֵיד) מלה סורית.

צְעַר דור אביו יקלל, דאבוהי נצער, ריש וקלון, מסכינא דאית ליה צערא, כן הוא בסורי, ענין קלון.

צְפַח בשאט ונפש בציפוח נפש, השרש הזה מצוי בסורי, וענינו התגבר נגד אחרים בחזקה.

אות הקו״ף

קְבַל, קַבֵּל המתרגמן לא הבדיל בשרש הזה בין קל לפיעל, והם שני ענינים רחוקים זה מזה מאד, הקל ענינו צעקה ותרעומת, והדגוש ענינו ענין קבלה הידוע; ופסוק אחד סימן, כי אם צעוק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו, ארי אם מְקַבַּל יְקַבֵּל קדמי, קַבָּלָא אֲקַבֵּל קבילתיה, כן הוא נקוד בחומש סביוניטה, וכן נכון, וכן הענין נוהג ג״כ בל׳ סורי, ובמתרגמן כל נקודות הפסוק הזה משובשות. אמנם צירי האל״ף במלת אֲקַבֵּל כבר הקדמתי להודיע למעלה, שהוא נמצא לרוב בנסחאות העתיקות, והוא על דרך ל׳ סורי.

קִיטוֹנָא בחדרי מלכיהם, בקיטוני מלכיהון, בסורי קִיטוּנָא, והיא מלה יונית (coiton) ענינה חדר המשכב.

קֵירָא בתרגום שני של מגלת אסתר בפסוק ישנו עם אחד, מנהון מזבנין קירא, היא שעוה, והיא מלה רומית (cera).

קִירִים מלפני אדון, מן קדם קירים, המתרגמן פירשו בהפוך אותיות מן קיסר, ואינו אלא טעות, כי היא מלה יונית (Kyrios) ענינה אדון.

קְצִירָא בל׳ ערבי קורין בן לחולה, והוא ידוע בתלמוד (עיין בערוך) ומזה בתרגום, ורגלים לפיסח אני, וטייל לקציר ערסא דדמי לחגירא אנא, כלומר, אני הייתי סובב בשוק לצורך החולה השוכב על ערש דוי, שהוא נמשל לחיגר, כי לא יוכל להתהלך בחוץ. הביאו המתרגמן ולא פירשו.

אות הרי״ש

רֵאשָׁנָא באורך אפים יפותה קצין, בנגירות רוחא משתרגג ראשנא, כן היא הגירסא לדעתי, והיא מלה מצויה בסורי, משרש רֵאשׁ (בעברי ראֹש) ענינה שר וראש. והמתרגמן פירשו מל׳ אל תתודע לרשות.

רְדָא ונוזלים מתוך בארך, ורדיא מן בירך, כתב המתרגמן לא ידעתי מהו, והנה בסורי השרש הזה ידוע, ענינו הליכה, והושאל לנזילת המים, וכן תמצא בבן סירא (מ׳ י״ב) בּוּרכָתֵה אַיך נַהרָא רַדיָא. ואולי מזה ויהודה עוד רד עם אל, מתהלך את האלהים. אבל יונתן בן עוזיאל היה קורא סבבוּני בכחש אפרים ובמרמה בית־ישראל ויהודה עַד־רַד עִם־אֵל וְעִם קדשים נאמן.

רוַז ותעלוזנה כליותי, וְתִרְוַז כלייתי, הוא בדל״ת בספרים, והמתרגמן הביאו ברי״ש בערך רזן, ולא הבין כי הנו״ן לצורך שמוש להורות על הרבים, ושרש רוַז ידוע מאד בסורי, ענין ששון ושמחה, והוי״ו איננה נחה. וכן יגילו בתהפוכות רע מתורגם יְרַוְזִין, אלא שנשתבש בספרים, ובדפוס דייצין ובכ״י רויצין.

רַוְרְבָנָא ויסירו אביר. ויעדו רַוְרְבָנָא, בי שרים ישורו, מטולתי רַוְרְבָנֵי מִתְרַוְרְבִין, הם בספרים בדל״ת, והמתרגמן פירשם ל׳ דַּרְבָּן, ואינו אלא שבוש,

אבל הוא המנהג בל׳ סורי להחליף במלת רברבא ובנותיה הבי״ת הראשונה בו״ו (בן סירא ג׳ ט׳).

רְטַן והובר חבר, ורטין רטן, המתרגמן פירשו ל׳ כשוף, ואינו כן, אבל ענינו בסורי דבור בלחש, וכן בתלמוד רטין מגושא ולא ידע מאי רטין, ומזה ילקח להורות על הדבור בתלונה, כמו בבן סירא (ט״ז י״א, וכ״ו ו׳).

רִכְשָׁא (רֶכֶשׁ) המתרגמן פירש מין גמלים, ובעל הערוך פירש סוסים, וכן הוא בלי ספק, והוא ידוע בל׳ סורי.

רַמְרַם חרפת אדם ובזוי עם, סביל חסודי בני נשא ומתרמרמותא דעממי, הבנין המרובע הזה נוהג הרבה בל׳ סורי בשרש רום וגם בשרשים אחרים (עיין בן סירא ל״ח ג׳), ומזה מה שמצאתי באחת משירות המשורר הסורי הקדמוני מָרִי אַפְרֵים אשר הזכרתי למעלה, ונקרא שמה מְאמְרָא עַל רָחמַת יוּלפָנָא, כלומר מאמר על אהבת הלמוד (והוא בעל כ״ב בתים, כל בית בעל שמנה טורים, וכל טור בעל שבע תנועות, ובכל בית אחת מאותיות האלפ״א בית״א, שנויה שתי פעמים, אחת בראש הבית ואחת באמצעו) ולהיותו למוד ראוי לבחורים לחקו על לוח לבם, אמרתי אביאהו הנה, וזה לשונו: הֲוִי בַטליוּתָךְ מַכִירָא, דַבסִיבוּתָךְ תֶּתרַמרַם. ומזה לפי דעתי כל מקום שנמצא בתרגום כתובים „ירורם יתרורם״, הנכון להגיהם כלם במ״ם, ירמרם יתרמרם.

רְנָא ידוע בל׳ סורי, ענינו לשון הגיון ומחשבה (בן סירא א׳ י״ט, ו׳ ל״ט, י״ד, כ״ב, נ׳ כ״ד) ומזה בתרגום כי אמת יהגה חכי, מטול דקושטא רָנֵא פומי (ובספרים הוא בדל״ת, ואין לו ענין), לב צדיק יהגה לענות, לבא דצדיקא „ירני״ הימנותא (ובספרים „יאני״), כי שוד יהגה לבם, מטול דדוונא רני לבהון (ובספרים בדל״ת), וכן ולאומים יהגו ריק, ואומיא „רנין״ סריקותא (ובספרים „מרנין״ והוא טעות), וכן לדעתי ראוי להגיה ובתורתו יהגה ובאוריתיה „רני״ במקום „מרנין״ שבספרים, כי הסופרים לא הכירו השרש הזה, והחליפוהו עם לשון רננה, ואחריהם נפתה המתרגמן, והם שני ענינים נבדלים זה מזה מאד. ופן יאמר אדם: שמא הגירסא הנכונה „דנא״ בדל״ת, כמו שהוא בקצת מקומות מן התרגום, ואולי טעות נפל בספרי לשון סורי שהחליפו דל״ת ברי״ש — לכן ראיתי להביא הנה בית אחד ממאמר מר אפרים על רחמת יולפנא הנ״ל, והוא בית הרי״ש (ולפניו בית הקו״ף ואחריו בית השי״ן) וזה לשונו:

רנִי בְּמַעלָתָךְ דַּלעָלמָא. וַבמַפקָתָךְ תּוּב מֶנֶּה
דמֶן לָא מֶדֶם הֲוַית אֶנָשָׁא וְהָוֵית מֶנשֶׁלִי לָא מֶדֶם
רנִי בּסַגִיאֵא דַּקדָמַיךְ. מַלכֵא רָמֵא וַעשִׁינֵא
וַחזִי דַפטַרוּ מֶן עָלמָא. וְאַנתְּ אַכוָתהוֹן פָּטַר אַנתְּ

ענינו: הסתכל בביאתך אל העולם, וביציאתך עוד ממנו; כי מן לא דבר היית אדם, ותשוב פתאום ללא דבר: התבונן ברבים אשר לפניך, מלכים רמים ותקיפים; וראה כי נפטרו מן העולם, ואתה כמוהם תפטר.

הנה לך שתי פעמים מלת רני באות הרי״ש, להוראת ההתבוננות וההסתכלות, והתבאר כי גזרת דָּנֵי בדל״ת אינה אלא שבוש.

רְסַס ושמן שלישית ההין לָרֹס את הסלת, פירש רד״ק לשון זלוף, מן רסיסי לילה, ונכון, וכן ענינו בסורי, ותמצאהו בבן סירא (כ״ה י״א), ובתרגום נפתי משכבי, רַסֵּת על ערשי, ואולי מזה בלשון רומי (ros) שענינו טל.

רְעַל וברכים כושלות אמצו, ורכובין דרעלן הסינו, ידוע בסורי, ענינו רעדה, ואולי מזה והברושים הרעלו, וכן תרעלה, דבר שמביא רעדה באברים

אות השי״ן

שַׂבְרָא בל׳ סורי ענינו נער, והושאל ג״כ להורות על חסר לב, ועל ההוראה הזאת הוא מצוי הרבה בתרגום כתובים, כמו מחכימת פתי מחכמא שברא, וכן הביאם בעל הערוך והמתרגמן, וכן הוא בדפוס רע״ו (וכן מצאתי בתהלים סורי הנדפס מתוך ס׳ כ״י שבעיר מילאנא, דמחכמא שברא), ובספרינו כלם בכ״ף, והוא שבוש עצום, כי אין פתי שכור, ואין שכור ל׳ ארמית.

שְׁהַר ברי״ש, בפסוק בלילה ההוא נדדה, דהוה שהיר ולא שכיב, כתב המתרגמן לא ידעתי מהו, והוא ידוע בסורי, ענינו התעוררות והעדר השינה.

שׁוּעָא דרך נחש עלי צור, על שועא בסורי אבן.

שַׁחַר לא חמור אחד מהם נשאתי, שחרית, פירש רש״י לשון שרדה, והוא דחוק, ונ״ל פשוט מל׳ סורי, ענינו דחיקה והנהגה בחזקה.

שָׁמוּטָא אכל החסיל, אכל שמוטא, ובל׳ סורי יתר הגזם מַיִם דאוּתַר מְשׁוּטָא, בהפוך אותיות, ולא אדע אי זה יכשר.

שַׁנִּי מסלת ישרים סור מרע, שבילא דתריצי משניא מן בישתא, בספרים הוא בסמ״ך, ואין לו ענין, אבל ל׳ שְׁני מצוי בסורי על הוראה זאת, ויאמרו שַׁנַּא מָכָּא סור מכאן, ועקרו מלה״ק, לשון שנוי מקום.

שַׁפְיָא וארח ישרים סלולה, ואורחא דתריצי שפיא, ובמדרש, היו לפניו שני שבילין, אחד שפני ואחד מלא קוצין וצרורות, ידוע בל׳ סורי, ענינו נקי טהור וישר.

שְׁתְאַסָא בל׳ סורי יסוד, תמצאהו בבן סירא (ט״ז כ״ב), והרבוי שֵׁתְאַסֵא, והפעל שַׁתֵּס, ומזה רבים בתרגום משלי, וקצתם משובשים הרבה בספרים.

אות הת״ו

תְּהָא תוהא על הראשונות, ידוע, וכן הוא בל׳ סורי, ענין חרטה, ומזה ואחר נדרים לבקר, ובתר הכי תהיא ליה נפשיה, אחר שנדר מתחרט, ובספרים תדיא בדל״ת, והוא שבוש בלי ספק. ובפסוק קמתי אני לפתוח לדודי, תהית על עובדי, התחרטתי על מעשי, והמתרגמן פירשו לשון תמיהה, ועליו התמיהה.

זהו שיעור מה שראיתי להביא כעת לפני הקורא המשכיל אוהב תושיה, להראותו כי לא דבר רק התועלת הוא לנו למוד לשון „סורי", הן להבנת התרגומים ולהגהתם, הן להבנת לשון התלמוד, ולפעמים ג"כ להבנת לה"ק; וכבר זה דרכי מימים רבים. שלא לבקש במלאכות אשר אתחיל, לבא עד תכליתן, כי ידעתי רבים לבקשת השלמות אשר אין בידם להגיע אליה, ימנעו עצמם מעשות המעט אשר בידם לעשותו, וזו גדולה ורבה בתחבולות העצלות, כי תסית ותאמר; מה לך בן אדם להתחיל במלאכה גדולה וארוכה כזאת, ומי יודע היספיקו לך כל ימי חייך להשלימה, או שמא לא תפנה, ותצטרך לעזבה — ומתוך כך בן אדם מתרפה ויושב ובטל. ומה טוב שיאמר האדם אל לבו: אם אני אעשה מעט, אולי אדם אחר יתעורר להוסיף על המעט הזה עוד מעט משלו, וישוטטו רבים ותרבה הדעת; ופעמים רבות, הרבה עשה מי שהתחיל, גם אם לא הרבה עשה, כי נקל להוסיף על אשר הוחל, ורבים מבני אדם יעצרו כח לעלות לראש ההר כשיראו אדם אחד ההולך לפניהם, ואין לאל ידם לכבוש להם דרך חדשה נתיב לא ידעוהו ראשונים.

ואחרי אשר במשך ביאור מעט המלות הארמיות האלה, קרה לי לבטל במקומות הרבה דברי מי שקדמני, ובפרט על בעל המתרגמן דין ודברים היו לי, והרביתי עליו התמיהות והתפישות והפירכות והאתקפתות, הנה עתה אקרא בגרון לא אחשוך, כשופר ארים קולי, להודיע ולהוודע כי לא מבזותי את המדקדק החכם ההוא עשיתי זאת, כי אולי אין אדם שיהיה זכרון ר' אליה חביב עליו כמוני, במה שהפליא לעשות בחכמת הדקדוק, אשר בא שמשה בגירוש ספרד, עד שבא הוא והאיר נרה שבעתים, וממנו פשטה ידיעת לה"ק בעולם, בישראל ובאדם; ויותר מזה במה שגלה בשכלו הטהור התחדשות הנקדות והטעמים אחרי חתימת התלמוד, והוכיח בראיות עצומות (בהקדמתו השלישית לס' מסורת המסורת) שלא היו ולא נבראו לו קודם עזרא, ולא בימי עזרא, ולא אחר עזרא, עד אחר חתימת התלמוד, והיא סברה אשר כעת אין אחד מהחכמים שלא יודה בה, והוא חדוש גדול רב התועלות לכל חוקר תורני, וממנו יצא לי אור גדול בחקירות הרבה, יקרות ונכבדות, ועל הכל ראוי להחזיק לו טובה על מלאכת המתרגמן אשר עשה, כי מלאכה גדולה עשה, ועזר גדול עזרנו להבנת התרגומים, והרבה ממשא העבודה הקל למי שידבנו לבו לבא אחריו להשלים את אשר החל. ואם לא עשה מלאכתו שלמה, הלא היה זה מארבע סבות: האחת, כי היה הראשון במלאכה ההיא, כי לא מצא רק עזר מעט בספר הערוך; והשנית. כי אחר אשר בלה כל ימיו בדקדוק לה"ק, הסב פניו בימי זקנתו ללשון ארמית, ואיך יוכל איש זקן וישיש להתלמד ולהשתלם בלשון אחרת אשר לא נסה בה מלפנים, עד יצליח לעשות עליה ס' שרשים שיהיה שלם? והשלישית, רוב השבושים הנמצאים בנסחאות התרגומים, ובפרט בתרגום תהלים ומשלי, כמעט אין לך פסוק שלא יהיה בו שבוש בדפוסי ויניציאה. והרביעית, העדר ידיעת לשון סורית, אשר היתה ידיעתה נמנעת

אצלנו בדורו. אשר על כן יבא שלום, ינוחו על משכבותם עצמות הצדיק ר׳ אליה המדקדק המופלא, ;נפשו בטוב תלין עם המשכילים מצדיקי הרבים, וכבוד והדר נעטרהו, והיה שמו לברכה כימי השמים על הארץ; וכל זה לא ימנע אותנו תלמידי תלמידיו מהשתדל להוסיף על דבריו, ולזקק ג״כ את דבריו ולצרפם בכור האמת, והוא איש תמים ואוהב מישרים משמים נשקף, יענה ויאמר יישר כחכם, הגדילו תורה והאדירו.

עוד זאת אומר בכבוד החכם בעל המתרגמן, כי אע״פ שאמר תי׳ במאמר אוהב גר כי לא מצאתי נסחאותיו מדוייקות, הן זה אמת בתרגום אנקלוס, אבל בתרגום כתובים מצאתי נסחאותיו מדוייקות הרבה יותר מנסחאות בומבירג, ונראה לי כי היו לפניו נסחאות כתיבת יד, גם נראה שהיה לפניו תהלים עם תרגום דפוס גינובא שנת רע״ו אשר קדם שתי שנים לתנ״ך גדול ראשון של בומבירג שהוא משנת רע״ח, והוא מדוייק יותר ממנו לאין ערך. ומפני שהתהלים הזה יקר מאד בימינו, ואני זכיתי ומצאתיו ביד מורי ורבי, אלופי ומיודעי, כמ״ר אורי חי סאראוול, ראיתי להודיע טיבו לרבים.

התהלים הזה נדפס בשמנה עמודים, על כן נקרא שמו Psalterium) octa plum), בעמוד הראשון מצד שמאל לשון הקדש, ובעמוד השני פירוש בלשון רומי; בעמוד השלישי תרגום יוני המיוחס לשבעים, וברביעי פירושו בלשון רומי; וארבעת אלה העמודים בדף אחד מן הספר: ובדף אשר בצדו עוד ארבעה עמודים, האחד תרגום ערבי, השני פירוש רומי של תרגום ארמי, השלישי תרגום ארמי, והרביעי פרפראות בלשון רומי מאת החכם המקבץ, הביא בהם לשונות הרבה מהמדרשים ומספרי המקובלים, כתובים עברית ומתורגמים רומית, ושם המקבץ הזה ,Augustinus Justinianus) Episcopus Nobiensis) והספר נדפס, כאשר אמרתי, בעיר גענואה, שנת רע״ו (1516), וכבר בדקתי התרגום הזה בדיוק, והעתקתי בגליון תנ״ך גדול שלי כל חלופי נסחאותיו במלות ובאותיות ובנקדות, ונ״ל כי מספר כ״י ספרדי הועתק, כי מצאתי נקודו מסכים על הרוב עם נקוד דפוס לסבונא.

והנה להביא פה כל חלופי נסחאות תרגום תהלים בין דפוס זה לדפוסי ויניציאה אי אפשר לי, כי רבו מארבה ואין להם מספר. גם אין אני עתה מופנה שאוכל לעשותו, וגם אין ראוי שאעשהו, מאחר שלא זכיתי עדיין לראות שום נוסח כ״י אשר זכיתי בתרגום אנקלוס וידעתי נאמנה כי אין די בשתי הנסחאות האלה, של גענואה ושל ויניציאה, להגות תרגום תהלים מסיגיו, ובמקומות הרבה לבי אומר לי כי זה וזה טעות, ואין בידי להכריע, ועם כל זה אמרתי לא אפטור את הקורא המשכיל בלא כלום, ואערוך לפניו קצת מגדולי החלופים אשר לקטתי מן התהלים הנזכר, ואשר מצאתי דעתי נוטה היותם הנוסח הנכון והצודק מנוסח המקראות הגדולות אשר בידנו.

מזמור א׳ על פלגי מים בדפוסי ויניציאה על טורפי, בדפוס גענואה על טוופי. לא יקומו רשעים במשפט, ויניציאה ביומא רבא, גינואה ביום דינא רבא.

מזמור ב׳ ננתקה את מוסרותימו וינ׳ נִתְרַע, גענ׳ אמרין נְתַבַע.
על ציון הר קדשי וינ׳ על טור, גענ׳ על ציון טור.

— ג׳ ואתה ה׳ מגן בעדי, וינ׳ תרים גענ׳ תרים.

— ד׳ בסוף המזמור נמצא בדפוסי ויניציאה תרגום פסוק הקשיבה לקול שועי (אשר מקומו במזמור שאחריו), ולא כן בדפוס גענ׳.

— ו׳ ה׳ אל באפך תוכיחני וינ׳ תכנעני, גענ׳ תמכסינני, והנכון תכסינני.

— ח׳ וכבוד והדר תעטרהו, בדפוס רע״ח ושיבהודא בדל״ת, ובגענ׳ ברי״ש, וכן גירסת הערוך והמתרגמן ברי״ש, וכן בל׳ סורי אומרים שובְהָרָא, והשבוש הזה מצוי פעמים אין מספר בדפוס וינ׳ ברוב המקומות שבאה בהם המלה הזאת.

— ט׳ על מות לבן, וינ׳ דינפק מביני משרייתא, גענ׳ דנפק פולמירכא מביני משריית׳, והיא מלה יונית (Polemarcha) כך היה נקרא בעיר אטען שר שהיה ממונה על כל צבא המלחמה.
ויבטחו בך יודעי שמך, וינ׳ ויסתכלון, גענ׳ ויתכלון (בסורי ל׳ בטחון, וידוע בתרגום כתובים).
הגיון סלה, וינ׳ ידונון צדיקיא, גענ׳ יְרַנְּן (משרש רנא שביארתי למעלה).

— י׳ במשכו ברשתו, וינ׳ במיגריה, ברי״ש, גענ׳ במגדיא, בדל״ת.
אמר בלבו לא תדרוש, וינ׳ לא תתבעי, גענ׳ לא תתבע.
תקשיב אזנך, וינ׳ תצלי אודנך, גענ׳ תצלי אודנך לצלותהון.
בל יוסיף עוד, וינ׳ לא יוסיף עוד, גענ׳ לא יוספון תוב.

— י״א עפעפיו יבחנו, וינ׳ טיימורוי, גענ׳ תימורוי (מלה סורית ידועה בתרגום כתובים, ואולי היא נגזרת מן שמורות עיני).
יחזו פנימו, וינ׳ יחמינו, גענ׳ חמיין.

— י״ב עתה אקום יאמר ה׳, וינ׳ השתא אקום, גענ׳ השתא איקום בדינא.

— י״ד אין גם אחד, וינ׳ אפילו לית חד, גענ׳ לית אפילו חד.

— ט״ו ואת יראי ה׳ יכבד, וינ׳ מוקיד, גענ׳ מוקיר.
לא ימוט לעולם, וינ׳ לא יזנה, גענ׳ לא יזוע.

— י״ו יסרוני כליותי, וינ׳ דדאן לי כולייתי, גענ׳ רְדָאָן (ל׳ מרדות).

— י״ז האזינה תפלתי, וינ׳ צילתי אודנך, גענ׳ תַּצְלֵי אודנך.
בדבר שפתיך, וינ׳ במימר פומך סיפותך, גענ׳ במימר סיפותך.
בצל כנפיך תסתירני, וינ׳ בטלא שכינתך תטור יתי, גענ׳ בטול שכינתך תטמור יתי.

— י״ח מגני וקרן ישעי, וינ׳ תריסין מן קדמוהי מתיהב לי תקוף ופירקן גענ׳ תריתי דמן קדמוהו וכו׳.
ועם עקש תתפתל, וינ׳ ועם פרעה וזרעיה ומצראי, גענ׳ ועם פרעה ומצראי.
ארדוף אויבי ואשיגם, וינ׳ ושיציתינון, גענ׳ ואדבקינון.
ולשמך אזמרה, וינ׳ אזמיר תושבחתא, גענ׳ אימר תושבחן.

מזמור י״ט מגיד הרקיע, וינ׳ דמריקן באוירא, גענ׳ דמדיקן באוירא (לשון הבטה).

— כ׳ וכל עצתך ימלא, וינ׳ מליכנך, גענ׳ מילכך, וכן במקומות הרבה שבדפוכי ויניציאה מַלְכַת (עצת), בדפוס גענ׳ מִילְכַת כדינו.

— כ״ב גל אל ה׳ יפלטהו יצילהו כי חפץ בו, וינ׳ ישבח קדם ה׳ ושזביה יתיה מטול דאתרעי ביה, גענ׳ שבחית קדם ה׳ ושיזבני פצא יתי מטול דאתרעי בי.

עליך השלכתי מרחם, וינ׳ איתלקית, גענ׳ איטלקית.

אבירי בשן כתרוני, וינ׳ רובני, גענ׳ רברביני.

יזכרו וישובו, ידכרון ניכסוי, גענ׳ ידכרון ניסוי.

אכלו וישתחוו כל דשני ארץ, וינ׳ וסגידו כל רהיני ארעא, גענ׳ סערו וסגידו כל דהיני ארעא.

— כ״ג נפשי ישובב, וינ׳ במנא ופיקיונין (במן ובשליו).

— כ״ד במקום קדשו, וינ׳ קודשיא, גענ׳ קוּדְשֵׁהּ.

— כ״ה נפשו בטוב תלין, וינ׳ בטיבותא, בטובא דעלמא דאתי (מסכים לפירוש אאז״ל, עיין ב״הע תקפ״ט P. 176).

— כ״ו ובה׳ בטחתי, וינ׳ סברית כליתי, גענ׳ סברית.

— כ״ח כי לא יבינו, וינ׳ מטול דלא מתיבין, גענ׳ מתביינין.

= כ״ט הבו לה׳ בני אלים, כתי מלאכיא בני אלים, גענ׳ כתי מלאביא.

— ל״א בידך אפקיד רוחי, וינ׳ אמני, גענ׳ אפקיד.

— ל״ב אשרי אדם לא יחשוב ה׳ לו עון, וינ׳ טב למשה בר עמרם וכו׳ בדיל דלא הות וכו׳, גענ׳ טובוי דבר נשא וכו׳ ולית וכו׳.

— ל״ז וזרעו לברכה, וינ׳ ודרעיה (לשון זרוע), גענ׳ וזרעיה.

— ל״ח מזמור לדוד להזכיר, וינ׳ צריך לבונתא, גענ׳ על צריר לבונתא. וכן במזמור ע׳, ובפירוש הרומי (pro fasciculo thuris) וצ״ע.

הבאישו נמקו, וינ׳ מאיסו, גענ׳ איתמסיו.

ישטנוני, וינ׳ מתנן לי, גענ׳ סטנן לי.

— מ׳ אזנים כרית לי, וינ׳ אודנין לאצתא פורקנך, גענ׳ פוקדנך. עולה וחטאה לא שאלת, וינ׳ עלתא וקורבן חטתא לא שיילתא, גענ׳ עלתא וקורבן חטתא במרודין לא שיילתא (כטעם טובל ושרץ בידו).

כי אפפו עלי רעות, וינ׳ ארום תקיפין עלי, גענ׳ ארום תַּכְפִּין עלי.

— מ״א אשרי משכיל אל דל, וינ׳ לעניי מסכינא, גענ׳ לעניני מסכינא.

— מ״ה תחת אבותיך יהיו בניך, וינ׳ באתר אבהתך יהוין צדיקיא בנך, גענ׳ באתר אבהתך צדיקיא יהון בנך.

— מ״ו עזרה בצרות נמצא מאד, וינ׳ נשבח לחדא, גענ׳ נשכח לחדא, נתן בקולו תמוג ארץ, וינ׳ כד ארים קליה וכד יהב אורייתא לעמיה, גענ׳ כד ארים קליה.

מזמור מ״ז עלה אלהים בתרועה, וינ׳ יתעלי ה׳, גענ׳ יתעלי שום אלהא. נדיבי עמים נאספו, וינ׳ רבני עממיא אתכנשו עממיא די מהימנין וכו׳, גענ׳ רבני עמא אתכנשו עמא וכו׳.

— **מ״ח** כאשר שמענו כן ראינו, וינ׳ יימרון בני ישראל, גענ׳ יימרון כלהון כחדא (המלכים אשר נועדו, ונ״ל נכון על פשט המשך הכתובים, ובלבד שתאמר כי מלות בעיר אלהים יכוננה וגו׳ הוא לשון המשורר, שמוסיף על דברי המלכים).

— **מ״ט** למה אירא בימי רע, וינ׳ מטול אדחל, גענ׳ מטול מה אדחל.

— **נ׳** דבר ויקרא ארץ, וינ׳ מליל מן בראשית שירתא, גענ׳ מליל מן בראשית.
אם ארעב לא אומר לך, וינ׳ קרבנא תדירא דקריצתא, גענ׳ קרבנא תדירא.
בינו נא זאת, וינ׳ איתבוננו בדין דא, גענ׳ איתבוננו כדון דא.

— **נ״ה** אשר אין חליפות למו, וינ׳ ורשיעי דלא מלקדמין דלא מהשנין וכו׳, גענ׳ ורשיעי דלא מהשנין וכו׳.

— **נ״ז** לאל גומר עלי, וינ׳ תקיפא די פקיד לעכביתא די גמר אוספלידא ארום פצית נפשי ממותא דמייתין ביה חייביא הלא רגלי מלתקלא בחובא מטול דאטייל קדם ה׳ בגינתא דעדן למיחמי בנהור צדיקיא עיולה אמטולתי, גענ׳ לתקיפא די פקיד לעכביתא די יגמור בפום איספלידא עיזלא אמטולתי, וכן היא ג״כ גירסת המתרגמן, וענינו, שצוה לעכביש שיארוג קוריו בפי המערה (והוא לפי המדרש) ומלת עִיזְלָא בארמית לשון מטוה, ובדפוסי וויניציאה עיולה, ואין לו ענין, ומלבד זה הכניסו בתוך הפסוק מלות ארום פציתא וכו׳ שהוא תרגום שני לפסוק כי הצלת נפשי ממות שבמזמור הקודם, אולי מצאוהו בגליון, ולא הבינו מקומו איו. והנה חמש פעמים נדפס התנ״ך הגדול בוויניציאה, ואחרי כן פעם ששית באמסטרדם, ובכלן נשמר השבוש העצום הזה, מבלי שירגיש בו אדם ויגיהנו. והחכם יוחנן בוקסטורף בתנ״ך גדול דפוס באזיליאה הגיהו, וכתב עיזלא במקום עיולה, ועשה הפסוק הנוסד כמאמר מוסגר בשני חצאי לבנה, ועדיין אין הגהתו שלמה, כי היה ראוי לכתבו בסוף המזמור הקודם, ולציינו בציון „ת״א״, תרגום אחר.

— **נ״ח** כמו יתמוללו, וינ׳ מתגוררין, גענ׳ מתגזרין.

— **נ״ט** בלי עון, וינ׳ עד לא עוייו, גענ׳ על לא עויין.

— **ס׳** הרעשת ארץ פצמתה, וסריקתא יתה, גענ׳ וסדיקתא יתה (לשון בקיעה).

— **ס״א** ימים על ימי מלך תוסיף, וינ׳ יומין על עלמא דאתי יומי מלכא משיחא תוסיף, גענ׳ יומין לעלמא דאתי על יומי וכו׳.

מזמור ס״ב יעצו להדיח, ויני׳ למינדע, געני׳ למנדה.
שפכו לפניו לבבכם, ויני׳ דחוחי לבכון, געני׳ זחוחי לבכון (בסורי לשון גאוה ובתלמיד זחה דעתו עליו).

— ס״ג מנת שעלים יהיו, ויני׳ מיהבית, געני׳ מוהבית.

— ס״ה נחת גדודיה ברביבים תמוגגנה צמחה תברך, ויני׳ אשרך גייסהא בצייהא תברך, געני׳ תַּשְׁדֵּךְ (לשון נחת ושקט) גייסהא, ברסיסין תמסינה, ניצייהא תברך (ניצייהא מלשון ואניץ נץ שהוא תרגום של ויצץ ציץ).

— ס״ו שמת מועקה במתנינו, ויני׳ שושמתא, געני׳ שושלתא (בסורי שִׁישְׁלָא שלשלת, ונמצא בתרגומים).

— ס״ח יאתיו חשמנים, ויני׳ ייתון בנוי דחם אוסמנא, געני׳ אוכמנא (שחור)

— ס״ט עצמו מצמיתי, ויני׳ מקטיני, געני׳ מקניטי.
ואל תבלעני מצולה, ויני׳ מצולתא חסין, געני׳ שולטן חסין.

— ע״א לצור מעון, ויני׳ לטינר תקיף עשין, געני׳ לטינר עשין.
מעול וחומץ, ויני׳ וקטיף, געני׳ וחטוף.
זרועך לדור, ויני׳ לדר דרי, געני׳ לדר חורן (לדור אחר).

— ע״ג לכן ישוב עמו הלום, ויני׳ בכן תאיב על עמיא דה׳ למלכותהון וימהונון במרזופין, געני׳ בבן תאיב על עמיה דה׳ וימחונון וכו׳, מלת למלכותהון אין לה ענין, כי המתרגם מפרש מלת הלום לשון הולם פעם, ואחד המתחכמים הוסיפה על שם הדרש אין הלום אלא מלכות.
וארחץ בנקיון כפי, ויני׳ ושזבית, געני׳ ושזגית.
בהמות הייתי עמך, ויני׳ גבר, געני׳ גבך.

— ע״ח נגד אבותם עשה פלא, ויני׳ קבל אברהם יצחק ויעקב ושבטיא דאבתה׳ן, געני׳ קבל אבהתהון אברהם יצחק ויעקב ושבטיא.
יבקע צורים, ויני׳ טורין, געני׳ טינרין.
אם יכין שאר לעמו, ויני׳ אם יתבן, געני׳ אם יתקן.
ויתן לחסיל, ויני׳ ויהב ומסר, געני׳ ומסר.
לדבר הסגיר, ויני׳ לממותא, געני׳ למותנא.

— פ׳ וענפיה ארזי לב, ויני׳ ובתי מדרשיא רבנין אמרין אלימין, געני׳ ובתי מדרשהא רבנין אלימין.

— פ״א אענך בסתר רעם, ויני׳ צמית יתך, געני׳ ענית יתך.
ויאבילהו מחלב חטה, מן טוב לחים וזימן, געני׳ מן טוב לחים חטין.

— פ״ח במתים חפשי, ויני׳ יתעבדו בני חורין מן מַצוּתָא, געני׳ אתעבדו בני חורין מן מִצְוָתָא.
מיודעי מחשך, ויני׳ חשיך אנא בפומיהון, געני׳ חשיך אנא באפיהון (כלומר בעיניהם).

— פ״ט צפון וימין אתה בראתם תבור וחרמון בשמך ירננו, ויני׳ מדבריא די בציפונא ויתרבין די בדרומא וחרמון די במדינחא בשמך

משבחין, גענ׳ מדבריא די בציפונא, ייתובא (מקומות היישוב) די בדרומא, אַנְתְּ בְּרֵיתָנוּן, תבור די במערבא, וחרמון וכו׳.

וברצונך תרום קרננו, וינ׳ תרום קרנהון, גענ׳ תרומם יְקָרָנָא.

ובנגעים עונם, ובמוזיקיא במכתשין להון עוייתהון, גענ׳ וּבְמזיקיא דִּמְכַתְּשִׁין להון וכו׳.

ואתה זנחת ותמאס התעברת עם משיחך, הפסוק הזה בדפוס גענ׳ בלא תרגום, וההגמון המקבץ אומר כי לא מצא בו תרגום בכל הספרים כ״י שהיו לפניו, וצ״ע בספרים כ״י אם ימצאו..

השמחת כל אויביו, וינ׳ אחירת, גענ׳ אַחְדִּיתָ.

— צ׳ ונעופה, וינ׳ וטייסין לצפרא, גענ׳ וטייסין לעפרא.

מי יודע עוז אפך. וינ׳ לאתנא עושנא דתוקפך, לאתבא וכו׳ (מי יודע לשכך חמתך).

ויהי נועם וגו׳, ויהי בסימותא דגן עדן מן קדם ה׳ עלנא ועובדי ידנא מניה יתקנן. גענ׳ ויהי בסימותא דגן עדן מן קדם ה׳ אלהנא עלנא, ועובדי ידנא יצלחון, אתקין פתגמי אורייתך עלנא, ועובדי ידנא מניה יתקנן (בדפוסי ויניציאה דלגו מן עלנא הראשון עד השני, מלבד מלת אלהנא שהשמיטו).

— צ״א יפל מצדך אלף, וינ׳ תדכר שמא דקודשא, גענ׳ תדכר שמא קדישא, וכאן ראיתי להעיר על מה שאנו רגילים לומר קודשא בריך הוא, כי ראוי לומר קדישא בריך הוא. כמו שאומרים בעברי הקדוש ברוך הוא, לא הַקֹּדֶשׁ ברוך הוא.

— צ״ב ואתה מרום לעולם ה׳, וינ׳ ואת רמא ועלאה בעלמא הדין ה׳ ואת רמא ועלאה לעלמא דאתי, גענ׳ ואת רמא ועלאה לעלמא דאתי ה׳.

כי הנה אויביך ה׳ כי הנה אויביך יאבדו, וינ׳ ארום הא בעל. דבבך ה׳ ארום הא בעלי דבבך יהובדון לעלמא דאתי, גענ׳ ארום הא בעלי דבבך מצלחין בעלמא הדין ה׳, ארום הא בעלי דבבך יהובדון לעלמא דאתי.

— צ״ג נשאו נהרות ה׳, זקפין נהרוותא ה׳, גענ׳ זקפון נהרוותא שבחא קדם ה׳.

— צ״ד עד מתי רשעים ה׳, וינ׳ עד אימתי רשיעיא ה׳, גענ׳ עד אימתי רשיעיא מצלחין ה׳.

כי המה הבל, וינ׳ ארום אנון ליה, גענ׳ ארום אנון לְמָא (תרגום של הבל).

— צ״ו הבו לה׳ כבוד שמו שאו מנחה ובאו להצרותיו, וינ׳ הבו קדם ה׳ איקר ורוממו שמיה, תוברו ושוברו תקרובתא, ועולו לקדמוי לדרתוי, גענ׳ הבו קדם ה׳ איקר שמיה, סוּבָרוּ תקרובתא, ועילו לדרתוי.

— ק"א לבב עקש, וינ' לבא עומקנא, גענ' לבא עוקמנא.

— ק"ב הוכה כעשב וייבש לבי, וינ' לקא היך עיסבא לבי, גענ' לקא היך עיסבא ואיתייבש לבי.

— ק"ג ואל תשכחי כל גמוליו, וינ' דעבד לאמך חדיין באתר ביונתא (שעשה לה דדים במקום בינה), איננו בדפוס גענ'.

כי רוח עברה בו, וינ' תבת ביה, נתבת ביה (לשון נשיבה).

— ק"ד יצרת לשחק בו, וינ' בית מדוריה, גענ' ביה מדוריה (בו בים הוא שוכן לויתן אשר יצרת לשחק), ובדפוס ראשון של בומבירג בֵּי מדוריה, ובשאר ספרים השלימו המלה מדעתם, וכתבו תו והיה להם לכתוב הא.

— ק"ה ויך כל בכור בארצם, וינ' במצרים, גענ' בארעהון.

— ק"ו ויאכלו זבחי מתים, וינ' נכסי מיתיא, גענ' ניכסת מיתיא.

— ק"ז מצפון ומים, וינ' ומן ימא דרומא, גענ' ומן ימא סטר דרומא.

— ק"ט זאת פעולת שוטני, וינ' דא עובדא דשוטני, גענ' דא אחסנא דסטני.

— ק"י נאום ה' לאדוני שב לימיני, בדפוס וינ' בפסוק זה שני תרגומים, ובדפוס גענ' השני לבדו, אמנם ראיתי כי גם הראשון ראוי להתקיים, בעבור מה שמפרש שב לימיני, המתן לשאול איש ימיני (משבט בנימן) עד שתכלה מלכותו, ואע"פ שאין זה עומק פשט הכתוב, הנה הוא דרש יפה, וכדאי היה שיזכירהו רש"י ז"ל, ושמא לא היה לפניו תרגום כתובים.

— קי"ח דחה דחיתני לנפול, וינ' מדחא דחיית יתי למנפל, גענ' מדחא דחיית יתי חובי למנפל (דרך דרש, העון הוא הדוחה).

אנא ה' הושיעה נא, וינ' בבעו מנך ה' כדון, גענ' בבעו מנך ה' פרוק כדון.

— קי"ט בלבי צפנתי אמרתך, וינ' אשישית, גענ' אטישית.

— קכ"ט על גבי חרשו חורשים, וינ' דארו דארייא, גענ' ראדו ראדייא (כתרגום לא תחרוש לא תרדי).

— קל"ד שאו ידיכם קדש, וינ' טולו ידיכון קודשא כהניא על דוכן קודשא, גענ' טולו ידיכון כהניא וכו'.

— קמ"ד חסדי ומצודתי, וינ' עבד טיבו וכרך תקיפי, גענ' עבד טובי וכרך תוקפי.

ה' הט שמיך ותרד, וינ' ה' ארכין שמיא ותבני, גענ' ותתגלי.

בנבל עשור אזמרה לך, וינ' בנבלא עסרתי נימין, גענ' בנבלא מארי עסרתי נימין.

— קמ"ז משפיל רשעים עדי ארץ, וינ' מכיך רשיעיא, גענ' ממיך רשיעיא.

— קמ"ט יפאר ענוים בישועה, וינ' ישבחו ענותניא בפורקנא, גענ' ישבהר.

— ק"ן הללוהו בצלצלי שמע, וינ' דשמעין בלחודיהון, גענ' דמשמעין.

הן אלה שנים ושלשים ומאה ראשי חלופים מחלופי נסחאות אין מספר אשר לקטתי מדפוס געגואה, וברובם ורובא דרובם אין ספק כי דפוסי וויניציאה מוטעים, וכבר עמד החכם (Buxtorfius) והשתדל להגיה התרגום במקרא גדולה אשר הדפיס בעיר באזיליאה. אך נראה כי דפוס גענואה לא ראה, ולא נעזר כי אם בס׳ הערוך והמתרגמן, וגם בלשון סורית לא היה בקי הרבה (גם כי כתב עליה דקדוק קצר).

והנה אם הרב מנחם די לונזאנו, בראותו קצת טעיות במקרא גדולה, אשר אמנם על הרוב לא ישחיתו הכוונה, אמר בשירו (שתי ידות דף קמ״ט ע״ב) וז״ל:

טעיות המקרא כחול. שלא ימד לא יספר
איש שם על לב אין בארץ. אין איש ילכוד קרית ספר
על זאת לבי יהגה אימה. איה שוקל איה סופר

מה היה אומר אם היה נותן לבו לבדוק את התרגומים, ובפרט בתרגום תהלים ומשלי, אשר בהם כמה מאות שבושים המשחיתים הכוונה ומשחיתים הענין, והנה תרגום משלי כבר בדקתיו כפי השגתי וכתבתי בגליון תנ״ך גדול שלי הגהות הרבה שנראו בעיני הכרחיות ונכוחות, אך לא אביא אותן הנה, מפני שאין לי בהן סיוע משום ספר לא בדפוס ולא כ״י, כי אין לנו ממנו דפוס קדמון יותר מדפוס ראשון של בומבירג משנת רע״ח, ומהגיה מסברה אתרחק כל אשר אוכל, וכבר ידעת מה שכתב רבינו תם בהקדמת ס׳ הישר, והרמב״ן בחדושיו לבתרא בפרק יש נוחלין כתב: הגהת ספרים מסברא עבירה היא וראוי לנדות עליה ולייטי עלה רבנן יהא ויהא עכ״ל; והראב״ד בפרק המדיר כתב: ויד המוחקת תקצץ, שמוחקי הספרים כשורפי התורה, ויש לי לספר כמה וכמה שמחקו ועקרו מן הספרים, העיקר מדוקדק ומפולפל יותר מן הגהתם, שהיא שבוש ומשגה, ואתם תלין משוגתם עכ״ל.

והחכמים האלה ראוין לשבח במה שעמדו בפרץ להפחיד המגיהים שלא ישלחו ידם להגיה מדעתם, כי בימיהם שלא היתה מלאכת הדפוס ידועה, היה נקל שתשתכח הנוסחא הישנה, וישן מפני חדש יאבד מן העולם, ולהיות כי לא רבים יחכמו להגיה בבינה ובהשכל, הנה נתינת פתח פתוח להגה״ה מסברה, קרוב לנזק ורחוק משכר; וכבר הראיתיך במאמר אוהב גר בכמה וכמה מקומות חשבו המגיהים להגיה תרגום אנקלוס ושבשוהו.

אמנם עתה בימינו, אחרי שהנוסחאות הישנות נמצאות בדפוס והן ביד כל אדם, נ״ל שאם יבא אדם אינו אומר נבון וחכם (כי מי יתפאר בזה)? אבל שישים לבו והשתדלותו על הדבר, ויתאמץ להעזר בכל מה שיוכל לעזרו במלאכתו, ועל הכל שיהיה מתון מתון ואוהב האמת ולא יהיה אץ בדבריו, ואחרי ההתבוננות והעיון יאמר בספר בפני עצמו, המלה הזאת הכתובה כך, נ״ל שצריך לכתבה כך, נראה בעיני כי אין לאיש כזה עון ואשמה, וראוי לכל החכמים ולכל הרבנים שיענו ויאמרו לו הותר הנדר הותר הנדר, אין כאן נדוי, אין כאן קללה, יש כאן ברכה מאלהים ואדם,

ואחרי עבור ימים ושנים ולא ימצא אדם שיתפוש עליו ויבטל דבריו בטענות צודקות, מותר והגון הוא למדפיסים, שיקבלו הגהותיו ויקבעום בספר. הלא כה עשו התלמודיים המפורסמים מהרש״ל ומהרש״א, ואהרים אחריהם, שהגיהו התלמוד לפי הכרע דעתם, ואחרי כן הוגהו הדפוסים על פיהם. ועל זה שמחתי במה שהרשיתי עצמי בביאור מעט המלות הארמיות אשר הבאתי למעלה, לגלות דעתי במה שנראה לי ראוי ונכון להגיה בקצת מקומות מתרגום משלי.

ואני אחרי השלימי ביאור המלות הארמיות האלה, ראיתי ספר „כתר כהונה״ להחכם ר׳ דוד כהן די לארה (המבורג, שנת „זכר רב״) ומצאתיו מזכיר קצת מן המלות הארמיות ההנה, ומבאר אותן על ידי לשון ארמית כדרכי, אפס כי לאהבת הקצור איננו מבאר המלות בשרשן, ואיננו מביא שום ראיה לדבריו, רק כדברי נבואה הוא אומר; מלה פלונית כך וכך ענינה בל״א (בלשון ארמית), וזה יועיל להבהיל הקורא, לא להורותו ולהאיר את עיניו. ולפי הנראה, לא התלמד החכם ההוא בלשון סורי, רק למד האלפ״א בית״א, ובקש המלות בספרי השרשים אשר נעשו לפניו בלשון ההוא על ידי חכמי העמים, והרבה מלות השמיט, וקצתן טעה בהן, כגון שורש „רנא״ תרגום של „הגה״, אשר הביאו באות הדל״ת, והוא שבוש גמור. ואם היה שהיה החכם ההוא מלומד בלשון סורי, הנה לחסרון גדול יחשב לו, שלא הקדים לדבר דבר על אודות לשון ארמית שהוא מזכיר, להודיע טיבה לבני ישראל, ומזה נמשך שלא התעורר אחריו אחד מקרב אחינו לתת לבו אל הלשון ההוא, כי לא ידעו מה היא. ומכל מקום ראוי החכם ההוא לשבח, כי מלאכה גדולה עשה, והרבה יגיעות יגע למצוא פשר מלות התלמוד מלשון ערבי יוני ורומי, וחבל על דאבדין, כי לא נדפס מספרו אלא חציו, והוא עד אות היו״ד. ותמהתי על החכם בעל מערכי לשון, אשר ראהו והזכירו, ולא נהנה ממנו, כגון במלת „חבנן״ (תרגום של עצל) שבעל הערוך גורס בכ״ף, ובעל כתר כהונה הגיה בבי״ת, כאשר הוא בלשון ארמית, ובעל מערכי לשון לא הזכיר מזה דבר? וגם הוא, ראוי ללמד עליו זכות, אם לא רצה לנטוש גרסת הגאון בעבור דברי נבואה של הכהן הבלתי מביא לדבריו ראיה.

וגם ראיתי ספר „מעריך המערכות״ לאיש מזרע ישראל, שמו (Philippe d' Aquim), והוא לשון ארמית או סורית לא הזכיר, ואיננו רק קיצור מעורב מס׳ השרשים לרר״ק, וס׳ הערוך והמתרגמן והטעריך, ואעפ״כ מצאתי שהביא מלת חבנן בבי״ת, ובו נעזר בן זאב בבן סירא (י׳ ל״א) וז״ל לא תתחבנן, פירש המעריך אדם עצל ובטל עכ״ל, ובאמרו פירש המעריך עירב קדש בחול, כי בעל המעריך הוא החכם ר׳ מנחם די לונזאנו זצ״ל, ומה שהביא איננו בס׳ המעריך, אבל במעריך המערכות.

ובכן אשים קנצי למלין, ותוחלתי מה׳, שיהיו דברי אלה אשר דברתי במגלה הזאת, סבה לעורר לבבות המשכילים באחינו לקנות להם ידיעת לשון ארמית על בוריה, ולהזריח על לשון התרגימים ולשון התלמוד

אור גדול, ולבדוק איש ממקומו בנסחאות העתיקות, ולשקול אותן בפלס ומאזני משפט, להגיה הספרים הגהות מגיהות ומזהירות, כחמה ברורות, משמחות נפש ועינים מאירות, והיתה האמת לקו, ויראת שדי למשקלת. ומה׳ אשר עזרני, ועד הלום הביאני, להתחיל במצוה הזאת, אשאל העזר והסעד להחל ולהשלים מלאכות אחרות, כרצונו וכרצון יראיו, יראו ישרים וישמחו, ויהי כבוד ה׳ לעולם, אמן ואמן.

ותהי השלמת הנוספות האלה, פה טריאסט, היום יום ששי בשבת, שמונה עשר להדש סיון, שנת התקפ״ט.

אחרי בואי בחסד ה׳ פה פאדובה העיר המהוללה, ובא הנה לשרת בקדש להרביץ תורה עמי בישיבה אשר הוקמה בעיר הזאת בנדבת קהלות הקדש ובחמלת אדוננו הקיסר יר״ה, זה דודי וזה רעי כמהח״ר הלל דע לאַ טאָררע מעיר טורין, והראיתי לו מלאכתי זאת, הגד הגיד לי כי המצא ימצא בעירו החומש דפוס בולוניא שנת רמ״ב אשר הזכרתי למעלה, ומאהבתו תורה ותושיה נדבה רוחו אותו להפיל תחנתו ותחנתי לפני קצת בחורי חמד חבריו ותלמידיו אשר בעיר ההיא, למען יעיינו בתרגום החומש ההוא ויבדקוהו בכל המקומות אשר ארשום לפניהם ; ויאותו האנשים לעבוד העבודה הזאת, וזה פריה :

פרשת בראשית ועוף יעופף, בדפוס בולוניא יפרח (ביוד). בצלם אלהים, וכן בדמות אלהים, קרא ותרגום. לכם יהיה לאכלה, לכון יהון. אף כי אמר אלהים, בקושטא אמר. קניתי איש את ה׳, מן קדם ה׳. מפרי האדמה מנחה, קרבנא, וכן ואל מנחתו, ובקרבניה. לקחת את דמי אחיך. וקבלת. כל הורג קין, כל קטוליא. ואיננו, וליתוהי ארי אמית יתיה ה׳. וירא ה׳ כי רבה, וחזא. רק רע כל היום, כל יומא.

נח נפצה כל הארץ, אתבדרו בכל ארעא. ונשרפה, ונשרופינון. לראות את העיר, לאתפרעא על עובד קרתא.

לך לך ויחלק עליהם לילה, בליליא. אשר עבר, דעדא. וגם נתתי ממנה, אתן.

וירא אם נא מצאתי חן בעיניך, קדמך. ואל הבקר, ולבית תורי. עשו כלה ואם לא אדעה, אעביד עמהון גמירא אם תייבין ואם לא אתפרע, השופט כל הארץ, דדין כל ארעא ברם יעבד דינא. ויאמר לוט אליהם אל נא אדני, ה׳. כסות עינים, כסות דיקר. מי מלל לאברהם, מהימן דאמר לאברהם וקיים. ויטע אשל ניצבא, אלהים יראה לו השה, קדם ה׳ גלי אימרא. וירא והנה איל, והא דכירא.

חיי שרה אל באר המים, עם בירא. לדבר אל לבי, בלבי, ואלכה לאדוני, לות רבוני. בא מבוא, על במתוהי.

תולדות כאדרת כבלן, יודע ציד, נחשידכן (בדלת). ופרינו בארץ ויפשיננא. ונשלחך בשלום ונשלחנך. אורריך ארור ומברכיך ברוך, ליטוך ומבריכך, ובפרשת בלעם בריכך וליטוך. ברכני גם אני אף לי.

ויצא עם אשר תמצא, אתר.

וישלח וכן לא יעשה, לא כשר דיתעביד. יעשה את אחותנו, יעביד ית. נגלו אליו האלהים, אתגלי ליה ה׳.

וישב כי ארד אל בני, לות. את עיניה אל יוסף, ביוסף. פתרונים פושרן חלמי. ענבים, הוו ענבין.

מקץ ופרעה חולם, חלם. וחמש, ויזרזון. ויצברו ויוצמן. חי פרעה, חיי. ויחרדו איש אל אחיו, באחיו. ושמעון איננו, לא הוה בא. העוד לכם אח, העוד כען. השלום אביכם, לאבוכון. ויתמהו האנשים איש אל רעהו, בחבריה. מצא את עון עבדיך, אשתכח חובא דעבדך.

ויחי הנה אביך חולה, מרע. כי ישית אביו, משוי. בעורף אויביך, יתברון. על צידון, עד. איש אשר כברכתו, גבר כברכתיה.

שמות המילדת וילדו, ילדן. היליכי קרא ותרגום. כי אין איש, אנש. אהיה אשר אהיה, אהי על מאן דאהי. נקרה עלינו, אתגלי. תכבד העבודה, תתקף. אין נגרע, מתמנע. למה תעשה כה, מתעבד.

וארא כבד לב פרעה, אתיקר. מעם פרעה דערוב, מלות.

בא כי רעה נגד פניכם, כנוסח יא״ר וסביוניטה. אשר אחר הריחים, די בבית ריחיא. ויקם פרעה לילה, בליליא. וכי יגור אתך גר, עמכון.

בשלח לא ימיש, לא עדי וגו׳ ואף לא וגו׳. רמה בים (בשני המקומות) רמא. ומבחר שלישיו, ושפר. מי כמכה נאדר, לית אלא את אדיר. מכון לשבתך, אתר לבית שכינתך. ימלוך לעולם ועד, מלכותיה לעלם וגו׳. כי שמע את תלונותיכם, שמיען קדמוהי ית.

יתרו אחר שלוחיה, דפטרה. ממלכת כהנים, מלכין כהנין. ואל ידבר עמנו אלהים, יתמלל עמנא מן קדם ה׳. כי תרבך, דלא.

משפטים או אל המזוזה. דלות. את העני עמך, לעניא דעמך. ונקי וצדיק ודנפק זכאי. והמותי, ואשגש.

תרומה מעשה רוקם, עובד ציור.

תצוה לא יקרע, דלא.

כי תשא יהיה זה לי, קדמי. ממלח טהור קדש, לקדשא. ואמלא אותו רות אלהים, רוח מן קדם ה׳. על הרעה לעמך, דמללתא. על הרעה אשר דבר, דמליל. מלאו ידכם היום, כנוסח סביוניטה. וקראתי בשם ה׳, ה׳. ויקרא בשם ה׳, דה׳. מקנך תזכר, תקדש דכרין.

ויקהל ואכנש. על הנשים, עם.

פקודי ויכתבו עליו מכתב פתוחי חותם, וכתבו עלוה. כתב מפרש קדש דה׳ (בדל״ת, לא בלמ״ד).

ויקרא אל מקום הדשן, באתיר דמוקרין (בריי״ש). מרחשת, רדתא (רי״ש ודל״ת). אל הכהן אל המזבח, לכהנא למדבחא. ישפוך, קרא ותרגום. או עשק, קרא ותרגום.

KÖNYVTÁRA

שמיני אל אהרן, עם. איננו מפרים, לא יפרים, לא הפריסה, שלשתם לא סדיקא. ואת הנץ, ונצא. ואת התנשמת, ובוותא.

כי תזריע וטמא טמא יקרא, ולא תסתאבון לא תסתאבון (השני בלא ו״ו).

אחרי מות את כל עונותם, חוביהון. ומזרעך, קרא ותרגום. ונכרתו הנפשות העושות, וישתצין נפשתא דיעבדן.

קדשים ואל הידעונים, וזכורו. את אשה דוה, ית אתא טומאה.

אמור או תבלול בעינו, בעינוהי. כנעוריה, כרביותה. כי בסכת הושבתי, עננר (אפס כי אין התרגום מנוקד בדפוס בולוניא, ואין הכרע אם הנו״ן האחרונה בחירק או בצירי). כל השומעים, דשמעו.

בהר סיני כשכיר שנה בשנה, שנא בשנא.

בחקותי חמשה מאה, למאה. תקומה, קרא ותרגום. אשר מעלו בי, דשקרו במימרי. זרע חומר, בית זרע.

במדבר איש למשפחותיו. לזרעיתיה.

נשא תהיה כל עבודת, יהי. ואיש את קדשיו, קדשוהי. וקנא את אשתו, הראשון ויקני, והשני וקני. למרים, ללוט. ברכת כהנים אין בה תרגום. ויהי המקריב, דקריב.

בהעלותך לתור להם, לאתקנא. או דכו, ודצבי. הרגני נא הרוג, מקטל. סביבות האהל, סחור סחור. אליו אתודע, להון. בכל ביתי נאמן הוא, בכל עמי בית ישראל (זה נוסח פרטי, לא מצאתיו בספר אחר, ונכון הוא).

שלח לך נראה אתה ה׳, שכינת יקרך ה׳. יגדל נא כח ה׳. קדמך ה׳. וזרעו יורישנה, יתרכונה. כי דבר ה׳ בזה, ארי על פתגמא.

קרח ושימו עליהן קטרת, ושוו עליהון קטרת (נראה שאין בו בוסמין, ואם הדבר כן, הוא כנסח הרמב״ן, וכבר ראינו החומש הזה מסייע להרמב״ן בפרשת שמות). האיש אחד יחטא, הגברא. ופצתה האדמה, ותפתח. רקועי פחים, טסין רדידין. והנה פרח, והא יעא. אני חלקך, מתנן דיהבית לך.

חקת ולמה הבאתם, איתיתון. וימאן אדום נתון, למשבק. והביט אל נחש, בחויא.

בלק כי מאן ה׳ לתתי, ארי רעוא מן קדם ה׳ דלא למשבקי. ותלחץ אל הקיר, ואדחקת לכתלא (וכן נכון). וישלח לבלעם, ושלח. וברך ולא אשיבנה, לשון רבים. אל המדבר פניו, לקבל עגלא דעבדו ישראל במדברא אפוהי. בנו בעור, בר בעור. מי יקימנו, לית דיקימיניה. וענו עבר, וישעבדון. לבעל פעור, לפלחי בעלא פעור.

פנחס משפחת הפוני, זרע מפום. עצרת תהיה לכם, כנישין תהון לכון:

מטות אחד נפש, הדא. אצעדה וצמיד, ושבבין (בשני ביתי״ן). עטרות ודיבון וגו׳ קרא ותרגום. אשר הכה ה׳, ית יתבהא. כי תשובון מאחריו, מבתר פולחניה. ואת ממלכת עוג, מלכות עוג. אתהן חוות יאיר, יתהון.

מסעי מעיים, קרא ותרגום. תקחו לנחול, תדברון. ימית את הרוצח בפגעו בו, אין כאן מלות מן דינא. לפי עדים, על פום. עשו בנות צלפחד, עבדא :

דברים אחל תת פחדך, זועתך. עיר מתים, קרויא גבריא.

ואתחנן ואמצהו, וכן ואמץ, בע״ן. כי תדרשנו, תבעי מן קדמוהי. או הנסה, נסין דעבד ה׳. פוקד עון אבות, בתר חובי אבהתהון. ואתה פה עמוד, הכא קום.

עקב כי תאמר בלבבך. דילמא. וזהב עליהם, די עליהון. זה ארבעים שנה, דנן. ראיתי את העם הזה, גלי קדמי עמא הדין. אשר תזרע את זרעך, דזרעת. ועד הים האחרון, מערבאה.

ראה ותחת כל עץ רענן, עבוף. רק קדשיך, קודשך. ודם זבחיך ישפך, ישתפך. לא תתגודדו, תתהמתון (בה״א). היוצא השדה, דיפק חקלא שנה בשנה. מאחד אחיך, חד מאחך. כי אהבך, רחמך.

שופטים צדק תרדוף, תהי רדיף. והוצאת את האיש ההוא אל שעריך, לקרוך. כי יפלא, יתכסי. או אל השופט, מן דיינא. לבד ממכריו, דיהי בשבתא (נוסח חדש. ואיננו רחוק, אלא שאיננו מדויק, שהיה לו לומר דתהי). לא תגור ממנו, תדחלון. לכרות העץ, אעא. ובנית מצור, קרקומין (בשני קופי״ן).

תצא יפת תאר, רוו. משפט הבכורה, חזיא בכורותא. בננו זה, ברנא, להתעלם, לכסיותה. יבא להם, ידבון. מקרה לילה, מקרי. ושפטום, וידינונון (ביו״ד, ושלש נונ״ין, ונכון). לא חפצתי, רעינא.

כי תבא עליון, עלאי. יקימך ה׳ לו, קדמוהי. לא תסוך, תשוף. לאות ולמופת, לאת ולמופת. והצר לך, ויעיק. מהתענג, ממפנקו. ועבדת שם, ותפלח. לאויביך, לבעלי דבביכון.

נצבים אם יהיה נדחך, אם יהוין גלותך.

וילך ביום ההוא, בעדנא ההוא. והיה לאכול, למבז.

האזינו דור עקש, דאשני עובדוהי. שאל אביך, לאבוך.

הברכה והם תכו, מדברין. חסיד, דאשתכח חסיד קדמך. ושפוני טמוני חול, וסימן דמטמרן בחלא יתגלין להון.

זה כלל הנסחאות אשר מצאתי ראויות להזכר בנסחאות הדפוס הראשון הזה׳ ובמקומות אשר לא הבאתי הנה, תדע כי מסכים הוא עם רוב הספרים. ומההגהות אשר הבאתי למעלה שנראה לי להגיה מלבי, אחת מהן מצאתי לה סמך בדפוס בולוניא, והיא ונקדש בכבודי, ויתקדש, ביו״ד.

וטרם הפרדי מאנקלוס עוד זאת אגיד, כי מצאתי לבעל מנחה בלולה פרשת יתרו שדקדק בלשון התרגום להגיהו, וז״ל: לא תרצה, בכל התרגומים נמצא לא תקטול נפש, ולדעתי טעות סופר הוא, כי אין הריגה בלי הוצאת נפש, אך נתחלף בלא תגנוב שראוי להיות תרגומו לא תגנוב נפש, שכן בגונב נפשות הכתוב מדבר. עכ״ל, ונראה לי שאין זה מוכרח, כי גם היות לא תגנב

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

בגונב נפשות איננו מוכרח לפי הפשט; ואולי הוצרך אנקלוס לתרגם לא תקטול נפש, כי אין בארמית פעל שיהיה כחו ככח רצח בעברית, כי קטל הוא תרגום של הרג, וגם שליח בית דין יקרא הורג ואין ספק שלא יקרא רוצח, מפני שהורג ברשות. ע״כ התחכם אנקלוס להוסיף מלת נפש, לומר לא תקטול מי שיש לו נפש, מי שיש לו דמים, פרט למחוייב על פי בית דין שאין לו דמים.

והשבח והתהלה, לנורא עלילה, ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה, אשר הביאני אל המנוחה ואל הנחלה, בעיר הזאת ההוללה, מנורת זהב כלה, חכמות בחוצותיה תרנה, ברחובותיה תתן קולה. אתה ה׳ רחמיך ממני לא תכלא, כל יגיעי לא ימצאו לי עון ומכשלה, ורוחי העמלה, באהבה ובגילה, תחוס עינך עליה לחמלה, תרצה עמלה, ותברך פעלה, ונתנה את יבולה, רפואות תעלה, והיתה מסלה, לעם סגלה, ילך אל נמלה, ומלאד הארץ דעה את ה׳ כמים יכסו מצולה.

שד״ל המשתדל.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

לוח הטעיות.

דף	XI	שטה	א'	טעות	הויכה	תקון	הוכיח
"	39	"	כ"ג	"	ויאתעבדן	"	וישתעבדן
"	40	"	ל"ו	"	שיו	"	שוי
"	45	"	ז'	"	שיצאו	"	שציאו
"	77	"	כ"ט	"	בי נונ	"	בינוני
"	79	"	כ"ט	"	בעניי	"	בעיני
"	81	"	י"ד	"	ותתכבישי	"	ותתכבש
"	90	"	ז'	"	עֱבֵדֵת	"	עֲבְדַת
"	93	"	ל"ג	"	כעי	"	כמו
"	96	"	ל"ג	"	אנצו	"	אנּצו (נו"ן נקודה)
"	112	"	כ"ה	"	ochio	"	occhio

B
36.

LUZZATTO

אוהב

גר